

УКРАЇНСЬКА МОВА

5

УДК 811.161.2(075.3)
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

теоретичні відомості

завдання підвищеної складності

завдання з розвитку мовлення

завдання з елементами дослідження

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова : підруч. для 5-го кл. закл. заг.
серед. освіти з навч. рос. мовою / О.В. Заболотний,
В.В. Заболотний. — Київ : Генеза, 2018. — 256 с.

ISBN 978-966-11-0108-0.

УДК 811.161.2(075.3)

ISBN 978-966-11-0108-0

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2018
© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2018

Дорогі п'ятикласники та п'ятикласниці!

Запрошуємо вас у чарівний світ українського слова. А допоможе нам мандрувати мовними стежками надійний путівник усіх школярів – підручник. Однак, подорожуючи, пам'ятайте, що ви ще й дослідники. Тому «підкорення» кожного параграфа бажано розпочинати зі вступної вправи, у якій необхідно дослідити певне мовне явище й самостійно зробити висновок, тобто невелике відкриття. Потім потрібно уважно прочитати правило, спробувати його осмислити, переказати. Після цього можна переходити до виконання тренувальних вправ, які не лише допоможуть засвоїти тему, а й розкажуть багато про людські стосунки, громадянську відповідальність, захист довкілля, ощадливість, турботу про здоров'я.

Вправи з позначками «Поспілкуйтеся», «Попрацюйте в парах», «Чому так?», а також опорні малюнки, веселі вікторини, конкурси, різноманітні життєві ситуації зроблять подорож стежками української мови цікавою та захопливою.

Словнички, уміщені наприкінці підручника, допоможуть вам збагатити лексичний запас, засвоїти правильне наголошування деяких слів. Під час виконання багатьох вправ варто користуватися й тлумачним, і орфографічним словниками, тому потрібно мати їх удома.

А тим, хто хоче знати більше, радимо у вільну хвилинку зазирати до спеціальних розділів путівника – «Моя сторінка», «Культура мовлення» та «Для вас, допитливі». Тут міститься корисна й цікава інформація про мову, а також ігри, скоромовки, жарти.

Отож, друзі, вирушаймо в путь! Попереду – нові відкриття.

Хай вам щастить!

Вступ

Значення мови в житті людей. Місце і роль української мови в Українській державі

*Прийняла я дарунок від нені – то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни.*

Л. Забашта

1 Прочитайте висловлювання. Про що йдеться в кожному з них? Два висловлювання, які вам сподобалися найбільше, запишіть на першій сторінці свого зошита.

- Ми змалечку звикаємо до слів, як до повітря, як до хліба звикли... (*Є. Летюк*).

- Мова – це віконця, через які людина бачить світ (*В. Сухомлинський*).

- Чи не чари й не диво? Мова – спів, мова – казка. Все сказати можливо: є і гнів, є і ласка (*Д. Білоус*).

- Я без тебе, мово, без зерна полóва, соняшник без сонця, без птахів діброва (*Ю. Рибчинський*).

- Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припадає до нього вустами, сам висихає від спраги (*В. Сухомлинський*).

*Рідний край. Малюнок
Надії Бондар (11 років)*

2 Прочитайте висловлювання й поміркуйте, яке значення має мова в житті всього людства й окремого народу.

- Без мови людське спілкування* неможливе, а без спілкування не може бути і суспільства, а тим самим і людини (*О. Реформатський*).

• Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини** минулого, найвищих здобутків людської культури, людської мислі (*І. Вихованець*).

• У мові зібрано всі знання народу про навколишній світ, тому з'ясувати історію і походження народу неможливо без дослідження його мови (*В. Німчук*).

• Мова єднає між собою представників певного народу в часі та в просторі (*В. Русанівський*).

• Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від других людей (*Панас Мирний*).

* *Спілкування* – (рос.) общение.

** *Спадщина* – (рос.) наследие.

Значення мови

У світі існує близько п'яти тисяч мов. Кожна з них є **засобом спілкування** в більшому чи меншому людському колективі. Крім того, за допомогою мови люди **формують думки, пізнають світ, об'єднуються в одну спільноту, передають одне одному досвід.**

Без мови було б дуже важко обмінятися думками й найтоншими почуттями, досягти взаєморозуміння, налагодити виробництво необхідних матеріальних благ, створити духовні цінності, згуртуватися для подолання труднощів.

3 Поміркуйте над запитаннями.

• Є різні засоби спілкування: мова, жести, погляд, звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державна символіка, дорожні знаки тощо. Чому мову називають найважливішим із цих засобів?

• Як за допомогою мови людина пізнає світ?

• Як за допомогою мови від покоління до покоління передається людський досвід, знання?

• Чи можна без мови побудувати собор, подолати стихійне лихо або провести Олімпійські ігри?

• Чому людям було б важко без мови?

4 Перемалюйте на дошці ланцюжок і колективно запишіть (1–2 словами) у порожні кільця продовження поданого твердження.

Українська
мова

Державна
мова

Українська мова – одна з найдавніших, наймилословніших і найбагатших мов світу. Своїм корінням вона сягає глибини тисячоліть. Українською мовою створено понад двісті тисяч народних пісень, багато казок, переказів, легенд. Нею написано велику кількість творів художньої літератури та наукових праць.

Нині **українська мова є державною мовою України** (рос. *государственным языком*). Це означає, що вона є офіційною мовою спілкування на території нашої держави, нею користуються в установах та організаціях, це мова науки, освіти, преси, телебачення. Тому українську повинен знати кожен громадянин України. Державний статус української мови закріплено **статтею 10 Конституції України**.

5 Дайте відповіді на запитання.

- У яких ситуаціях ви користуєтеся українською мовою?
- Яку роль відіграє українська мова в житті нашої держави?
- Чому українською мовою повинен володіти кожен громадянин України?
- Яке значення для вашого подальшого життя має знання української мови?

6 Прочитайте текст. Назвіть правила спілкування. Чи приймаєте ви наше запрошення до спілкування?

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІЛКУВАННЯ

«Нема більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування», – стверджував відомий письменник *Антуан де Сент-Екзюпері*. Так, саме під час уроку ви зможете поспілкуватися одне з одним. А щоб ваше спілкування було змістовнішим, ми щоразу визначатимемо тему для розмови в рубриці «Поспілкуйтеся».

Насамперед виробімо правила нашого спілкування. Части-ну з них запропонуємо ми, а решту – ви.

Правило 1. Думки висловлювати щиро, дружелюбно.

Правило 2. Не перебивати співрозмовника.

Правило 3. Кожен має право висловити власну думку.

Правило 4. Не ображати своїми словами інших.

Правило 5. _____

Правило 6. _____

7 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи обов'язково, на вашу думку, знати мову того народу, серед якого живете? Чому?

- ✓ спільні зусилля (рос. совместные усилия)
- ✓ порозумітися (рос. найти общий язык)

Уявіть, що вас запросили для учас-ті в популярній радіо- чи телепередачі.

Трансляція відбуватиметься в прямому ефірі, тобто без попереднього запису і редагування виступів. Підготуйте невеликий виступ на 1–2 хвилини на одну з тем.

Проект

1. Мова – найцінніший скарб, мудра берегиня народу.
2. Україна – наш спільний дім.

§ 1. ІМЕННИК (Имя существительное)

ПРИГАДАЙМО. 1. Які ви знаєте частини мови? 2. Що таке іменник?

8 І. Прочитайте виразно вірш. Про яке почуття в ньому йдеться? Знайдіть звертання.

Для мене багато не треба,
Щоб ласку і добрість пізнати:
Лиш просвіток рідного неба,
Та затишок* теплої хати,
Та житнього хліба шматочок,
Та цвіту, що сяє калинно,
Та іскру краси твоїх діточок,
Чорнявих царівн, Україно.
Для мене багато не треба,
Щоб серце забилося раптово:
Лиш латочки рідного неба
Та матері лагідне слово...

Д. Луценко

* Затишок – (рос.) покой, уют.

ІІ. Випишіть по два слова в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, дієслова. Скористайтеся таблицею «Частини мови» на форзаці.

ІІІ. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

9 Розгляньте малюнки й пригадайте, по скільки відмінків є в українській і російській мовах. Якого відмінка немає в сучасній російській мові?

Відмінки іменників

10 I. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому мешканці міста встановили чоловікові пам'ятник. Доберіть свій варіант заголовка.

ВОДА ДЛЯ СПРАГЛИХ

У маленькому містечку жив бідний старий чоловік. Колись він важко працював, а тепер доживав останні дні. Вечорами чоловік сідав біля міських воріт і людям, які проходили повз нього, пропонував кухлик свіжої джерельної води.

Так робив він декілька років, аж до своєї смерті. Коли помер, мешканці міста встановили бідному чоловікові пам'ятник – викопали криницю. Тепер вода із цієї криниці освіжає всіх спраглих** (Легенда).

* Спраглий – (рос.) жаждущий; испытывающий жажду.

II. Випишіть з тексту 5–7 іменників, зазначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

11 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть значення крилатого вислову «Добра праця ніколи не пропадає». Які прислів'я та приказки про працю ви знаєте?

- ✓ давати користь (рос. приносить пользу)
- ✓ відплатити сторицею (рос. воздать сторицей)

12 Запишіть іменники в давальному відмінку однини. Позначте відмінкові закінчення. З одним іменником (на вибір) складіть усно речення.

ЗРАЗОК. Батько – батьку, батькові.

Учитель, добродій, Дмитро, друг, президент, директор.

13 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уяви, що після канікул однокласниця поцікавилася, як ти зі своїми друзями провів (провела) літо. Для відповіді знадобляться подані нижче словосполучення. Прочитай їх, розкриваючи дужки.

купалися в (річка)

плавали в (човен)

навчилися кататися на (ролики)

гралися (м'яч) та (обруч)

годували (кролі)

обмінювалися музичними (файли)

відпочивали в (Карпати)

14 Хто зможе за півхвилини дібрати три іменники (у початковій формі), у кожному з яких є дві чи більше букв а? А хто добере п'ять таких слів?

15 I. **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в іменниках першої колонки пишемо закінчення *-ом*, а другої – *-ем*.

садом	кущем
ставком	окунем
листом	дощем

II. З одним словом кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть речення.

16 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою.

1. Задание записано на **доске**. 2. Наелись вкусной каши.
3. Зимой тротуар посыпали **солью**. 4. Сидят за одной партой.
5. Подчеркнуть одной линией. 6. Отнесли журнал директору.
7. Сидели на **берегу** реки. 8. Андрей, собирайся быстрее.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
у тебя <i>насморк</i> приеду в три <i>часа</i> включите <i>свет</i> уберите <i>мусор</i> милости прошу школьная столовая на любой вкус	у тебе <i>нежить</i> приїду <i>о</i> третій <i>години</i> увімкніть <i>світло</i> приберіть <i>сміття</i> щиро <i>запрошую</i> шкільна <i>їдальня</i> на <i>будь-який</i> смак	у тебе <i>насморк</i> приїду в три <i>часа</i> включіть <i>світ</i> приберіть <i>мусор</i> <i>мілості</i> прошу шкільна <i>столова</i> на <i>любий</i> смак

§ 2. ПРИКМЕТНИК

(Имя прилагательное)

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке прикметник? 2. Як змінюються прикметники?

17 I. Прочитайте текст. Знайдіть прикметники, за допомогою яких змальовано дівчину та рослину. Яку роль відіграють прикметники в тексті?

КАЛИНА

То було дуже давно. В одному селі жила красива дівчина, яку звали Калина. Струнка, з довгою косою. Мала блакитні, наче бездонні озерця, очі й чорні, наче шнурочки, брови. Люди любили її за добре серце.

М. Фомін. Калина

Якось, ідучи лісом, Калина викопала тонке стебло й посадила його край дороги. Зі стебла виріс великий кущ, а потім зацвів білим цвітом. А коли осипався цвіт, заблищали на кущі, як намистинки, ягоди, а в кожній ягідці – зернятко, наче маленьке сердечко.

Прийшла одного разу Калина, а кущ і каже їй:

– На згадку про твоє добре серце, щоб тебе не забули люди, подаруй мені своє ім'я – Калина (*Легенда*).

II. Випишіть з тексту прикметники разом з іменниками, з якими вони пов'язані.

ЗРАЗОК. Красива дівчина.

III. Знайдіть порівняння, у яких є прикметники.

18 I. Спишіть речення, уставляючи пропущені закінчення прикметників та розкриваючи дужки.

1. Осінн.. вечір жовт.. листом хмурит(ь)ся (*В. Тарасенко*).
2. На в(е,и)реснев.. **камертон** настроюються скрипки вітру (*В. Боровий*).
3. День догоряє десь за сутінками* густ.. височенн.. дубів і лип (*Іван Багряний*).
4. Сонячн.. промі(н,нн)я розл(е,и)валось **довкола** ясн.., пахуч.. молоком (*Є. Гуцало*).
5. Перший космічн.. політ Юрія Гагаріна тривав рівно 1 годину 48 хв(е,и)лин (*З енциклопедії*).

* *Сутінки* – (рос.) сумерки.

 II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичні значення виділених слів.

19 I. Провідмініайте усно словосполучення одного з варіантів (на вибір).

Варіант А. Електронна пошта, дорожні знаки.

Варіант Б. Безпечне перехрестя, вхідні повідомлення.

II. Складіть і запишіть речення зі словосполученнями обраного варіанта.

20 Від іменників, поданих у дужках, утворіть споріднені прикметники. Спишіть, замінюючи іменник утвореним прикметником.

1. Купили (школа) приладдя.
2. Поїхали до (Харків) області.
3. Підійшли до (пішохід) переходу.
4. Я відповів на (телефон) дзвінок.
5. Милувалися (ліс) квітами.
6. Останні (сонце) дні.
7. Уже час (обід) перерви.

21 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що хтось із ваших знайомих чи рідних вирішив подарувати вам велосипед (телефон, портфель). Проте він бажає уточнити, який саме велосипед (телефон, портфель) ви хотіли б мати. Доберіть словосполучення з прикметниками, за допомогою яких можна висловити свої побажання щодо подарунка.

22 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть по черзі до кожного іменника прикметники з довідки. Поєднайте іменник і дібраний прикметник у словосполучення (усно).

Небо, подвір'я, блискавка.

ДОВІДКА. Хмарний, кремезний, запустілий, сильний, лункий, швидкий, сірий, спиланий, сусідський, далекий, сліпучий, зелений, яскравий, шкільний, голосний, зоряний, сухий, блакитний.

23 Хто добере п'ять прикметників до іменника *струмок* (або *доріжка*)? А хто добере ще більше таких прикметників?

24 I. Пригадайте, яким буває літній дощ, як він напоює землю, як перехожі ховаються під парасольками. А якими бувають дерева, квіти, будинки, вулиці після дощу? Чи доводилося вам бачити веселку? Якими кольорами вона виграє?

II. Прочитайте текст і напишіть його продовження (5–7 речень). Використайте якомога більше прикметників.

Яким посушливим видалося літо! Від спеки опустили свої ніжні пелюстки ромашки, засумували вишні та груші.

– Пити, пити... – здавалось, просила сама земля.

І ось скраю блакитного неба виткнувся ріжечок хмари...

Відмінки прикметників

§ 3. ЗАЙМЕННИК. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ. ДІЄСЛОВО

(Местоимение. Личные местоимения. Глагол)

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке займенник? 2. Яку частину мови називають дієсловом?

25 І. Запишіть сполучення, поставивши займенники у відповідній формі. Усно визначте відмінок займенників.

ЗРАЗОК. Біжить за (я) – біжить за мною.

Зустріли (я), спілкувалися з (ми), прибрав (свій) кімнату, чекали на (вона), зустрілися з (наш) друзями, скажу (ти), побачив на (він), зняли з (він), летіли над (вона), прийшли після (ми), вибрав для (вона).

II. Провідмініайте усно займенник *він*.

Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

26 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уяви: тобі треба попередити когось із рідних, що затримувешся; мобільний телефон розрядився. Тому ти вирішив(ла) звернутися до однокласника (однокласниці) по допомогу. Розкрий дужки в тексті свого ймовірного прохання.

Андрію, надішли, будь ласка, зі (свій) мобільного смс-повідомлення (моя) сестрі про те, що я затримуюсь на 10 хвилин. Нехай чекає (я) біля (наш) будинку.

27 І. Прочитайте текст. Сформулюйте одним реченням його основну думку. Чи доводилося вам бути свідками подібних ситуацій?

ЧУДОДІЙНІ СЛОВА

Слова «перепрошую», «пробачте за турботу», «будьте ласкаві», «дякую» чудодійно полегшують стосунки* між людьми.

Приміром, ви шукаєте потрібну вам вулицю. Навколо нікого немає. Коли ж з'являється перехожий, ви звертаєтесь до нього:

«Вибайте, що затримую. Чи не скажете, як пройти до...». Ви звернулися до перехожого із запитанням ввічливо, і тому він зупиниться й відповість, навіть якщо й поспішає. Ви говорите на прощання: «Дякую. Даруйте, що затримав» (За І. Томаном).

* *Стосунки* – (рос.) отношения.

II. Перебудуйте усно текст, замінивши займенники 2-ї особи множини займенниками 1-ї особи однини. Які дієслова при цьому змінять свою форму?

28 I. Прочитайте текст і розгляньте малюнок до нього. Опишіть усно зображене. Чи вдалося, на вашу думку, художнику відобразити емоції дитини?

ЧУДАСІЯ*

От чудасія: гарбуз на яблуні!

– Бач, примудрився! – каже Олег.

Гарбуз величезний, як баняк. Гілляка аж нагнулася під ним.

– Невже це він?

Я кусаю соковите яблуко і мовчу. Та Олег і не чекає відповіді від мене. Йому й так зрозуміло: гарбузиння сп'ялося на тин, потім дісталось нахиленої гілляки і повисло на ній. На гарбузинні зацвіла квітка, а потім зав'язався гарбуз.

Олег сміється:

– Хоч і виліз він на яблуню, та яблуком не став (За Є. Шморгуном).

* *Чудасія* – (рос.) диківина.

II. Знайдіть особові займенники. Замість яких іменників їх ужито?

III. Знайдіть дієслова, усно визначте їхній час і число.

29 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

1. Не все теє **зробит(ь)ся**, що на думці зродит(ь)ся. 2. На годину спізниш(ь)ся, за рік (не)доженеш(ь). 3. (Не)хвали коня, поки з дороги **(не)вернеш(ь)ся**. 4. Усе з рук валит(ь)ся, а він хвалит(ь)ся (*Нар. творчість*).

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
-ТЬСЯ (-ТСЯ)	-ТЬСЯ
-ШЬСЯ	-ШСЯ

II. Перекладіть виділені слова російською мовою й запишіть. Зіставте їхню вимову й написання в обох мовах.

III. Підкресліть дієслова як головні члени речення (присудки).

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, які два займенники можуть псувати шляхи? Це – *я-ми*. А здогадуєтеся, чому несмачна «березова каша»? Багато цікавих і веселих історій про значення й походження слів, а також мовні загадки, шаради, акровірші ви можете знайти на сторінках збірок **Дмитра Білоуса «Диво калинове»** та **«Чари барвінкові»**.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цих книжках, розкажіть однокласникам.

§ 4. ЧИСЛІВНИК. ПРИСЛІВНИК (Имя числительное. Наречие)

ПРИГАДАЙМО. 1. Яка роль числівників у мові? 2. Для чого використовують прислівники?

30 I. **ВІКТОРИНА.** Використовуючи числівники, дайте повні відповіді на запитання (усно).

- Скільки днів у вересні?
- Котрим (котрою) за порядком ти записаний(-а) у класному журналі?
- Скільки днів залишилося до кінця цього місяця?
- Скільки років тобі буде через два роки?
- Скільки годин має доба?
- О котрій годині розпочинається другий урок?
- О котрій годині учень буде вдома, якщо вийде з вашої школи одразу після шостого уроку і йтиме 15 хвилин?
- Скільки хвилин триває другий урок?

II. Складіть усно подібне запитання, у відповіді на яке потрібно вжити числівник. Поставте це запитання однокласникам.

31 Складіть і запишіть по одному виразу із числівниками *п'ятдесят, шістдесят, шістнадцять* на додавання чи віднімання.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
пятьдесят пятьсот	п'ятдесят п'ятсот

ЗРАЗОК. До п'ятдесяти додати сорок три.

32 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що у вас запитали, котра година. Дайте усно відповідь на запитання, користуючись зображеними годинниками.

33 Спишіть речення, добираючи пропущені прислівники з довідки. Поставте усно питання до цих слів. Яку роль виконують прислівники в реченнях?

1. А та скрипка ... грає, солов'иний голос має (*Б. Стельмах*). 2. Камінь ... не котиться ні в яку пору (*Нар. творчість*). 3. І ..., і ... там соловей співав, і пташки пурхали, зозуленька кувала (*Л. Глібов*). 4. І вечір вишневий із нами вечере, і ... від щастя муркоче, мов кіт (*Д. Іванов*). 5. О, як ріка радіє ..., на волю виривається ... (*Г. Дудка*).

ДОВІДКА. Вдень, ввечері, угору, красно, навесні, щосили, тихо.

34 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. З'ясуйте, як потрібно писати подані прислівники – разом чи окремо. Розподіліть між собою групи прислівників і запишіть правильно. Перевірте одне в одного виконання.

- У/літку, в/осени, в/вечері, ліво/руч, що/години.
- У/зимку, в/день, в/ранці, право/руч, що/денно.

II. З одним прислівником своєї групи складіть і запишіть речення.

35 I. Перекладіть усно текст українською мовою, скориставшись російсько-українським словником. Визначте тему тексту.

ИСТОРИЯ ОДНОЙ ЯБЛОНЬКИ

Росла в лесу дикая яблоня. Осенью упало с неё кислое яблоко. Птицы быстро склевали его, поклевали и зёрнышки. Одно только зёрнышко спряталось в землю.

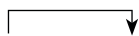
Зимой лежало зёрнышко под снегом, а весной стало расти... Из почки* наверху вышли зелёные отростки. Почка за почкой, листик за листиком, веточка за веточкой – и лет через пять хорошенькая яблонька уверенно проросла на том месте, где упало зёрнышко.

Пришёл в лес садовник, выкопал яблоньку осторожно, корешков не повредил, перенёс её в сад и посадил в хорошую землю (По К. Ушинскому).

* *Пóчка* – (укр.) брúнька.

II. Знайдіть сполучення прислівників з дієсловами. Запишіть їх українською мовою. Покажіть зв'язок між словами в цих сполученнях (за зразком).

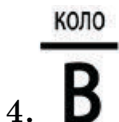
куди?

ЗРАЗОК. Нести додому.

36 **ВІДГАДАЙТЕ РЕБУСИ.** Доведіть, що слова-відгадки є прислівниками.

§ 5. ПРИЙМЕННИК. СПОЛУЧНИК (Предлог. Союз)

ПРИГАДАЙМО. 1. Яка роль прийменників і сполучників у мові? 2. Чому їх називають службовими частинами мови?

37 I. Прочитайте текст і розгляньте репродукцію картини. Розкажіть, чим вражають полотна Катерини Білокур.

НАРОДНА ХУДОЖНИЦЯ

Безрадісно пройшли дитячі та юнацькі роки народної художниці Катерини Білокур. Важка селянська праця, відсутність умов для здобуття освіти. А дівчинка так палко* тягнулася до

К. Білокур.

У Богданівці на загірблї

насправді не існує. Це казкове плéтиво кручених паничів, рож, маків, півоній, красуль і чорнобривців глибоко зворушує серце.

Наповнені сонцем, радістю та любов'ю до рідної землі, твори Катерини Білокур назавжди ввійшли в золотий фонд української культури (За Олесем Гончаром).

* *Пáлко* – (рос.) пылко, страстно.

** *Самоту́жки* – (рос.) самостоятельно.

II. Знайдіть з-поміж виділених слів прийменники. Зачитайте словосполучення із цими прийменниками.

III. Знайдіть з-поміж виділених слів сполучники. Визначте однорідні члени речення, які зв'язані цими сполучниками.

38 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «Краса врятує світ»?

- ✓ безмежна сила краси (рос. безграничная сила красоты)
- ✓ краса надихає (рос. красота вдохновляет)

39 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Знов устає (переді)мною зелене дзеркало ріки (В. Сосюра).
2. Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із с(е,и)ла (на)гору (С. Васильченко).
3. Івась

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
со мной	зі мною
надо мной	наді мною
передо мной	переді мною

підняв ластів(')ятко поставив драбину й бережно поклав маля у гніздо (*К. Наріжний*). 4. Веселка бере воду й розливає її (по)хмарах а вода виливає(ь)ся дощем (*В. Скуратівський*). 5. (Зі)мною тут наплакались сповна Чайковський і розчулений* Бетховен (*Д. Луценко*).

* *Розчулений* – (рос.) растро́ганный.

II. Обведіть прийменники та поясніть їхнє написання з іншими частинами мови.

III. Підкресліть сполучники. У якому реченні сполучник зв'язує частини складного речення?

40

I. Розгляньте комікс. Про що нам розповів художник?

1

2

3

4

II. **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог (4 репліки), можливий між дітьми в одному з епізодів. Скористайтеся прийменниками й сполучниками.

III. Складіть усно за коміксом невелику розповідь (5–6 речень), використовуючи прийменники й сполучники.

41 I. Утворіть з кожної пари простих речень складне за допомогою сполучників *і, та, й, а, але*. Утворені речення запишіть, ставлячи між їхніми частинами (перед сполучником) кому.

1. Дітям у зоопарку дуже сподобалось. Вони із захопленням розповідали про враження від побаченого. 2. Спочатку білочка брала з кошика горішок і миттю зникала. Згодом тваринка перестала боятися людей. 3. Двері розчинилися. На порозі з'явився Тарас. 4. Униз вода знесе. Угору вітер винесе.

II. У третьому й четвертому утворених реченнях підкресліть головні члени.

42 Об'єднайтеся в групи (за варіантами чи рядами). За допомогою прийменників, позначених на малюнку, побудуйте словосполучення, які складалися б з дієслів та іменника *стадіон*. Дієслова добирайте самостійно. Групи (чи їхні представники) виконують завдання по черговому, рухаючись від позначки «Старт». За правильну відповідь – 1 бал.

ЗРАЗОК. Тренуватися на стадіоні.

43 Перекладіть словосполучення українською мовою й запишіть. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Контрольная по математике, соскучиться по друзям, соревнования по бегу, сбегаю за хлебом, сделал по ошибке, сделал по образцу, приходите по желанию.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
иду за хлебом	іду по хліб
соревнования по футболу	змагання з футболу
контрольная по истории	контрольна з історії
соскучиться по родным	скучити за рідними
по ошибке	через помилку
по желанию	за бажанням

*Мова – це море, у якого немає дна і берегів,
яке багатоманітне і невичерпне.*

Валерій Шевчук

Відомості із синтаксису й пунктуації. Елементи стилістики

Ви знатимете:

- що вивчає синтаксис і пунктуація;
- види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

Ви вмітимете:

- правильно виділяти головне й залежне слово в словосполученні, головні й другорядні члени в реченні;
- будувати речення з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, складні речення та речення з прямою мовою;
- правильно інтонувати речення різних видів;
- розставляти та обґрунтовувати розділові знаки;
- використовувати в мовленні синонімічні словосполучення, різні види речень, виражальні можливості другорядних членів речення.

Синтаксис (від *грец.* syntaxis – побудова, поєднання) – це розділ мовознавства, що вивчає словосполучення і речення.

Пунктуація (від *лат.* punctum – крапка) – це розділ мовознавства, що вивчає правила вживання розділових знаків.

§ 6. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Про граматичний і змістовий зв'язок між словами в словосполученні, а також про головне й залежне слово в словосполученні

ПРИГАДАЙМО. Чим словосполучення відрізняється від слова й речення?

44 А. Порівняйте сполучення слів трьох колонок.

на дисплеї	кучеряві хмари	брат і сестра
перед школою	підземний перехід	флешка й диск

Б. На основі вивченого на уроках російської мови визначте, у якій колонці подано словосполучення.

В. Зробіть висновок про особливості словосполучення.

Поняття словосполучення

Головне і залежне слово

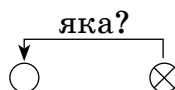
Грама-тичний зв'язок

Словосполучення (*рос. словосочетание*) – це щонайменше два самостійних слова, одне з яких – головне, а інше – залежне. **НАПРИКЛАД:** джерельна вода, їхати повільно, сидіти за партою.

Головним називають слово, від якого ставлять питання. **Залежним** називають слово, яке відповідає на поставлене питання. **НАПРИКЛАД:**

яка?
↓
джерельна вода

Схема цього словосполучення:

Головне слово позначаємо так – ⊗

Залежне слово позначаємо так – ○

Слова в словосполученні пов'язано за змістом і граматично. **Грама-тичний зв'язок** здійснюємо за допомогою **закінчень і прийменників** або тільки **закінчень**. **ПОРІВНЯЙМО:**

лісові квіти

квіти з лісу

журнальний столик

столик для журналів

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На відміну від слова, словосполучення точніше називає предмет, ознаку, дію, явище. Від речення словосполучення відрізняється тим, що не виражає закінченої думки.

- 45** I. Запишіть словосполучення у дві колонки: а) з головним словом – дієсловом; б) з головним словом – іменником. Поставте усно питання від головного слова до залежного.

Добре вчитися, зустрітися з товаришем, висока нагорода, нетлінна краса, працелюбні мурашки, вирощувати гриби, відчувати спрагу*, останній місяць, виходити з хати, пишатися успіхами.

* *Спрага* – (рос.) жажда.

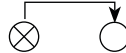
- II. Виберіть з кожної групи по два словосполучення й запишіть їх за зразком.

ЗРАЗОК.

як?
× їхати швидко

- III. Складіть словосполучення за схемою: з ким?

- 46** I. Складіть усно по одному реченню з кожним словосполученням.

Зоряний вечір, хокейна команда, підійшов до річки.

- II. Поясніть, за допомогою чого здійснюємо граматичний зв'язок між словами в поданих словосполученнях.

Варто розрізнати

До словосполучень не належать:

- підмет з присудком: *мама усміхнулася;*
- іменник чи займенник з прийменником: *перед школою, наді мною;*
- однорідні члени речення: *дощ і вітер.*

- 47** Хто зможе утворити шість словосполучень із поданих слів? А хто – ще більше? Форму слів можна змінювати.

День, сорочка, повільно, зоряний, сонячний, дім, вечір, пізно, село, горобина, плавати, річка, над (наді), із, у, до, мене, робота, вранці, клас, великий, **ходить**, одягати, вчорашній, на, виходити, червоний, **хлопчик**.

48 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте одне одному по чотири слова, які належали б до різних частин мови. Складіть і запишіть з кожним запропонованим словом словосполучення. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

49 Утворіть з кожної пари слів словосполучення, а потім доберіть до нього синонімічне. Утворені словосполучення запишіть. За потреби для граматичного зв'язку слів використовуйте прийменники.

ЗРАЗОК. *Дніпро, хвилі – дніпрові хвилі, хвилі Дніпра.*

Будинок, цегла; комп'ютер, програма; футбол, команда; земля, Україна; сік, яблука; берег, море; салат, овочі.

50 І. Прочитайте текст, замінюючи виділені словосполучення синонімічними. Простежте, чи допомогла така заміна посилити виразність, образність та емоційність мовлення.

Культурний набуток* **народу України** давно ввійшов до скарбниці** **цивілізації світу**. Одне з найпочесніших місць у ньому належить писанкарству, у якому розкрився небуденний **народний талант**.

У писанках Наддніпрянщини переважає **орнамент з рослин**; на Поділлі використовують геометричний орнамент; у Східних Карпатах малюють тонкими жовтими і білими контурами.

Писанка випромінює радість, красу, тепло **рук людини** (За Т. Глушенком).

Музей писанки в Коломиї

* *Набуток* – (рос.) достояние.

** *Скарбни́ця* – (рос.) сокровищница.

II. Випишіть усі можливі словосполучення з першого речення тексту.

- 51** I. Порівняйте словосполучення, подані російською та українською мовами. Поставте питання від головного слова до залежного (усно).

РОСІЙСЬКОЮ

благодарить учителя
 благодарю вас
 извините меня
 больной гриппом
 смеяться над братом
 старше сестры
 в шесть часов

УКРАЇНСЬКОЮ

дякувати вчителю
 дякую вам
 вибачте мені
 хворий на грип
 сміятися з брата
 старший за сестру
 о шостій годині

II. Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою, користуючись поданою вище інформацією. Із двома перекладеними словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

Благодарить товарища, благодарю тебя, извините меня, больной ангиной, смеяться над одноклассником, старше брата, начало в пять часов, оставить дома.

- 52** Виберіть із кожної пари слів те, яке можна поставити на місці пропуску, утворивши правильне словосполучення.

- _____ працювати
- Пішов на _____
- _____ білизну
- _____ час

мішати, заважати

рибалку, риболовлю

гладити, прасувати

змарнував, згубив

Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

- Визначити головне і залежне слово.
- Поставити питання від головного слова до залежного.
- Визначити, якими частинами мови виражено головне й залежне слово.
- Указати, за допомогою чого здійснюється граматичний зв'язок між словами.

Зразок письмового розбору

Прихилилась до шибки жоржина (М. Луків).

до чого?
 └──────────┘
 прихилилась до шибки
 (дієсл.) (ім.)

53 I. Прочитайте вголос речення, намагаючись інтонацією передати красу природи, її загадковість, спокій.

Тиша ходить між деревами, стає навшпиньки біля кожної черешні, тягнеться до густого листа, до ягід, торкається до них промінням липневого сонця (В. Грінчак).

II. Випишіть усі можливі словосполучення. Виконайте письмово синтаксичний розбір трьох з них (на вибір).

§ 7. РЕЧЕННЯ. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ. ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

Про основні ознаки речення, роль у мові розповідних, питальних і спонукальних речень, а також про окличні речення

ПРИГАДАЙМО. Які є види речень за метою висловлювання?

54 А. Відновіть з кожної групи слів речення-прислів'я й запишіть.

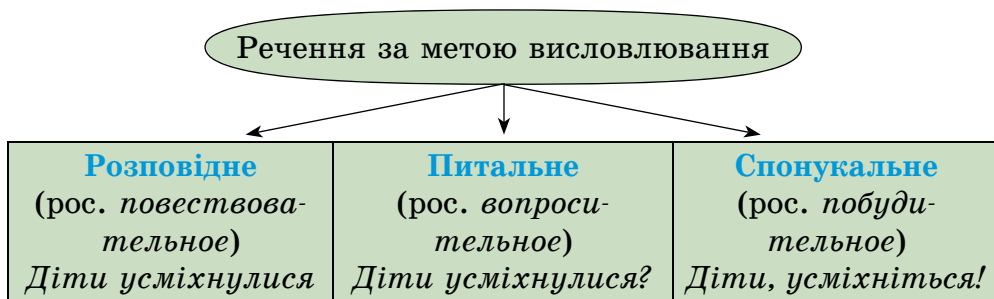
- Змолоду, той, на старість, хто, панує, працює.
- Криниці, водиці, схочеш, бо, не брудни.

Б. Поясніть значення відновлених прислів'їв.

В. За якої умови група слів може стати реченням?

**Поняття
речення**

Речення (рос. *предложение*) – це одне або декілька слів, які виражають відносно закінчену думку.

**Розділові
знаки**

У кінці розповідного та спонукального речень ставимо **крапку** або **знак оклику**, у кінці питального – **знак питання**.

55 I. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте види речень за метою висловлювання.

1. Доцвіли й осипалися квіти в кришталевій вазі на столі (М. Луків). 2. Не стелись, тумане, не шуміть, тополі (В. Со-

сюра). 3. Зірваний з клена **останній** листок тихо сідає на воду (В. Скомаровський). 4. Чому не спить верба в прозорі осінь?.. (М. Стельмах). 5. Витри піт солоний і трудись (М. Луків). 6. **Осінь** небо брови хмурить (В. Мордань).

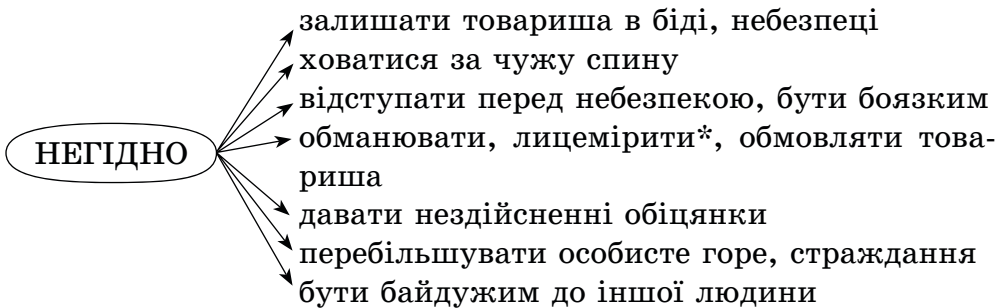
II. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у кінці речень. Напишіть речення під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим.

III. Складіть і запишіть три речення, різні за метою висловлювання.

56 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте одне одному питальні речення, виділяючи більшою силою голосу виділені слова. Чи вплинула зміна інтонації на зміст висловлювання?

1. Сашко приніс **тобі** книжку?
2. Сашко **приніс** тобі книжку?
3. Сашко приніс **тобі** книжку?
4. Сашко приніс тобі **книжку**?

57 I. Прочитайте поради Василя Сухомлинського. Як ви їх розумієте? Чи потрібно їх дотримуватися? Запишіть ці поради у формі спонукальних речень.

* *Лицемірити* – поводитися нещиро; вдавати добродушну, щиродушну людину.

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень власну пораду, якої, на вашу думку, мають дотримуватися п'ятикласники.

- 58 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** 1. Уявіть, що ви їдете в громадському транспорті. Вам потрібно вийти, але перед вами стоять інші пасажери. Як ви звернетесь до них, дотримуючись гарних манер? Яким видом речення за метою висловлювання скористаєтесь?
2. Уявіть, що ви позичили диск своєму однокласнику. Він пообіцяв повернути його наступного тижня, але не дотримав слова. Можливо, забув? Як сказати про це однокласнику, щоб він зрозумів вас і не образився? Яким видом речення за метою висловлювання скористаєтесь?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Любишь <i>ли</i> ты читать книги?	<i>Чи</i> любиш ти читати книжки?

59 I. Перекладіть питальні речення українською мовою і запишіть.

1. Пойдешь ли ты сегодня в библиотеку?
2. Знаешь ли ты об открытии нового аттракциона?
3. Поедешь ли ты летом к морю?
4. Хочешь ли ты записаться на соревнования по баскетболу?
5. Слышал ли ты о победе нашей сборной на олимпиаде?

II. Складіть і запишіть два питальних речення, які починалися б такими словами: *для чого, звідки*.

Окличні речення

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть виражати сильні емоції (почуття, переживання) – радість, здивування, захоплення, біль, сум, відчай, страх. Такі речення називають **окличними**. **НАПРИКЛАД:** 1. *Лелеки прилетіли!* 2. *Прилітайте, лелеки!*

60 I. Прочитайте усно текст. Які почуття, емоції висловив автор (радості, захоплення, здивування, замилювання, співчуття, болю, страху)?

КАШТАН ЗАЦВІВ!

Вересень прошумів над каштаном грозовими дощами. Які то були блаженні дощі! Тільки в травні одного разу пролопотів такий дощ над каштановою головою. Усього лише раз! А літо пройшло без рясних* злив, без трепету і гроз, у важкій, нестерпній спекоті...

грозовими
у середині

Теплі вересневі дощі ніби повернули каштанові загублену молодість. Коріння набралось вологи з глибин землі й погнало соки стовбуром до кожної гіллячки, до кожної бруньки.

І сталося диво! У середині вересня каштан зацвів! (І. Цюпа).

* *Рясний* – (рос.) густой, обильный.

II. Прочитайте текст уголос з правильною інтонацією.

61 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Уявіть, що вам потрібно виступити перед першокласниками щодо дбайливого ставлення до природи. Складіть і запишіть невеликий текст виступу (5–6 речень), використавши спонукальні, розповідні та питальні речення.

Варіант Б. Уявіть, що ви зустрілися на відпочинку з групою дітей з різних країн і маєте розказати про себе як представника України. Підготуйте й запишіть коротку розповідь (5–6 речень) на тему «Я – українець (українка)». Використайте різні види речень за метою висловлювання.

§ 8. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ

*Про підмет і присудок як головні члени речення,
про речення з одним головним членом,
а також про вживання тире між підметом і присудком*

ПРИГАДАЙМО. Які є головні члени речення?

62 А. Прочитайте текст.

Київ... Усі захоплюються його прекрасною історією. Проходили над містом століття, приносили горе й радощі, залишали свої сліди.

На честь перемоги над печенігами в Києві Ярослав Мудрий спорудив собор Святої Софії. Це диво – архітектурна окраса й слава Київської Русі.

Б. Пригадавши вивчене на уроках російської мови, доведіть, що підкреслені слова становлять граматичні основи речень (підмети й присудки).

В. Зробіть висновок про те, чим підмет відрізняється від присудка.

Граматична основа

Підмет

Кожне речення має **граматичну основу**, яка складається з головних членів. Головні члени речення – це підмет і присудок. **НАПРИКЛАД:** *Прямо над нашою хатою пролітають лебеді* (М. Стельмах).

Підмет (рос. *подлежащее*) – це головний член речення, що називає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Підмет найчастіше виражено іменником або займенником у називному відмінку. **НАПРИКЛАД:** *Вишня губить листя на причілку хати* (М. Боровко).

Присудок

Присудок (рос. *сказуемое*) – це головний член речення, який називає дію, стан або ознаку, приписувану підмету, і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*

У реченні присудок найчастіше виражено дієсловом, рідше – прикметником або іменником.

НАПРИКЛАД: 1. І древні села перами тополь скорописом листи у літо пишуть (М. Боровко). 2. Книжка – найкращий порадник (Нар. творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, як і в російській, є **речення з одним головним членом**. **НАПРИКЛАД:** Для добрих друзів відчиняю дім (А. Малишко).

63 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні граматична основа складається з підмета й присудка, а в другому – з одного головного члена.

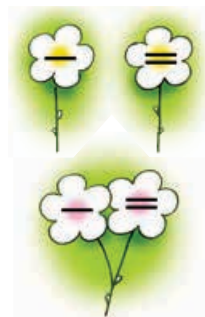
1. Кілька днів ішов колючий сніг.
2. Кілька днів мело колючим снігом.

64 I. Спишіть речення, уставляючи пропущену букву *е* чи *и*. Підкресліть граматичні основи. Визначте речення з одним головним членом.

1. І ось уперіщив дощ, зашумів над полями, над пасікою (В. Приходько).
2. Признаюсь у любові лісам, полям, заплавам рік (В. Крищенко).
3. Для українців калина найм..ліша (В. Супруненко).
4. Прил..тіли ластів'ята, сіли край віконця, прин..сли у нашу хату в..сняного сонця (В. Крищенко).
5. Травневе сонце в травах споч..вало (В. Підпалій).

II. Випишіть усі словосполучення з четвертого речення.

Граматичні основи

65 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. З поданих групами слів складіть і запишіть кожен окремо п'ять речень. Порівняйте свої речення з реченнями однокласника (однокласниці).

1. Птахи, весна, на, приносять, крила.
2. За, сідати, сонце, збиралося, ліс.
3. Починає, де-не-де, на, жовтіти, дерева, листя.
4. На, задрімав, калина, соловейко, червона.
5. Заговорили, батько, син, про, з, враз, навчання.

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонаційно найважливіше слово.

66 Заповніть пропуски в реченнях запропонованими присудками. Ви можете використати кожен присудок лише один раз.

гупають, спускаються, рясніють

1. На бур'янах ____ блискучими діамантами краплі нічного дощу (С. Васильченко).

2. Міріади сніжинок тихо ____ на білі шляхи, двори, покрівлі (В. Думанський).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між підметом і присудком, вираженими іменником у називному відмінку, ставимо **тире**. **НАПРИКЛАД:** Навчання – це щоденна праця.

67 І. Продовжте речення так, щоб між підметом і присудком можна було поставити тире. Утворені речення запишіть. Підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. Моя улюблена пора року – літо.

1. Мій улюблений шкільний предмет 2. Окраса нашого міста

3. Найбільша річка України 4. Столиця нашої держави

II. Прочитайте речення вголос, дотримуючись відповідної інтонації.

68 І. Спишіть, ставлячи, де потрібно, тире між підметом і присудком. Підкресліть граматичні основи.

1. Вірний друг то найбільший скарб. 2. Гарними розмовами гостей не наситиш. 3. Мама вірна порадиця. 4. Хвалися не родичами-орлами, а своїми ділами. 5. У лиху годину пізнаєш вірну людину. 6. На ледачій землі і трава не росте. 7. Совість накраций порадник.

II. Поясніть, як ви розумієте значення одного з поданих висловів (на вибір).

III. Складіть і запишіть одне речення з тире між підметом і присудком.

69 Розгляньте фото Софійського собору в місті Києві. Чим вас найбільше захоплює ця пам'ятка архітектури? Складіть і запишіть три речення, використавши деякі із запропонованих словосполучень. Підкресліть граматичні основи.

Пам'ятка архітектури, Софійський собор, окраса Києва, золоті бані, древній Київ, дзвони Софії, подих століть.

Софійський собор, м. Київ

70 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Чому я порадив би (порадила б) своїм друзям і знайомим обов'язково відвідати Київ?

- ✓ нові враження (рос. новые впечатления)
- ✓ архітектурні пам'ятки (рос. архитектурные достопримечательности)

§ 9. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про додаток, означення, обставину як другорядні члени речення, їхню роль у мові та про способи вираження

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають іменники, прикметники, прислівники?

71 А. Порівняйте речення. Зверніть увагу на виділені другорядні члени речення, які називають означеннями (рос. *определениями*).

Насінина зверху вкрита шкіркою.

Стигла насінина зверху вкрита міцною шкіркою.

Б. На які питання відповідають виділені означення? Якою частиною мови виражені?

В. Зробіть висновок про роль означень.

Другорядні члени речення

Крім головних, у реченні можуть бути ще й **другорядні члени** (рос. *второстепенные*). Речення, у якому є другорядні члени, називають **поширеним** (рос. *распространённым*).

Другорядні члени речення

Додаток

Означення

Обставина

Додаток

Додаток (рос. *дополнение*) – це другорядний член речення, який називає предмет і відповідає на питання всіх відмінків іменника, крім називного: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?* **НАПРИКЛАД:**

кому? що?

Вечір мені подарує казки.

Означення

Означення (рос. *определение*) – це другорядний член речення, який називає ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий? котрий?* **НАПРИКЛАД:**

яка?

До воріт біжить сілська дорога.

Обставина

Обставина (рос. *обстоятельство*) – це другорядний член речення, який називає місце, час, причину, мету, спосіб або ступінь дії і відповідає на питання *як? де? коли? куди? звідки? чому? з якою метою? навіщо?* **НАПРИКЛАД:**

як?

Через хмари ходить місяць навпрошки.

72 I. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Підкресліть другорядні члени речення.

1. Сьогодні на ставку скошуватимуть (рогоза) та комиш (О. Донченко). 2. На городі цибатий соняшник (голова) крутить весь день (В. Малишко). 3. Теплий вечір у сивих туманах вже останню (зоря) погасив (В. Мордань). 4. Вечірні сутінки на землю раптом* сіли і засмутили (вода) голубу (С. Жуковський).

* *Ра́птом* – (рос.) вдруг, внезапно.

II. Перебудуйте перше речення на речення з підметом і присудком.

73 I. Прочитайте речення, знайдіть у них присудки. Від присудків поставте усно питання до виділених обставин.

1. Вітри безжално рвали тендітне* вбрання на берізці (І. Цюпа). 2. Сердитий вітер після зливи трусив шосили вишню й сливу (А. Качан). 3. Під Києвом стоїть щаслива осінь і вересня колише на руках (М. Боровко). 4. Журавель зітхає потихеньку (В. Малишко). 5. Чутки про подвиги Сагайдачного невдовзі дійшли до Польщі (Д. Яворницький). 6. Зерно нап'ється сонця в полі (В. Сосюра).

* *Тендітний* – (рос.) хрупкий, нежный.

II. Випишіть словосполучення «дієслово+прислівник».

74 I. Заповніть пропуски в реченнях запропонованими означеннями. Ви можете використати кожне означення лише один раз.

розлогими*, швидкими, розкішними**

1. Столичний метрополітен – це велике підземне місто із _____ потягами.

2. Над горами розмахувала _____ крилами весна.

3. Ліси навколо села вигойдували _____ кронами.

* *Розло́гий* – крилатий, гіллястий; (рос.) раскидистый.

** *Розкі́шний* – пишний; (рос.) роскошный.

II. Спишіть два речення (на вибір). Підкресліть у них головні й другорядні члени речення.

75 I. Прочитайте виразно вірш та розгляньте репродукцію картини К. Моне. Розкажіть, чим співвідносні ці два твори й чим різняться.

ВІТЕР

Вітер носить, літає,
 Топче луки* і поля,
 Жовті трави пригинає,
 Лист зриває із гілля.
 То скирти, стоги розносить,
 То у сурми загуде,
 То в безсиллі заголосить
 І до скелі припадає.

Олександр Олесь

* Лўка – (рос.) луг.

К. Моне. Вітряний день

II. Підготуйтеся до написання вірша під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів.

III. Напишіть вірш під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

76 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно привітати з днем народження бабусю. Поширте текст вітальної листівки означеннями, щоб посилити його виразність, образність.

Бабусю!

Вітаю тебе з днем народження. Бажаю щастя, здоров'я, радості. Нехай для тебе завжди усміхається сонце, щебечуть пташки, колосяться жита.

77 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. За потреби зверніться до російсько-українського словника. Порівняйте вимову та написання виділених слів в обох мовах.

1. Вверху шумел ветер и срывал **листья** с деревьев. 2. **Солнце** поднялось и быстро высушило росу на траве. 3. **Месяц** светил в окно и заливал комнату своим холодным светом. 4. Через минуту мы остановились перед **деревянным** домиком.

II. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Поставте питання до кожного другорядного члена речення.

78 I. Прочитайте фразеологізми. Як ви розумієте їхнє значення? Доберіть до кожного фразеологізму синонімічний прислівник з довідки.

Наче грім серед ясного неба, за тридев'ять земель, від усієї душі, за сімома замками, просто неба, куди оком не глянеш, до схід сонця, за царя Гороха.

ДОВІДКА. Надворі, давно, скрізь, несподівано, щиро, надійно, далеко, рано.

II. Складіть і запишіть три речення з поданими прислівниками (на вибір). Прислівники підкресліть як члени речення.

79 I. Розгляньте й порівняйте художні фото Нілли Шарафан та Івана Малярєнка. Розкажіть, що зображено на кожному з них, які почуття домінують. Яка кольорова барва переважає? На якому фото природна стихія здається більш загрозливою? Які означення можна використати, описуючи зображене?

Н. Шарафан. «Стихія»

І. Малярєнко. «Гроза»

II. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть опис (5–7 речень) на тему «Стихія». Використайте означення, підкресліть їх як члени речення.

Варіант Б. Напишіть розповідь (5–7 речень) на тему «Гроза». Використайте означення, підкресліть їх як члени речення.

§ 10. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про те, які члени речення називають однорідними, як їх поєднати в реченні, та про розділові знаки при них

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке однорідні члени речення? 2. За допомогою яких сполучників можемо їх поєднати?

80 А. Прочитайте текст.

Існує багато простих прикмет визначення погоди.

Якщо ластівки або стрижі літають високо, слід чекати сухої сонячної погоди.

Якщо бджоли ранком не вилітають з вуликів, сидять у них і гудуть, чекай у найближчі шість-вісім годин дощу. Якщо вони восени воском заклеюють льоток*, зима буде суворою.

Мурашки перед дощем, грозою або сильним вітром ховаються до гнізд. (За О. Злотіним).

* *Льоток* – отвір у вулику, через який вилітають бджоли.

Б. Простежте, чи виділені члени речення є однорідними. Для цього визначте: а) чи слова рівноправні між собою; б) чи відповідають на одне й те саме питання; в) чи стосуються одного й того самого слова.

В. Зробіть висновок про особливості однорідних членів речення.

Однорідні
члени

Однорідними (рос. *однородными*) називають члени речення, які рівноправні між собою, стосуються одного й того самого слова в реченні, виконують однакову синтаксичну роль і відповідають на те саме питання.

НАПРИКЛАД:

що робить? що робить?

В'ється стежка по долині і ховається в гаю (П. Сингаївський).

Засоби
зв'язку

Однорідні члени речення поєднуємо за допомогою **сполучників** (*і, й, та, але, а, чи, або*) та **інтонації** або ж за допомогою **тільки інтонації**.

ПОРІВНЯЙМО:

Засоби зв'язку	Приклад	Схема
Інтонація та сполучник	Серед <i>яблунь і вишень</i> біліє хатина (М. Луків).	○ і ○
Інтонація	<i>Заграв, зарум'янив</i> ся Дніпро (Олесь Гончар).	○ , ○

На схемі однорідні члени речення позначаємо так: ○.

81 І. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. Знайдіть у кожному з них однорідні члени речення та слово, якого вони стосуються.

- Пісню слухали зорі, тополі, очерети.
- Осінь стояла напрочуд погожа й тепла.
- Степові волошки дивляться на нас із трави, похитують своїми голівками, манять до себе.
- Бабуся і дітям, і онукам годить.

Однорідні члени
речення

II. Накресліть схеми розташування однорідних членів у кожному реченні, позначаючи кожен однорідний член речення кружечком.

82 I. Прочитайте текст уголос, правильно наголошуючи виділені слова. До якого типу мовлення він належить? Яке речення тексту виражає його основну думку?

ІВАН СІРКО

Іван Сірко

Талановитого й доброго **козакá** Івана Сірка вісім **разів** обирали кошовим **отá-маном Чортотліцької Січі**. Ніхто більше не заслужив такої шани* й честі.

Протягом двадцяти **рóків** боровся Іван Сірко проти турецько-татарських завоювників, змушував ворогів тремтіти.

Знищуючи **нападників** у полі й на морі, він наганяв їм такого переполоху, що грабіжники мусили** рятувати своє життя.

Для рідної землі Сірко був вірним оборонцем і захисником (За *І. Шаповалом*).

* *Шáна* – (рос.) уважение; почёт.

** *Мýсити* – (рос.) быть вынужденным.

II. Випишіть однорідні члени речення разом зі словами, яких вони стосуються.

III. За виписаними однорідними членами речення усно перекажіть прочитане.

Розділові знаки

Між однорідними членами речення **ставимо кому**, якщо:

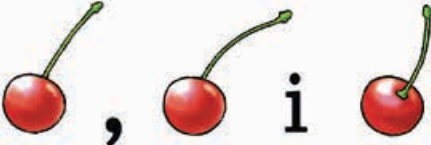
- вони з'єднані без сполучників. **НАПРИКЛАД:** *Веселий дощик **прошумів**, **омив** деревам листя* (М. Луків);

- вони з'єднані сполучниками **а, але, та** (у значенні **але**). **НАПРИКЛАД:** *Недавно листя **тріпотіло** над головою, **а** тепер голосно **шелестить*** (В. Думанський);

- вони з'єднані сполучниками **і, й, чи, або, та** (у значенні **і**), які **повторюються**. **НАПРИКЛАД:** *Радіє **і** **небо**, **і** **земля**.*

Не ставимо кому між однорідними членами речення перед неповторюваними сполучниками **і, й, чи, або, та** (у значенні **і**).

ПОРІВНЯЙМО:

Сполучник повторюємо	Сполучник не повторюємо
І груші, і яблуні висадили в садку. i O, i O	Груші і яблуні висадили в садку. O i O
Груші, і яблуні, і сливи висадили в садку. O, i O, i O	Груші, яблуні і сливи висадили в садку. O, O i O
	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Перед неповторюваним сполучником **та** кому не ставимо, якщо його вжито в значенні **і**. Якщо ж сполучник **та** вжито в значенні **але**, то кому перед ним ставимо. **НАПРИКЛАД:** 1. Хліб **та** вода – козацька їда. 2. Біжу, **та** не дожену.

83 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в реченнях першої групи між виділеними однорідними членами ставимо кому, а в реченнях другої групи – не ставимо.

Перша група. 1. І птахам, і звірятам цікаво було дивитися на людей (В. Бережний). 2. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко).

Друга група. 1. Сосни немов розступилися й обгорнули поляну (М. Коцюбинський). 2. На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає (Т. Шевченко).

84 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Теплий дощ застав і птахів і людей серед поля (В. Земляк). 2. Яворові сниться яворина та її кохання молоде (Д. Павличко). 3. І сміявся і вигравав і дихав до запамороче(н,нн)я п'яно і лоскотно з(е,и)лений день (Є. Шморгун). 4. Тут живуть мої старі батьки і мене у гості виглядають (М. Луків). 5. Бобри натягали гі(л,лл)як склали їх упоперек річки й обмазали мулом (В. Тарашук).

II. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

85 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що, на жаль, застудився хтось із ваших знайомих. Вам потрібно купити медикаменти. Складіть два речення, за допомогою яких ви могли б звернутися до аптекаря, використавши назви деяких ліків як однорідні члени речення.

**Сироп від кашлю, вітаміни,
аерозоль, таблетки від застуди,
протівірусні засоби,
знеболювальні пігулки,
краплі в ніс, засіб від нежитю**

Російською: сироп от кашля, витамины, аэрозоль, таблетки от простуды, противовирусные средства, обезболивающие таблетки, капли в нос, средство от насморка.

86 Оберіть лише одне речення, у якому на місці пропуску потрібно поставити кому.

1. Вийшов зранку з будинку на поріг ____ та й застиг від подиву*.
2. Природа й оберігає ____ й остерігає людину від поганих помислів.
3. Кінь вийшов на піщану косу ____ й струсив із себе воду.

**Подив* – почуття здивування; (рос.) удивление.

87 I. Складіть і запишіть речення з однорідними членами за поданими схемами.

1. О, О або О.
2. О, і О, і О.
3. О, О й О.

II. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Яка з поданих вище схем відповідає цьому реченню?

Ми полюбили і гомін вулиці і тишу Дніпра і хащі лісу
(В. Іваненко).

§ 11. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПЕРЕД ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

*Про те, які слова можуть бути узагальнювальними
та як правильно вживати розділові знаки при них*

88 А. Прочитайте речення, у яких виділено узагальнювальне слово.

1. У кошику в Даринки лежали різні **гриби**: лисички, боровики, опеньки.

2. Денис найбільше любить такі **фрукти**: апельсини, яблука, груші.

Б. Чи об'єднує узагальнювальне слово своїм значенням однорідні члени речення?

В. Зробіть висновок про роль узагальнювального слова в реченні.

Узагальнювальне слово

При однорідних членах речення може бути **узагальнювальне** (рос. *обобщающее*) слово, яке своїм значенням об'єднує однорідні члени речення.

НАПРИКЛАД: *Галевина поросла лісовим **зіллям**: папороттю, конвалією, деревієм.*

У ролі узагальнювальних слів також можуть бути займенники або прислівники *все, всі, ніхто, всюди, скрізь* та ін. **НАПРИКЛАД:** ***Усе** засипано снігом: і дороги, і дерева, і будинки.*

На схемах узагальнювальне слово позначаємо так: Δ .

Інтонація

В усному мовленні узагальнювальне слово вимовляємо з підвищеною інтонацією, після нього робимо паузу й знижуємо голос.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Узагальнювальне слово й однорідні члени речення виконують однакову синтаксичну роль.

89 Доберіть усно до виділених узагальнювальних слів однорідні члени та доповніть ними речення. Прочитайте вголос утворені речення, дотримуючись правильної інтонації.

1. **Усе** навколо благало дощу... 2. На клумбі зацвіли різні **квіти**... 3. Весняне небо грало всіма **кольорами**... 4. Значні площі займають **баштанні культури**...

Розділові знаки

Якщо перед однорідними членами речення є узагальнювальне слово, то на письмі перед ними ставимо **двокрапку**.

НАПРИКЛАД: *Музиканти грають на різних **інструментах**: скрипці, трубі, кларнеті.* Δ : О, О, О.

90 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні перед однорідними членами речення двокрапку ставимо, а в другому – не ставимо.

1. До віночка влітають різні квіти: ромашки, волошки, незабудки, чорнобривці (*О. Кириченко*).

2. Я спішу до землі, до зеленого дива, до свого джерела, до живої води (*П. Перебийніс*).

91 I. Спишіть. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. І все навколо витанцьовує: і білі лілії, і зелений очерет, і кучеряві верби, і човен (*Л. Вишневецький*). 2. У наших лісах ростуть хвойні дерева: ялини, сосни, кедри, смереки, тис (*О. Шуша*).

II. Прочитайте вголос речення, дотримуючись правильної інтонації.

92 Доповніть речення узагальнювальними словами. Запишіть утворені речення, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. У букеті були айстри, чорнобривці, хризантеми. 2. У татовій майстерні є пилка, і рубанок, і викрутка. 3. У музичній школі можна навчитися грати на акордеоні, баяні, бандурі. 4. У моєї кімнаті є шафа, письмовий стіл, диван, крісло.

93 Виберіть розділовий знак, який можна поставити на місці пропуску в реченні. Для кожного речення доцільним є лише один розділовий знак.

двокрапка, кома

1. Над селом ____ над полями та горами розмахнула своїми крильми зима (*Ю. Станинець*).

2. Папери були скрізь ____ і на столі, і на полицях (*М. Коцюбинський*).

94 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Баба Марина довгий свій вік трави сушила у хаті м'яту любисток липовий цвіт (*С. Решетова*). 2. Ми полюбили все і гомін вулиці і тишу Дніпра і хащі лісу (*О. Іваненко*). 3. Усе ніби поменшало і звузилося і дорога і гори і стежка в березі і круча над Россю (*Є. Гуцало*). 4. І все поволі зникає море скелі земля (*М. Коцюбинський*).

II. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Накресліть схеми розташування однорідних членів і узагальнювальних слів кожного речення.

95 Поміркуйте, який розділовий знак і де саме потрібно поставити, щоб змінив зміст речення.

На змагання прийшли всі студенти, учні шкіл, працівники заводів.

96 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте одне одному три узагальнювальні слова, до яких потрібно дібрати три-чотири однорідних члени речення і скласти з ними речення. Запишіть утворені речення.

97 І. Перекладіть і запишіть текст українською мовою, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть та поясніть вивчені пунктограми. За потреби скористайтеся поданим нижче словничком.

АНТАРКТИДА

Антарктида самый холодный материк на Земле. На большей его части нет ничего ни растений ни зверей. Только в прибрежных районах есть мох лишайники и низшие водоросли.

Мёртвые берега Антарктиды оживляют пингвины. Вблизи колоний пингвинов часто можно увидеть разных зверей снежного буреветника голубоокого баклана.

Вся жизнь зверей Антарктиды связана с океаном (*И. Жданова*).

II. Розкажіть, яка інформація з тексту для вас уже була відомою, а про що ви довідалися вперше.

СЛОВНИЧОК

Самый холодный – (укр.) найхолодніший, найбільш холодний; *прибрежный* – (укр.) приберіжний; *низшие* – (укр.) нижчі; *вблизи* – (укр.) поблизу; *буреветник* – (укр.) буревісник.

98 Прочитайте речення. Знайдіть у них змістові та пунктуаційні помилки. Поясніть суть допущених помилок. Зачитайте речення правильно.

1. Мама помила весь посуд, тарілки, чашки, виделки. 2. На пероні вокзалу були: чоловіки, жінки, діти. 3. У саду ростуть різні дерева: вишні, троянди, горіхи. 4. На уроках математики ми ознайомилися з творчістю: Панаса Мирного, Івана Франка, Михайла Коцюбинського. 5. У зоопарку ми не побачили багатьох тварин і слонів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

мов. Але лише 220 з них мають, крім усної форми, писемну. До таких мов належить і українська.

Не всі мови однаково поширені. Двомастами мовами спілкуються колективи, які становлять не менше 1 млн носіїв, сімдесятьма – не менше 5 млн носіїв, тринадцятьма – колективи з 50 і більше млн носіїв. Рештою мов користуються колективи, які нараховують усього від кількох сот до 1 млн носіїв (3 посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

Кома і крапка – найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книжках шістнадцятого століття. *Кома* – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю. *Тире* – слово французьке. Означало воно у французькій мові – тягти.

Апостроф – наймолодший правописний знак нашого письма. Назву знака взято з давньої грецької мови. Там вона означала: *кривий, зігнутий, повернутий*.

НА ДОЗВІЛІ

Загадки-жарти

1. Які два брати у слові ніколи не можуть зустрітись?
2. Яку букву потрібно поставити між двома шостими буквами алфавіту, щоб утворити назву людини похилого віку?
3. Гора й долина. Що між ними?
4. Чого немає у воді, а є в морях, озерах, ріках?
5. Що посеред землі стоїть?
6. Чого немає у вола, а є в корови, кози, коня?

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою в тебе, друже, не все гаразд, не вважай її примусовою, полюби, як весною ряст.

Примусова тим, хто цурається, а хто любить, той легко вчить: все, як пишеться, в ній вимовляється, все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й піднесена, тільки фальш для неї чужа. В ній душа Шевченкова й Лесина, і Франкова у ній душа.

Д. Білоус

ХТО БІЛЬШЕ?

Утворіть із букв кожного слова якомога більше нових слів.

Жайворонок, соловейко, Гренландія.

§ 12. ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА

Про слова, які називають того, до кого звертаємося, про слова, які можуть бути вставними, а також про те, як ці слова виділяємо на письмі та в усному мовленні

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке звертання? 2. Що таке вставне слово?

99 А. Прочитайте речення.

1. Дідусю, а коли ти мене на полювання візьмеш? (*Остан Вишня*). 2. Люблю я, Києве, тебе в ранковий час... (*М. Угеник*). 3. Понеси мене на крилах, радосте моя (*В. Симоненко*).

Б. Зверніть увагу, де стоять виділені слова-звертання – на початку, в середині чи в кінці речення.

В. Пригадавши вивчене на уроках російської мови, сформулюйте правила вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями.

Поняття
звертання

Звертання (рос. *обращение*) – це слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються. Звертання не є членом речення.

На відміну від російської мови, в українській звертання виражаємо іменником у формі кличного відмінка. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Сергей , возьми яблоко. Прочитаешь сказку, сестра ?	Сергію , візьми яблуко. Прочитаєш казку, сестро ?

Інтонація
Розділові
знаки

В усному мовленні звертання виділяємо паузами.

На письмі звертання виділяємо **комами**. Після звертання, яке стоїть на початку речення і яке вимовляємо з окличною інтонацією, ставимо **знак оклику**, а наступне слово пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** 1. **Мамо**, я намалюю тобі сад. 2. **Діти!** Зберіть усі папірці й спаліть їх.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники **ти**, **ви** не є звертаннями.

100 І. Спишіть речення, виділяючи звертання розділовими знаками.

1. Ти ж дивися Тарасику не бігай від діда (*О. Іваненко*).
2. Не плачте мамо не треба, і ви не журіться тату (*А. Малиш*).

ко). 3. Не стелись тумане не шуміть тополі (В. Сосюра). 4. Розпрягайте хлопці коні та лягайте спочивать (Нар. пісня). 5. Кораблі Шикуйтесь до походу! (В. Симоненко).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та прочитайте вголос з відповідною інтонацією.

101 Оберіть два речення, у яких на місці пропуску потрібно поставити кому.

1. Природо __ я в полоні твого незвичайного зимового пейзажу (В. Шевчук).

2. Починається похмура* __ осінь, але погода стоїть ще тепла (О. Васильківський).

3. Скільки таємниць ти приховуєш у собі __ людину (А. Коваль).

4. Ти __ знаєш, що ти – людина (В. Симоненко).

*Похму́рий – (рос.) пасмурный, хмурый.

102 I. Перебудуйте речення так, щоб підмети в них стали звертаннями.

ЗРАЗОК. Українці змалечку вивчають рідну мову. Українці, змалечку вивчайте рідну мову.

1. Оленка не забуває допомагати своїй мамі. 2. Розганяє хмари вітер. 3. Зачарувала пісня мою душу. 4. Музика рідного краю летить хвилями Дніпра.

II. Запишіть подані й утворені речення. Підкресліть граматичні основи. Порівняйте подані й утворені речення за такими критеріями: а) вид за метою висловлювання; б) склад граматичної основи; в) розділові знаки.

103 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть три речення, у яких ви запитуєте про що-небудь знайомих, повідомляєте про що-небудь або спонукаєте до виконання певної дії. Використайте звертання і слова ввічливості.

Варіант Б. Складіть і запишіть текст повідомлення для бабусі або дідуся (вони живуть в іншому місті) про те, що ваша молодша сестра їде до них на канікули. Використайте звертання.

**Вставні
конструкції**

Вставними (рос. *вводными*) називають слова або сполучення слів, за допомогою яких виражається ставлення мовця до висловлюваного.

НАПРИКЛАД: 1. Діти, *безумовно*, люблять морозиво. 2. *На жаль*, зустріч відмінили.

Особливості

Вставні слова та сполучення слів **не є членами речення**, до них **не можна поставити питання**.

На письмі їх **виділяємо комами**, а в усному мовленні – **паузами та інтонацією**. Перед вставними словами й після них робимо невелику паузу, а самі слова читаємо трохи швидше й більш низьким голосом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не бувають вставними слова *навіть, майже, все-таки, мовби, начебто, особливо*.

104 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Знайдіть і виділіть комами вставні слова (сполучення слів). Порівняйте вставні слова (сполучення слів) в українській та російській мовах.

1. Наверное у каждого есть любимая песня. 2. Вы конечно хорошо знаете свой город. 3. Принеси пожалуйста книгу. 4. Вчера к счастью была хорошая погода. 5. Бесспорно лучший рассказ написал Сергей. 6. К сожалению мой брат завтра не придет. 7. Завтра кажется похолодает.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
наверное	мабуть
конечно	звичайно
пожалуйста	будь ласка
к счастью	на щастя
бесспорно	безперечно
к сожалению	на жаль
кажется	здається
вероятно	імовірно
без сомнения	без сумніву

105 І. Розгляньте таблицю. Складіть усно речення з одним вставним словом чи сполученням слів кожної групи.

Групи вставних слів і сполучень слів

Групи за значенням	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість	<i>здається, мабуть, можливо, звичайно, безумовно, певна річ, певно, смію запевнити, видно</i>
Виражають різні почуття (радість, жаль, тривогу тощо)	<i>на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як навмисне, на диво</i>
Указують на джерело повідомлення	<i>кажуть, за словами..., на думку..., як відомо, по-моєму, по-твоєму</i>
Указують на порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, до речі, отже, таким чином, нарешті, наприклад</i>
Слова ввічливості	<i>будь ласка, вибачте</i>

ІІ. Які російські відповідники ви можете дібрати до вставних слів, поданих у таблиці?

106 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Один з вас має доповнити подані речення вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на джерело повідомлення чи виражали б певне почуття. Інший – вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на порядок викладу думок або виражали б упевненість, невпевненість. Утворені речення запишіть. Перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Весь день іде дощ. 2. Сергійко купив цікаву книжку. 3. Україна може пишатися досягненнями наших спортсменів. 4. За допомогою книжок ми поповнюємо свої знання. 5. Багато птахів відлетіло у вирій, з дерев осипається листя.

107 Заповніть пропуски в реченнях запропонованими вставними словами (сполученнями) й запишіть ці речення. Ви можете використати кожне вставне слово (сполучення) лише один раз.

по-перше, за повір'ям, мабуть

1. А вдома, там, на Вкраїні, _____, зараз цвітуть вишні, сливи (*С. Плчинда*).

2. Справжній друг, _____, завжди вислухає, а по-друге, допоможе в біді (*Із газети*).

3. Папороть, _____, цвіте раз на рік, купальської ночі (*Я. Музиченко*).

108 І. Прочитайте вголос текст, виділяючи інтонацією виділені вставні слова (сполучення слів). Що корисного ви дізналися для себе?

ТВАРИННИЙ «БАРОМЕТР»*

Раніше, **за словами старожилів**, люди передбачали погоду, користуючись прикметами.

Н. Віллоне. Лебеді

Якщо мурашки поспішають до мурашника й закривають ходи, то, **певна річ**, буде дощ. Риба виходить на поверхню й плéщється – на непогоду. Ластівкі літають низько – на дощ.

Тварини можуть давати прогнози на тривалий час. **Наприклад**, очерётянки, фламінго, качкі влаштовують свої гнізда вище, якщо в річці буде велика півінь**. Тікають з районів затоплення і кроти. Навіть медуза знає заздалегідь, що буде буря.

Отже, тварини, **безумовно**, передчувають зміни погоди, але якими «барометрами» вони користуються, ми не знаємо (За В. Сабунаєвим).

* *Барометр* – прилад для вимірювання атмосферного тиску.

** *Півінь* – (рос.) наводнення; разлив, половодье.

II. Визначте, до якої групи належить кожне з виділених вставних слів (сполучень слів). Що втратить текст, якщо з нього вилучити ці слова?

109 Складіть і запишіть речення зі словами *здається, може, видно* так, щоб в одному з речень вони були вставними, а в іншому – членами речення.

110 Напишіть для веб-сайту або газети вашого навчального закладу повідомлення про цікавий випадок із життя класу з використанням вставних слів і словосполучень (8–15 речень).

111 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Як би я хотів (хотіла) провести вихідні? Під час спілкування використайте вставні слова (словосполучення).

- ✓ Піднятися на вершину гори;
- ✓ відвідати історичний музей;
- ✓ зробити безліч чудових фотографій
- ✓ (рос. сделать множество замечательных фотографий);
- ✓ подивитися з татом на стадіоні футбольний матч;
- ✓ навчитися пекти бабусин пиріг

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).

3. Указати, що речення просте.

4. Визначити граматичну основу (підмет, присудок, один головний член речення).

5. Визначити другорядні члени речення (якщо є).

6. Назвати однорідні члени речення, звертання, вставні слова (якщо є) й пояснити розділові знаки при них.

Зразок письмового розбору

Я слухаю мелодію осінню (В. Сосюра).

Розпов., неокл., просте.

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте. Граматична основа складається з підмета *я* та присудка *слухаю*. З другорядних членів речення є додаток *мелодію* та означення *осінню*.

112 I. Прочитайте речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Вересень уже запалив осінні вогнища в лісах і дібровах (*І. Цюпа*).
2. Мабуть, кожна дівчинка вміє плести віночок (*О. Кириченко*).
3. А за вікном сніги летять лапаті (*М. Луків*).
4. Книгу літа все ніч перечитує, все листочками шелестить (*В. Малишко*).
5. Чого ти журишся, ромашко? (*О. Донченко*).

II. Виконайте усно синтаксичний розбір речень. Розбір двох з них запишіть.

§ 13. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Про те, чим складне речення відрізняється від простого, про засоби зв'язку та розділові знаки між частинами складного речення

ПРИГАДАЙМО. Яке речення називають складним?

113 А. Порівняйте речення.

Просте	Складне
Десь вітер грає на віолончелі (<i>В. Симоненко</i>).	На морозі явори послули, хуртовини віють над полями (<i>Л. Дмитерко</i>).

Б. Знайдіть граматичні основи та визначте їх кількість у кожному реченні.

В. Пригадавши вивчене на уроках російської мови, зробіть висновок, чим саме прості речення відрізняються від складних.

Поняття
складного
речення

Зв'язок
частин

Складним називають речення, яке має дві або більше граматичних основ. **НАПРИКЛАД:**

Синіє ласкаве небо, а в ньому летять журавлі.

1-ша частина

2-га частина

Частини складного речення подібні до простих речень. Ці частини можуть бути з'єднані такими видами зв'язку:

- **безсполучниковим** (без сполучників, за допомогою тільки інтонації);
- **сполучниковим** (за допомогою сполучників або сполучних слів та інтонації).

Сполучники та сполучні слова

І, й, та, а, але, чи, або, щоб, якби, бо, мов, наче, як, тому що, хто, що, який, де та ін.

ПОРІВНЯЙМО:

Безсполучниковий зв'язок

На гнізда повернулися лелеки, птахів зігріла рідна сторона (Д. Луценко).

Сполучниковий зв'язок

Весна зупинилась над кручею, і плачуть останні сніги (Л. Завіщана).

114 І. Прочитайте речення. Доведіть, що всі вони є складними. Скільки частин має кожне речення?

1. Ще тримались по садках пізні сливи, як раптово пішов сніг (Є. Гуцало). 2. Шелестить пожовкла кукурудза, ніжиться під вересневим сонцем вруnistими сходами* озимина (І. Цюпа). 3. Наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять** підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться із снігом... (М. Стельмах). 4. Туман над лугом колихався, кричали у гаю сичі (М. Луків).

Складні речення

* Сходи – (рос.) всходы. ** Бриніти – (рос.) звучать, звенеть.

II. Випишіть спочатку речення зі сполучниковим зв'язком, а потім – із безсполучниковим. Підкресліть граматичні основи.

115 І. Розгляньте художнє полотно Данила Безуглого. Розкажіть, що на ньому зображено. Чи вдалося художнику передати красу української природи?

Д. Безуглий. Над Дніпром

ІІ. Складіть і запишіть за картиною три складних речення. За потреби використайте сполучення слів з довідки.

ДОВІДКА. Блакитне небо, стрункі берізки, гомін трави, дніпровські пагорби, кручі над Дніпром, грайливий вітер, білокорі красуні, український краєвид, далеко за небосхилом.

116 Поєднайте частини складних речень з правої та лівої колонок так, щоб утворилися прислів'я. Запишіть утворені прислів'я. Усно поясніть, як ви їх розумієте.

Хто в четвер скаже, ...
Синиця шкоду робить, а ...
Там правда мовчить, де ...
Верба водою живе, ...
Пішов би в гості, але ...
Гора з горою не зійдеться,
а ...

... чоловік із чоловіком схо-
дяться.
... журавлеві перепадає.
... ніхто не запрошує.
... верба воду і береже.
... сила панує.
... той у п'ятницю плаче.

Розділові
знаки

Між частинами складного речення ставимо кому.

НАПРИКЛАД: Дідусь широко відчиняє ворота, і я війжджаю з подвір'я (М. Стельмах).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між **однорідними членами речення** перед неповторюваними сполучниками **і, й, чи, або, та** (у значенні **і**) **кому не ставимо**. Перед цими ж сполучниками, які з'єднують частини **складного речення**, **кому ставимо**, навіть якщо ці сполучники неповторювані.

117 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні перед сполучником **і** є кома, а в другому – ні.

1. Умиле сонце перекинуло свої золоті коси на поля, **і** вони укрилися пахучою парою (*М. Стельмах*).

2. Дорослі чайки ширяли над озером **і** час від часу приносили пташеняттям смачну рибу (*В. Данилов*).

118 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Дрімають копиці недавно скошеного сіна спить прив'яла трава в срібних покосах (*І. Цюпа*). 2. Кричали десь над Ніжином сичі і небо в сад обтрушувало зорі (*Б. Мозолевський*). 3. Наталчин дідусь Гордій змайстрував човен і частенько влітку катав на ньому онуку (*Л. Вишневецький*). 4. Дід Леонтій виходить сторожувати баштан вечорами коли стомлений день солодко спить (*І. Цюпа*). 5. Для того є муха на світі щоб ледачі не спали (*Нар. творчість*).

119 Оберіть два речення, у яких на місці пропуску потрібно поставити кому.

1. Зненацька* за одну ніч упав сніг ___ і тепер пущі лежали під холодним небом.

2. На вечірньому небі потьмяніли ___ й зникли сріблясті зірки.

3. Ідеш через ліс ___ і зачарування його красою не полишає твоєї істоти.

*Зненацька – (рос.) несподівано, раптово.

120 З кожної пари простих речень утворіть складне, використавши один із поданих сполучників. Утворені речення запишіть. Розставте розділові знаки між частинами складних речень. Підкресліть граматичні основи.

а коли бо і

1. У холодному небі мерехтіли зірки. Над степом стояв повний місяць.

2. Чумаки лаштувалися в далеку дорогу. В українські степи приходила рання весна.

3. Додолю падає пожовкле листя. Незабаром усі сади вкриє холодний сніг.

4. Сьогодні треба зірвати яблука в саду. На завтра передають рясні дощі.

121 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть чотири складних речення, об'єднаних однією темою – історія вашого міста (села), його сьогодення. Два речення мають бути зі сполучниковим зв'язком.

Варіант Б. Пригадайте й запишіть невелику розповідь (легенду, переказ) про історію вашого міста (села) чи його походження. Використайте в структурі тексту щонайменше два складних речення (одне зі сполучниковим зв'язком, друге із безсполучниковим).

122 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

1. Піднялися крила сонних вітряків і черешню білу вітер розбудив... (М. Рильський). 2. Ми зайшли до хати коли згустілися перші сутінки (В. Скуратівський). 3. На траві роси немає дим прослався над селом землю ластівка черкає розтривоже-ним крилом (М. Рильський).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

Синтаксичний розбір складного речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).

2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).

3. Указати, що речення складне.

4. Указати кількість частин, що входять у складне речення.

5. Визначити зв'язок частин складного речення (сполучниковий, безсполучниковий).

6. Визначити члени речення.

Зразок письмового розбору

Їй шелестить щось яблуня крислата, на вітрі ясен за двором скрипить (С. Жуковський).

Розпов., неокл., складне, має 2 частини, безсполучниковий зв'язок.

§ 14. ПРЯМА МОВА

Про те, з яких частин складається речення з прямою мовою, особливість його інтонування та про вживання розділових знаків у такому реченні

123 А. Знайдіть у реченнях слова автора (хто говорить) і пряму мову (що говорить).

1. «Дідусю, відпочиньте вже», – сказав Андрійко (*Л. Вишневецький*). 2. У кожній родині змалечку казали дитині: «Не кидайся хлібом, він – святий» (*З журналу*). 3. Хазяїн виходив на вулицю і казав: «Морозе, Морозе, йди до нас вечеряти!» (*З довідника*).

Б. На основі спостереження та вивченого на уроках російської мови зробіть висновок про особливості будови речень з прямою мовою.

В. Яка роль таких речень у мовленні?

Пряма мова

Слова
автора

Інтонація

Пряма мова (рос. *прямая речь*) – це точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називають **словами автора**. Вони можуть стояти перед прямою мовою або після неї. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. **Максим Рильський писав:** «Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком».

2. «Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком», – **писав Максим Рильський.**

В усному мовленні пряму мову вимовляємо повільніше й вищим тоном, ніж слова автора. Слова автора після прямої мови читаємо швидше й трохи зниженим голосом. Між словами автора й прямою мовою робимо паузу.

124 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. За потреби зверніться до поданого нижче словничка. Прочитайте вголос записані речення, правильно їх інтонуючи.

1. Мы спросили в справочном бюро: «В котором часу отправляется поезд на Симферополь?» 2. «Как хорошо здесь, у моря!» – вздыхала бабушка. 3. «Тебе чем-нибудь помочь, Наденька?» – спро-

сила мама. 4. «Я хотел бы стать капитаном белоснежного фрегата*», – гордо заявил Алексей. 5. Первоклассник тихо спросил: «Как нужно правильно ухаживать за собакой?».

* *Фрегат* – військовий парусний корабель.

СЛОВНИЧОК

Справочный – (укр.) довідковий; *в котором часу* – (укр.) о котрій годині; *вздохать* – (укр.) зітхати; *Наденька* – (укр.) Надійка; *ухаживать* – (укр.) доглядати.

Розділові знаки

На письмі пряму мову завжди беремо в лапки і перше слово пишемо з великої букви.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставимо двокрапку. Якщо слова автора стоять після прямої мови, то перед ними ставимо кому (знак питання або знак оклику) й **тире**. Слова автора після прямої мови починаємо з малої букви.

НАПРИКЛАД: 1. *Зайшла бабуся до хати та й питає:* «А хто допоможе мені води принести?» 2. *«Діду, я трави накопив багато біля ставка», – похвалився онук.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Речення з прямою мовою можна зобразити за допомогою таких схем: А: «П.» А: «П?» «П», – а. «П?» – а.
(П – пряма мова; А, а – слова автора)

125 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при прямій мові. У якому реченні є звертання?

1. Кожен кущик і стежка мов говорять мені Ти у рідному домі, у своїй стороні (А. Камінчук). 2. Вовк у лося запитав Ти чому рогатий став? (Є. Гуцало). 3. От і принесли нам лебеді на крилах життя говорить мій дід Дем'ян (М. Стельмах). 4. Іду та людей питаю Де тут дорога до рідного краю? (В. Симоненко). 5. Юрко підбіг зовсім близько і скрикнув Вітю дивись, тут вода! (В. Іваненко).

II. Зобразіть схеми речень з прямою мовою.

III. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

126 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть себе учасником телевізійної передачі про шкільне життя. Складіть усно невелике висловлення (3–4 речення) про те, для чого сучасній людині потрібні знання. Використайте речення з прямою мовою та подані нижче словосполучення (на вибір).

Досягати бажаного, лікувати хвороби, уникати помилок*, долати перешкоди, правильно харчуватися, економічний розвиток.

*Уникати помилок – (рос.) избегать ошибок.

127 Хто зможе записати подане речення так, щоб дванадцять балів отримав Сергій, а не Світлана, змінюючи при цьому лише розділові знаки. Змінювати форму слів, міняти їх місцями, а також додавати нові слова не можна.

Учителька сказала: «Світлані ставлю дванадцять балів. Сергію, а тобі потрібно ще раз повторити матеріал параграфа».

128 Складіть і запишіть речення за схемами. Використайте в словах автора дієслова *шелотити, запитувати, цікавитися, пояснювати*.

1. А: «П?» 2. А: «П». 3. «П», – а. 4. «П?» – а.

129 І. Перебудуйте подані речення на синонімічні речення з прямою мовою. Перебудовані речення запишіть. Накресліть схеми двох речень з прямою мовою (на вибір).

ЗРАЗОК. *Марія Приймаченко казала, що вона малює на радість людям. – Марія Приймаченко говорила: «Я малюю на радість людям».*

1. Калина хвалилася, що вона з медом солодка 2. Актор відповів, що йому важливо, як про нього напишуть у пресі. 3. Христина тихо мовила, що тепер про неї всі забудуть. 4. Юрко радісно вигукнув, що його мама найкраща. 5. У народі кажуть, що один серпневий день рік годує.

М. Приймаченко. Дарую український хліб усім людям на землі

II. Знайдіть серед поданих речень прислів'я. Як ви розумієте їхнє значення.

§ 15. ДІАЛОГ

*Про те, із чого складається діалог,
та про вживання розділових знаків при діалозі*

ПРИГАДАЙМО. Що називають діалогом?

130 А. Прочитайте текст. Хто бере участь у розмові?

ТІКАЄ

Прогулюючись біля річки, Гриць із Галинкою, мабуть, уперше побачили тренувальний катер зі спортсменом на водних лижах.

– Поглянь, катер мчить, як вихор! – вигукнула дивуючись дівчинка.

– Бо ж тікає, – переконливо пояснив Гриць.

– Від кого?

– А від того дядька, що женеться за ним на лижах...

Б. Простежте, як передано на письмі слова кожного учасника спілкування, які розділові знаки ставимо.

В. Зробіть висновок про роль діалогу в мовленні та розділові знаки при діалозі.

*Поняття
про діалог*

Репліка

Різновидом прямої мови є діалог. **Діалог – це розмова двох осіб.**

Діалогічне мовлення складається з окремих реплік і може супроводжуватися словами автора.

Репліка – це фраза (слова) кожного учасника діалогу.

Розділові
знаки

На письмі кожну репліку пишуть з **нового рядка**. Перед нею ставлять **тире**. Якщо є слова автора, то ставлять ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але **без лапок**. **НАПРИКЛАД:**

— *Дядьку Іване! Ось подивіться, що я купив, — показує Гриша сусідові новий футбольний м'яч. Почухав потилицю сусід та й каже:*

— *Що ж, треба, виходить, і мені терміново купувати.*

— *Теж м'яч?*

— *Та ні, треба купити скло на запасні шибки для вікон.*

131 І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при діалозі. Якими реченнями за метою висловлювання та емоційним забарвленням є репліки діалогу?

СТРУМОЧОК

Запитав мене синочок:
 Це ж куди біжить струмочок?
 Через поле у яроч.
 І зупиниться в ярку?
 Ні, звідтіль – в Десну-ріку.
 А з Десни-ріки куди?
 До Дніпрової води.
 Попливе з Дніпром у море,
 В море синє, неозоре.

В. Гринько

II. Прочитайте вірш уголос, дотримуючись відповідної інтонації.

132 І. Прочитайте мініатюру. Як ви розумієте її зміст? Яку основну думку висловлює автор? Поясніть, чи може пісня бути помічником людині.

Вона стояла посеред шляху, і сині очі були в зажурі.

— Куди ідеш ти, ясна дівчино?

— Я не дівчина. Я – Пісня, друже. Туди, до сонця моя стежина.

— Нам по дорозі, ходімо разом.

Юнак стомився – не впала Пісня, найкращим другом була в дорозі. Давала мужність, і віру чисту, і ніжність щедрю.

І спалахнули у сяйві сонця – Юнак і Пісня.

— Коли згорю я, — казав до неї, — то наді мною зійди калиною.
Зійшла калиною... (В. Чухліб).

II. Знайдіть у тексті репліки діалогу. Визначте слова, які необхідно виділити більшою силою голосу. Прочитайте текст уголос, дотримуючись відповідної інтонації.

III. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у виділених реченнях.

133 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які риси характеру й чому я хотів би виховати в собі?

**Сміливість і рішучість;
відповідальність і старанність;
доброзичливість і щедрість;
прагнути змінити себе;
бути працьовитим і наполегливим;
бути щирим і відвертим;
бути справедливим і чесним.**

Російською: смелость и решительность; ответственность и исполнительность; доброжелательность и щедрость; стремиться изменить себя; быть трудолюбивым и настойчивым; быть искренним и откровенным; быть справедливым и честным.

134 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Прочитайте за особами гумористичний діалог-розпитування.

НЕ ТЕ СКАЗАВ

Сашко пробігав з дітлахами до самісінького смерку й не вивчив уроки. А наступного дня вчителька викликала його до дошки. Постояв Сашко біля столу та й каже:

— Я не вивчив урок...

— Чому?

— У нас удома нещастя...

— Яке?

— Захворіла мама.

— Захворіла? Коли?.. — здивувалася вчителька. — Я ж її вчора в кінотеатрі бачила.

«Ех! — спаленівши від сорому, подумав Сашко. — Не те сказав. Треба було про бабусю сказати. Вона рідко в кіно ходить» (Б. Крекотін).

II. Складіть разом і розіграйте діалог-розпитування на довільну тему. Пам'ятайте, що найбільш повною й самостійною є перша репліка. Наступні доповнюють одна одну. Репліки-запитання й репліки-відповіді тісно зв'язані між собою.

135 I. Розгляньте фото. Опишіть мовленнєву ситуацію, зображену на кожному з них.

II. Складіть і запишіть невеликий діалог, можливий в одній із зображених на фото ситуацій (на вибір).

136 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть невелике оповідання (7–9 речень) за поданим початком, ввівши до нього діалог.

Василь і Ксеня пішли в ліс по ягоди. І хоч їм здавалося, що вони трошки походили, але незчулися, як почало вечоріти. Тільки тоді діти побачили, що вже блукають у незнайомому місці...

Варіант Б. Уявіть, що ви зі своїм братом (сестрою, мамою, татом) сидите біля вечірнього багаття. Складіть і запишіть діалог відповідно до запропонованої ситуації (5–6 реплік).

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Словосполученнями є всі поєднання слів у рядку

- А прийшов до хати, електронне табло, футбольний матч
- Б високо в горах, зелений килим, біля хати
- В зошит і книжка, комп'ютерні ігри, іду швидко
- Г падає сніг, холодна роса, живу далеко

2. З одним головним членом є речення

- А На незабудці бринів рудий джмелик (*Є. Шморгун*).
- Б В'їжджає в степ червоне літо на незагнуданім коні (*В. Підпалій*).
- В Не маю зла до жодного народу (*М. Вінграновський*).
- Г З-поміж хмар переблискує місяць (*М. Луків*).

3. Правильно визначено граматичну основу в реченні

- А Вітер листям вкриває холодну землю.

Б Хмарки сльози гублять.

В Нам життя дарує нові зустрічі.

Г Діти матерям цілують руки.

4. Звертання є в реченні (розділові знаки пропущено)

А Серпень з вереснем схрестили довгі шпаги не смертельні
(М. Рильський).

Б Журавлі летять над краєм, будь здорова земле мила
(О. Пархоменко).

В На обрії здивовано вигнула брову веселка (Є. Шморгун).

Г Зітхнуть під зорями сади (М. Луків).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Осінь ходить по краю, та виганяє птиць із гаю (Нар. творчість).

Б Сміються в сонці золотому річки, і села, і поля (Олександр Олесь).

В Осінній сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гілляках (Л. Костенко).

Г Здрастуй, моя прадідівська хато (О. Білаш).

6. Перебудуйте подане речення на речення з прямою мовою і запишіть.

Бабуся попросила Віталика принести води з криниці.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке словосполучення? Чим воно відрізняється від речення?
2. Що таке речення? Які є види речень за метою висловлювання? Наведіть приклади.
3. Які є головні та другорядні члени речення? На які питання вони відповідають?
4. Поясніть, що спільного у вживанні розділових знаків у реченні з однорідними членами й узагальнювальним словом та в реченні з прямою мовою.
5. Що таке звертання? Чи буває звертання членом речення?
6. Які групи вставних слів ви знаєте? Наведіть приклади двох речень зі вставними словами.
7. Чим складне речення відрізняється від простого?
8. Що спільного та відмінного у вживанні розділових знаків між однорідними членами речення та між частинами складного речення?
9. Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях з прямою мовою.
10. Що таке діалог? Розкажіть про вживання тире при діалозі.

Уявіть, що вашому класу доручили підготувати телевізійну гру «Найрозумніший». Тема гри «Синтаксис і пунктуація».

Проект

Об'єднайтеся в такі групи: *сценаристи* (обирають формат гри, розробляють і затверджують правила); *мовознавці* (добирають для гравців запитання з теми «Синтаксис і пунктуація», речення, словосполучення для аналізу, міні-диктанти); *гравці*; *ведучі* (проводять гру); *експерти* (оцінюють відповіді гравців); *актори* (виступають з повідомленнями про мову під час «реklamних» пауз, розігрують гумористичні діалоги); *журналісти* (готують оголошення про проведення гри, пишуть замітку до газети про результати гри).

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть учнів інших класів, учителів, батьків.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
не надивуєшся	диву даєшся
говорити не до ладу	говорити невпопад
мені пощастило	мені повезло
правильна відповідь	вірна відповідь
склянка чаю	стакан чаю
замовити послугу	заказати послугу
перекласти текст	перевести текст
недбале ставлення	халатне ставлення
будь-які висновки	любі висновки
завдати шкоди	нанести шкоду
наступного дня	слідуючого дня
черговий у їдальні	діжурний у столові
перші страви	перші блюда
млинці з грибами	блінчики з грибами

МОЯ сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

австралійського племені аранта лише 3 голосних і 10 приголосних. У мові гавайців 5 голосних і 7 приголосних. А рекордсменом з найменшої кількості голосних, мабуть, буде мова убихів (Північний Кавказ). У ній 2 голосних і аж 82 приголосних звуки. Проте зараз убихи майже втратили свою рідну мову (З довідника).

У КОГО НАЙМЕНШЕ ЗВУКІВ?

Найменше звуків у мовах корінних жителів Австралії і Полінезії. Зокрема, у мові

І ТАКЕ БУВАЄ

КОЖНУ ЛІТЕРУ ЦІНИ

Кожну літеру ціни,
бо немає їй ціни.
Ось відома в давнину
дудочка – *сопілка*:
виймеш літеру одну –
і вже буде *спілка*.
Сварка йде така, що ну! –
перепалка (бійка):

зміниш літеру одну –
мирна *перепілка*.
Зміниш літеру одну
у словечку *бійка* –
і вже – леле – на сосну
мчить звірятко *білка*.
Більше прикладів не дам,
помізькуй – придумай сам.

Д. Білоус

НА ДОЗВІЛІ

Ланцюжок

Починаючи від слова, що складається з однієї букви, доберіть ланцюжок слів з тією самою початковою буквою. Розташуйте слова так, щоб кожне наступне мало на одну букву більше, ніж попереднє. **НАПРИКЛАД:** б – бо – бал – база – бокал – боксер – барабан – біганина – Бориспіль – барабанщик.

УСМІХНІМОСЯ

– Васильку, – звернувся вчитель до учня, – як буде минулий час від дієслова «прокидатися»?

– Спати, – відповідає учень.

– Як ви пізнали, що я українець? Ви хіба чули, як я говорив українською?

– Ні, але я чув, як ви говорили англійською.

*О, що за мова!
Тільки скажеш слово – й воно співає так,
неначе вітер струнї торкнувся.*

М. Браун

Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія

Ви знатимете:

- звуки мовлення;
- особливості вимови голосних і приголосних звуків.

Ви вмітимете:

- розрізняти тверді й м'які, дзвінкі та глухі приголосні, ненаголошені й наголошені голосні;
- правильно вимовляти звуки та слова відповідно до орфоепічних норм;
- розпізнавати у словах явища уподібнення, спрощення;
- розпізнавати орфограми та правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Фонетика (від *грец.* *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Орфоепія (від *грец.* *orthos* – правильний, *epos* – мова, мовлення) – це розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Графіка (від *грец.* *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків на письмі.

Орфографія (від *грец.* *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає правила написання слів.

§ 16. ЗВУКИ МОВИ Й МОВЛЕННЯ. ГОЛОСНІ Й ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

*Про те, що таке звуки та для чого вони слугують,
чим голосні звуки відрізняються від приголосних,
а також про фонетичну транскрипцію*

ПРИГАДАЙМО. 1. Із чого складаються слова? 2. Які є голосні звуки в українській мові?

137 А. Прочитайте вголос слова, чітко й виразно вимовляючи кожен звук.

1. Гора – пора – нора – кора.

3. Везти – вести.

2. Небо – неба – небу.

4. Камінь – камін.

Б. Назвіть звуки, за допомогою яких розрізняються слова чи форми слів.

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль звуків.

Поняття
звука

Звук – це найменша одиниця мови і мовлення. За допомогою звуків розрізняють слова та форми слів.

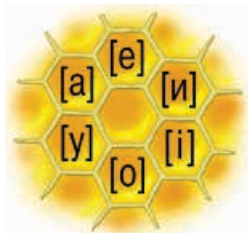
НАПРИКЛАД: *шив* – *жив*; *тістечко* – *тістечка*.

Голосні

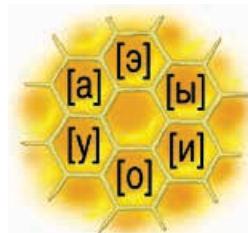
Звуки, в основі яких лежить голос, називають голосними (рос. гласными).

В українській мові, як і в російській, є 6 голосних звуків. **ПОРІВНЯЙМО:**

В українській мові

У російській мові

Приголосні

Звуки, в основі яких лежить лише шум або шум із голосом, називають приголосними (рос. согласными).

В українській мові є 32 приголосних звуки, а в російській – 35. З усіма приголосними звуками ви ознайомитеся в наступному параграфі.

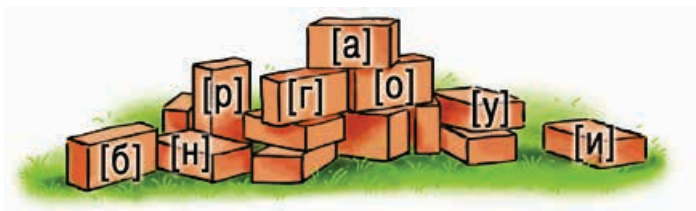
138 I. Від поданих слів утворіть якомога більше нових, змінюючи лише один звук.

Бій, мак, вір, мир, маса, каша, ноша.

II. Вимовте в поданих словах голосні звуки.

139 Хто зможе «побудувати» якнайбільше слів з поданих «цеглинок-звуків»?

140 I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Сформулюйте одне запитання за змістом прочитаного.

МОРСЬКА ТРАВА

Морська трава – дуже корисний* продукт харчування. У ній багато вітамінів. З морської трави можна готувати салати, варити суп. Люди, що **живуть** на узбережжях і їдять дуже багато страв із цієї **рослини**, мають високий зріст і міцне здоров'я.

Крім того, морську траву можна переробляти на папір і тим самим зберігати ліс. З її стебел навчилися виготовляти нитки й робити тканини, як з льону та бавовни**.

Морської трави в морі дуже багато. Росте вона швидко, і протягом року можна збирати по десять урожаїв (Л. Лельєвр).

* *Корисний* – (рос.) полезный. ** *Бавовна* – (рос.) хлопок.

II. Знайдіть у тексті приклади слів, які складаються з одного, двох і трьох звуків.

III. Запишіть окремо голосні та приголосні звуки, з яких складаються виділені слова. Вимовте ці звуки. Скористайтеся картою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Трава: гол. – [а], пригол. – [т], [р], [в].

Фонетична транскрипція

Щоб передати на письмі звучання слова, користуються звуковим записом – **фонетичною транскрипцією**. **НАПРИКЛАД:** *яблуко* [й'а́блуко], *воля* [во́л'а].

У транскрипції:

- запис беремо у квадратні дужки;
- кожен звук позначаємо окремою буквою; при цьому не використовуємо букви *я, ю, є, ї, ь, щ* та великі букви;
- якщо в слові два і більше складів, обов'язково позначаємо місце наголосу;
- м'якість приголосного позначаємо скісною рисочкою вгорі ['], а напівпом'якшеність – знаком [']. **НАПРИКЛАД:** [н'], [б'];
- довгі звуки позначаємо двокрапкою. **НАПРИКЛАД:** *знання* [зна́н':а́];
- звук, до якого наближається вимова основного звука, позначаємо маленькою літерою вгорі. **НАПРИКЛАД:** *село* [се^ило́].

141 До кожного слова доберіть з довідки й запишіть звуковий відповідник. Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків голосні, а які – приголосні?

Люк, льон, лінь, лан, лань.

ДОВІДКА. [л'он], [л'ін'], [ла́н'], [ла́н], [л'ук].

142 І. Відтворіть і запишіть уривок вірша, уставивши пропущені букви на позначення голосних звуків. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією, вимовте в них спочатку голосні, а потім приголосні звуки.

Пахн.. хл..б,
Як т..пло п..хн.. хл..б!
Л..б..в'ю тр..дар..в,
І р..д..стю з..мн..ю,
І с..нц..м, що всміх..л..с.. в..сно..
І щ..ст..м н..ших неп..вторн..х діб.
Д..хмян.. п..хн.. хл..б.

П. Воронько

II. Які слова з вірша, на вашу думку, своїм звучанням немовби передають відчуття тепла, лагідності, доброти, навіяні щойно спеченим хлібом? Чим цей вірш співзвучний з поданою фотографією?

III. Складіть усно невеликий текст (3–5 речень) про працю хлібороба, використовуючи вибрані з вірша слова, а також однорідні означення.

143 Спишіть перший абзац тексту «Морська трава» (вправа 140). Підкресліть слова, у написанні яких, на вашу думку, можна допустити помилку.

§ 17. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ ТА М'ЯКІ. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ

Про те, які приголосні м'які, а які – тверді, якими буквами позначають м'які приголосні та про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які приголосні в українській мові?

144 А. Вимовте пари слів.

Стан – стань, лук – люк, сюди – суді, банка – банька.

Б. Якими звуками відрізняються слова в кожній з пар?

В. Зробіть висновок про особливості вимови твердих і м'яких приголосних.

Тверді
й м'які

В українській мові є такі тверді й м'які приголосні звуки:

Тверді приголосні	М'які приголосні
[д], [д̑], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р]	[д'], [д̑'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [р']
_____	[й]
<i>Губні:</i> [б], [п], [в], [м], [ф]	_____
<i>Шиплячі:</i> [ж], [ш], [ч], [дж]	_____
[г], [к], [х], [ґ]	_____

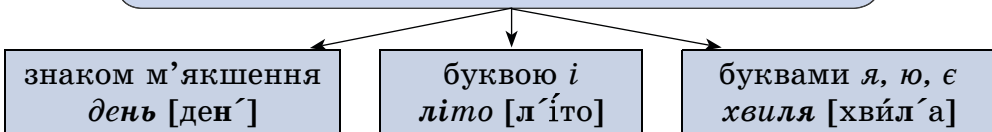
Звукові
пари

Деякі тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні **пари**. **НАПРИКЛАД:** [с] і [с']; [д] і [д'].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосний [й] – м'який. Він не має парного до себе твердого звука.

М'якість приголосних на письмі позначаємо:

Напів-
пом'якшені

Не мають пар м'яких губні звуки, шиплячі та [г], [к], [х], [ґ]. Вони лише напівпом'якшуються перед звуком [і], а також перед [а], [у], [е], які позначаються відповідно буквами *я, ю, є*. **НАПРИКЛАД:** *гілка* [г'іл'ка], *пюре* [п'ур'е].

145 Прочитайте чітко слова російською й українською мовами. Порівняйте вимову цих слів.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
ма[л']ина	ма[л]ина
по[л']е	по[л]е
[х']итрий	[х]итрий
[ч']асто	[ч]асто

146 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому подані твердження є правильними для української мови, а для російської – ні.

1. У слові *Галина* немає м'яких звуків.
2. У слові *читає* є один м'який звук.

147 Випишіть спочатку послідовно слова з м'якими приголосними, а потім – з твердими, що напівпом'якшуються.

М'які звуки

Сівалка, місто, архітектура, ансамбль, трамвай, робітник, Умань, рання, схожі, Ніна.

КЛЮЧ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв виписаних слів кожної групи прочитаєте назви планет.

148 І. Прочитайте текст, правильно вимовляючи тверді та м'які звуки в словах. Що виражає його заголовок – тему чи основну думку?

УЯВЛЕННЯ ПРО ВЕСЕЛКУ

Веселку наші предки вважали доброю, по якій ангели сходять з неба набрати дощу. Своїми краями райдуга всмоктує воду з морів, річок, озер і виливає її у хмари. Разом з водою вона забирає пісок, камінці, риби і черв'яків. Від радісних променів веселки прояснюється небокрай, який раніше закривали хмари (За П. Чубинським).

II. Випишіть 4–5 слів з м'якими приголосними.

III. Розгляньте ілюстрацію до тексту й складіть за нею речення, використавши щонайменше одне з виписаних слів.

149

ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Яке явище природи вам подобається найбільше й чому?

- ✓ особливо вражає (рос. особенно впечатляет)
- ✓ виклика́ти подив (рос. вызывать удивление)

150

I. Хто правильно визначить, скільки м'яких звуків є в кожному слові?

1. Людяні. 2. Манюсінький. 3. Ямпіль.

II. Як позначено в поданих словах м'якість приголосних на письмі?

Вимова

В українській мові приголосні **перед [е]** тверді.

ПОРІВНЯЙМО: укр. [те́ма] – рос. [т'э́ма].

В українській мові приголосний **[ч]** – **твердий**.

Його російський відповідник – м'який **[ч']**.

ПОРІВНЯЙМО: укр. [чай] – рос. [ч'ай].

Словник

Довідником правильної вимови слів слугує **орфоепічний словник**.

151

Вимовте правильно слова, вибираючи з дужок потрібний звук. Скористайтеся орфоепічним словником або поданою в кінці параграфа рубрикою «Культура мовлення».

Га[з,з']ета, во[л,л']ейбол, ко[л,л']есо, те[л,л']ефон, [г,г']ерб, [х,х']ерсон, па[к,к']ет, клю[ч,ч'], [ч,ч']ипси, [ч,ч']ашка, мо[ч,ч']алка, Ха[р,р']ків.

152

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.

Розподіліть між собою групи слів. Один з вас читає слово російською мовою, а інший має перекласти й вимовити це слово українською. Не допускайте пом'якшення приголосних перед [е], а також пом'якшення звука [ч] в українській мові.

Російською мовою:

1. Чистый, чайка, гений, кедр, далеко, лев, музей.
2. Чужой, дача, кефир, Гена, нервы, палец, фанера.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Вимовляйте [л] перед [е] твердо, не допускаючи його пом'якшення.

Електрика, балет, білет, телефон, волейбол, лейтенант, лебідь,

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
ба[л']ет	ба[л]ет
[л']екция	[л]екція
проб[л']ема	проб[л]ема
те[л']ефон	те[л]ефон

проблема, легенда, лѐгко, кóлесо, елегантний, елементарний, календар, клеїти, палець.

2. Вимовляйте [з], [с] перед [е] твердо, не допускаючи їх пом'якшення.

Газета, зерно, озеро, зебра, земля, вазелін, сезон, семеро, село, сестри, секрет, секунда, селезень.

3. Звуки [ч], [ш] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення.

Читати, чипси, чизбургер, часто, чашка, чай, чайка, ключ, ключик, м'яч, м'ячик, чисто, калач, чемодан, береш, сидиш, малюєш, мишка, фініш, щука, гуца, плющ.

4. Звук [р] у поданих словах вимовляйте твердо, не допускаючи пом'якшення.

Харків, Ігор, лікар, буквар, пустир, тепер, звір, повір, редька, крем, ребус, снігур.

§ 18. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ БУКВИ Ь

*Про позначення м'якості приголосних на письмі
знаком м'якшення, зокрема про те, коли пишемо цю букву,
а коли не пишемо*

ПРИГАДАЙМО. Для чого на письмі використовують букву ь?

153 А. Прочитайте слова парами.

хатинка	у хатин <u>ц</u> і
скринька	у скринь <u>ц</u> і
стежинка	по стежин <u>ц</u> і
доріженька	по доріжень <u>ц</u> і

Б. Зверніть увагу на наявність чи відсутність знака м'якшення.

В. На основі спостереження зробіть висновок, як можна перевірити написання знака м'якшення в словах другої колонки.

Вживання букви ь	
Пишемо ь	НЕ пишемо ь
1. Після букв, які позначають м'які приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дж'], у кінці слова та складу (вісь, дядько)	1. Після букв на позначення губних, шиплячих і [г], [к], [х], [г] (до <u>щ</u> , дрі <u>б</u>)
2. У суфіксах -зьк-, -ськ-, -цьк- (морський)	2. Після р у кінці складу і слова (Хар <u>к</u> ів, чотир <u>м</u> а)

Пишемо ь	НЕ пишемо ь
3. У дієсловах на -ть, -ться (<i>вчаться</i>); у дієсловах наказового способу перед -ся (<i>підводься</i>)	3. Після н перед ж, ч, ш, щ (<i>тониший, промінчик</i>). <u>Винятки</u> : <i>няньчити, бринь-чати, женьшень</i> і похідні від них слова
4. Після л перед буквою на позначення м'якого приголосного (<i>їдальня, сільський</i>)	4. Між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 3, 4 першої колонки) (<i>кузня, промінці</i>). <u>Винятки</u> : <i>тьмяний, різьбяр</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли знак м'якшення вживається у формі **називного** відмінка іменника (*ня**н**ька*), то він **зберігається** й у всіх інших відмінках (*ня**н**ьці*), а також в утворених від цього іменника прикметниках із суфіксом **-ин-** (*ня**н**ьчин*). Коли ж у **називному** відмінку його нема, то й в інших відмінках і в прикметниках на **-ин-** його **не пишемо**.

ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо ь	Не пишемо ь
скрин ь ці (бо скрин ь ка) Оль ь ці, Оль ь чин (бо Оль ь ка) нень ь ці, нень ь чин (бо нень ь ка)	хатин ь ці (бо хатин ь ка) Натал ь ці, Натал ь чин (бо Натал ь ка)

154 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові після виділеної букви знак м'якшення не пишемо, а в другому – пишемо.

1. Волин**ь**ський – тернопіль**ь**ський.
2. Олен**ь**ці – Ван**ь**ці.
3. Промін**ь**чик – нень**ь**чин.

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення

155 Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини, а також утворіть від них прикметники із суфіксом **-ин-**. Запишіть слова групами. Підкресліть знак м'якшення і поясніть його наявність чи відсутність.

ЗРАЗОК. Ляль**ь**ка – ляль**ь**ці, ляль**ь**чин.

Виховател**ь**ка, Тетян**ь**ка, снігурон**ь**ка, риба**л**ка, матін**ь**ка, дон**ь**ка.

156 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення.

Змен..шення, промін..чик, камін..чик, нен..чин, тон..ше, за-
кін..чувати, дон..чин, брин..чання, гон..щик, камін..ці, проки-
н..ся, облич.., колодяз..ний, маріупол..с..кий, майбут..не, боїт..ся.

157 І. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Поясніть його наявність чи відсутність.

1. Снігу мен..шає, чорними латами криєт..ся земля (*У. Сам-
чук*). 2. Степ.. та воля – козац..ка доля (*Нар. творчість*).
3. Зліва, при мокрій долини..ці, кін..чались жита і починалася
лука* (*М. Коцюбинський*). 4. Із ледве чутним щебетанням ни-
зен..ко ластівка летит.. (*М. Рильський*). 5. О материн..с..ке сло-
во, рідні очі, мені ви ніжніс..т.. і любов.. вливали (*В. Грінчак*).

* *Лу́ка* – (рос.) луг.

II. Підкресліть слова з м'якими приголосними.

158 Знайдіть для кожного слова місце в таблиці. Запишіть ці слова в зо-
шит послідовно за номерами, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення.

він..чати

камін..чик

віз..ми

брун..ці

тон..ший

1				Ь		
2						
3					Ь	
4						
5						

159 Випишіть послідовно спочатку слова, у яких пишемо знак м'якшення, а
потім – у яких не пишемо.

Дібровон..ці, едел..вейс, хатин..ці, Олén..чин, ремін..чик,
снігурон..ці, освіт..ній, нян..чити, лікар.., аргентинс..кий.

КЛЮЧ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів кожної
групи прочитаєте назви двох українських річок.

160 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен окремо словниковий диктант із
шести слів на різні правила вживання букви ь. Продиктуйте свій диктант одно-
класнику (однокласниці), перевірте написання.

161 Запишіть за одну хвилину якомога більше слів, у яких: а) знак м'якшення
пишемо в кінці слова; б) знак м'якшення пишемо після л.

162 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в українській мові немає жодного слова зі зна-
ком м'якшення після ж, ч, ш. А ще після яких букв ніколи не пишемо знак м'якшення?

163 Прочитайте слова російською та українською мовами. Порівняйте вимову й написання цих слів в обох мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
печь	піч
степь	степ
гостья	гостя
крымский	кримський
закрываются	закриваються

164 Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Поясніть наявність чи відсутність знака м'якшення в українських словах.

Ночь, кровь, голубь, листья, счастье, днепровский, морской, умываются, одеваются, меньше, тоньше, Харьков.

165 І. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму й поясніть написання.

Сяд..мо, ковал..с..кий, велетен..с..кий, височен..ко, вишен..ка, (у) скрин..ці, (на) сторін..ці, низ..кий, нян..чити, піс..ня, тан..цювати, різ..блення, камін..чик, брин..чить, мен..шен..кий, малесен..кий, надсилаєт..ся, донец..кий, Вас..чин, учител..чин, хлібопіч.., боїт..ся, т..м'яний.

тонший
менший
камінчик

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які звуки.

§ 19. ПРИГОЛОСНІ ДЗВІНКИ Й ГЛУХІ

*Про те, які приголосні складаються
з голосу та шуму, а які – лише із шуму,
та взагалі про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. Чим дзвінки приголосні відрізняються від глухих?

 166 А. Прикладіть кінчики пальців до горла й вимовте спочатку подані дзвінки приголосні, а потім – глухі.

Дзвінки приголосні
[б], [д], [з]

Глухі приголосні
[п], [т], [с]

Б. Простежте, за вимови яких звуків (першої чи другої колонки) відчувається дрижання голосових зв'язок, а отже, утворення голосу.

В. Зробіть висновок про те, які приголосні (дзвінки чи глухі) складаються з голосу й шуму, а які – лише із шуму.

Дзвінкі

Приголосні звуки, які утворюються з голосу й шуму (з перевагою шуму), називають дзвінкими (рос. звонкими).

Глухі

Приголосні звуки, які утворюються тільки із шуму, називають глухими (рос. глухими).

Звукові пари

Дзвінкі та глухі приголосні, крім звука [ф], утворюють співвідносні пари.

Дзвінкі	б	д	д'	з	з'	дз	дз'	ж	дж	г	г	–
Глухі	п	т	т'	с	с'	ц	ц'	ш	ч	к	х	ф

Звуки [в], [м], [н], [л], [р], [й], а також відповідні їм м'які [н'], [л'], [р'] не належать ні до дзвінких, ні до глухих.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дзвінкі приголосні [дж], [дз], [дз'] у транскрипції позначаємо двома буквами з дужкою над ними. Таких звуків немає в російській мові.

167 І. Перекладіть слова українською мовою й запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть дзвінкі звуки. Порівняйте вимову й написання цих слів в обох мовах.

Звонок, зеркало, звонкий, хожу.

ІІ. З кожним перекладеним словом складіть і запишіть словосполучення. Поставте усно питання від головного слова до залежного.

168 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі одне одному пари слів, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Вимовте і схарактеризуйте усно звуки, якими ці слова розрізняються. Скористайтеся картою звуків, поданою на форзаці.

ЗРАЗОК. Лід – літ.

[д] – приголосний, твердий, дзвінкий;

[т] – приголосний, твердий, глухий.

Слива – злива, голод – холод, гриб – грип, плоди – плоти.

Звуки [ɣ] і [r]

В українській мові розрізняють звуки [ɣ] і [r], які позначають відповідно буквами ґ і г. **НАПРИКЛАД:** ґрунт, ґудзик, гай, горіх. Звук [ɣ] вимовляють у невеликій групі слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові літерою **з** позначають звук [г], а в російській мові – звук [г].

169 І. Спишіть слова. Зверніть увагу на їхню вимову та написання. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні першого й другого слів.

Грати, грати, аґрус, гніт, гуля, дзиґа, ґанок*, ґава, греч-ний, ґрунт, ґвалт, ґедзь, ґудзик.**

* *Ґ́анок* – (рос.) крыльцо. ** *Ґ́речний* – ввічливий, чемний.

ІІ. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

170 Прочитайте слова російською та українською мовами. Порівняйте вимову цих слів.

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
гора, Галя, загреметь, гигант, огонь, генерал, гуси, дорóга, берега́	гора, Галя, заґриміти, гігант, вогонь, генерал, гуси, дорóга, береги́

171 І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Обґрунтуйте поділ на абзаци.

ЗИМОВЕ СВЯТО

Зима. Навколо біліють сніги. Мороз ніби пензлем розмалював вікна. Деревата обсіпані інеєм і обліплені снігом.

Ранок. Над кожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота: сім'я готується до Святвечора (За О. Воропаєм).

Зимовий хутір. Малюнок Дмитра Кубара, 11 років

ІІ. Випишіть по три слова, які мають: а) один дзвінкий звук; б) два й більше дзвінких звуків; в) два й більше м'яких звуків.

ІІІ. Розгляньте ілюстрацію до тексту. Доберіть і запишіть 3–5 слів із дзвінкими приголосними, щоб цими словами можна було передати красу зимової пори. Опишіть усно зображене на ілюстрації (3–5 речень), використовуючи дібрані слова.

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова та речення, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Буквосполучення **дж**, **дз** вимовляйте як один звук [дж], [дз] у поданих словах.

Ходжу, джерело, бджоли, піджак, джаз, дзвоник, продзвеніти, дзенькати, дзеркало, дзеркальний, дзвінкий, гудзик.

2. Звук [ф] вимовляйте чітко, не допускаючи вимови [хв].

Ферма, фазан, шафа, фанера, фарба, фартух, Фастів, фарш, фабрика, фара.

3. Розрізняйте звуки [г] і [ґ].

- Галя грається на ґанку дзигією.
- На городі росте аґрус.
- За грушею гуси гелґочуть.

§ 20. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ

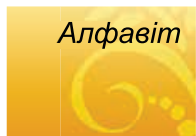
Про те, якими буквами позначаємо на письмі звуки та чому в деяких словах кількість звуків і букв різна

ПРИГАДАЙМО. Які звуки позначаємо на письмі двома буквами?

172 ЧОМУ ТАК? Прочитайте слова, у яких однакова кількість букв. Визначте, скільки звуків у кожному слові. Чому в одному із цих слів звуків на чотири більше, ніж в іншому?

Ящірка – джміль.

Алфавіт

Розташовані в певному порядку букви становлять **алфавіт** (азбуку, абетку). В українському алфавіті, як і в російському, 33 букви.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українському алфавіті, на відміну від російського, немає букв **ѣ** і **ѥ**, проте є букви **ї** та **ґ**.

173 І. Запишіть за алфавітом прізвища українських письменників. Скористайтеся алфавітом, уміщеним на форзаці.

Шевченко Тарас, Нестайко Всеволод, Стельмах Ярослав, Франко Іван, Забіла Наталя, Тичина Павло, Костенко Ліна.

II. Визначте, з яких звуків складаються виділені слова, та назвіть букви, якими позначено на письмі ці звуки.

174 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть свій візит до лікаря-окуліста.

Для визначення гостроти зору користуються спеціальними таблицями, на яких зображено букви різного розміру.

Лікар пропонує вам сісти на певній відстані від таблиці й назвати букви, які ви бачите. Назвіть ці букви.

175 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Твори яких письменників, згаданих у вправі 173, ви вже читали? Який із цих творів вам сподобався найбільше? Чим саме?

- ✓ припасти до душі (рос. прийтись по душе)
- ✓ захопливий сюжет (рос. захватывающий сюжет)

Звуки
та букви

У більшості випадків один звук позначаємо на письмі однією буквою. Проте повної відповідності між звуками й буквами немає.

Співвідношення звуків і букв	
Букви	Що позначають
щ	Два звуки [шч]: <i>щука</i> [шч'ука]
ї	Два звуки [йі]: <i>їсти</i> [й'істи]
я, ю, є	<p>1. Один звук [а], [у], [е] та м'якість (напівпом'якшеність) приголосного (якщо стоять після букви на позначення приголосного): <i>маля</i> [мал'а].</p> <p>2. Два звуки [йа], [йу], [йе] (якщо стоять на початку слова, а також після букви на позначення голосного, букви й, апострофа чи знака м'якшення): <i>яма</i> [й'ама], <i>моє</i> [м'ой'е], <i>м'яч</i> [м'йач], <i>мільярд</i> [м'іл'й'ард]</p>
дж дз	<p>1. Злиті звуки [дж], [дз]: <i>дзига</i> [дзі'га].</p> <p>2. Окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з] (коли [д] належить до префікса, а [ж], [з] – до кореня): <i>підземний</i> [п'ідз'емний]</p>
Знак м'якшення	М'якість попереднього приголосного: <i>день</i> [ден']

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові буква **Ь** завжди позначає м'якість приголосного, а в російській може взагалі не мати звукового значення. **НАПРИКЛАД:** (рос.) *мышь* [мыш].

176 I. Випишіть спочатку слова, у яких букви *я, ю, є* позначають два звуки, а потім – слова, у яких ці букви позначають один звук і м'якість попереднього приголосного.

Рілля, м'ята, ясен, єдність, дбаєш, мільярд, об'єкт, кулінарія, цілющий, синє, комп'ютер.

II. Вимовте чітко виділені слова спочатку українською мовою, а потім російською. Порівняйте вимову цих слів в обох мовах.

177 I. Прочитайте подані в звуковому записі слова й запишіть їх орфографічно (буквами).

[бо́йац' :а], [йа́блун' а], [гушча́в' ін'], [дз'об], [н'йу́тон], [б'йе], [т'ук], [в'йун], [л'ашч], [л'із'], [рад'йу], [ф'ін'іш], [йевропе́йс'кий].

II. Підкресліть букви на позначення губних приголосних.

178 I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість звуків і букв.

ЗРАЗОК. *Дзюрчати* – [дз'урча́ти]; 8 б., 7 зв.

Дзюдоїст, слов'янський, радощі, сяє, мобільник, ясно, воїн, бджола, віджати.

II. Вимовте перші звуки та назвіть перші букви у словах.

179 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Визначте, який звук є спільним для групи слів. Зіставте свою відповідь з відповіддю однокласника (однокласниці). Обґрунтуйте думку.

1. Лякати, мильний, любити, перелік.
2. Батько, сіяти, яблуко, кістка.
3. Чашка, пищати, шість, щілина.
4. Лісовик, уїдлиий, їхати, пісня.

180 Хто зможе правильно визначити, скільки разів ужито приголосний **[д]** у поданій групі слів?

Досвід, дядько, дешевий, джерело, діжка, дивосвіт, дитинство, відзимувати, спересердя, гандбол, бджола.

181 I. Спишіть речення. Підкресліть однією рисою слова, у яких звуків більше, ніж букв; двома – у яких букв більше, ніж звуків.

1. Щебечуть і джерготять пташки, та шурхотять ящірки в траві (*Марко Вовчок*). 2. Шепче задумливо листя, в'яне, жовтіє, стріпує роси сріблясті (*М. Рильський*). 3. Спадає сутінь м'яко з даліни (*Б. Олійник*). 4. **Мальви** зоріють* веселковими** візерунками (*О. Довгон'ят*).

II. Вимовте чітко виділені слова українською мовою, а потім перекладіть російською. Порівняйте вимову цих слів в обох мовах.

* *Зоріти* – (рос.) сиять, светить.

** *Веселковий* – (рос.) радужный.

§ 21. ОРФОГРАМА

Про правильне написання слів за відповідним правилом, а також про орфографічну помилку та орфографічний словник

ПРИГАДАЙМО. Які орфограми ви вивчали в початкових класах?

182 I. Прочитайте виразно текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тему та мікротеми. Що нового ви дізналися?

КАЗКА ВІД ШЕНБОРНА

У розкішному парку села Чинадієвого, що на Закарпатті, ховається справжнє казкове диво – замок Шенборн. Спочатку з-за крон дерев з'являється висока башта, прикрашена годинником і родинними гербами, а потім – нижчі башти, чудово оздоблені* вікна та входи.

А починалося все з дерев'яного мисливського будиночка в мальовничому урочищі, куди графі Шенборни приїжджали на полювання. У 1840 році на місці цієї хатинки вони звели му́рований замок у романтичному стилі.

Замок Шенборн

Ця споруда нагадує календар, адже в ній 365 вікон (кількість днів у році), 52 кімнати (кількість тижнів) і 12 входів (кількість місяців). Усередині замку можна помилуватися вітраж^{ем}** у каплиці, камінною залогою, старими дерев'яними сходами, які охороняє зображення лева. На стелі люстра: жіноча фігурка, зроблена з оленьчих рогів (З довідника).

* Оздблений – (рос.) украшенный; разукрашенный.

** Вітраж – малюнок на склі або візерунок з кольорового скла.

II. Зверніть увагу на підкреслені орфограми. Укажіть слова з вивченими орфограмами, поясніть написання.

III. Складіть і запишіть речення з одним зі слів, у якому позначено орфограму.

183 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Тема для розмови «Мої враження від замку (палацу, собору, парку, міста тощо), у якому довелося побувати».

- ✓ архітектурна вишуканість (рос. архитектурная изысканность)
- ✓ відчувати захоплення (рос. испытывать восторг)

Орфограма

Словник

Правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих, називають орфограмою.

Довідником правильного написання слів є орфографічний словник.

184 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що знайомий попросив вас розмістити на спеціальному сайті в Інтернеті його оголошення про продаж будинку. Для цього потрібно спочатку надрукувати текст, який приніс ваш знайомий. Проте, як виявилось, у деяких словах є пропуски. Що треба вставити на місці кожного пропуску?

Оголошен..я

Продає..я будинок у місті Чорноморську Одес..кої області.
При к..мнати і кухня загал..ною площ..ю 85 м². Дах покрито
керамічною черепиц..ю. В..лике подвір..я, є сад з кр..ниц..ю, са-
рай, погр..б. Ціна договір..на. Пел. ...

185 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми. За потреби скористайтесь поданим нижче словничком.

Великую пользу **приносит** лес человеку. Живые леса украшают природу, **радуют** взор человека. Там, где сохранились

леса, люди не **знають** гибельных засух и неурожаев. Леса смягчают климат, сохраняют влагу, из года в год удобряют листовую почву. Из тенистых лесов вытекают реки. Лесными ручьями питаются многоводные озёра. Лес – это не только красота и мощь, это – друг человека (*И. Соколов-Микитов*).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

Словничок

Лесá – (укр.) лісі́; *взор* – (укр.) по́гляд; *гибельный* – (укр.) згубний; *из года в год* – (укр.) з року в рік; *удобрять* – (укр.) удо́брювати; *пита́ться* – (укр.) живі́тися; *мощь* – (укр.) мі́ць.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що, крім паперових, є й електронні словники? В Україні видано лазерний диск «**Словники України**», який об'єднує кілька словників, зокрема орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів.

Це результат праці фахівців Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України.

§ 22. СПОЛУЧЕННЯ **ЙО**, **ЬО**

*Про те, коли у словах пишемо буквосполучення **йо**, а коли – **ьо**, а також вимову*

186

А. Прочитайте речення.

1. Степова́ далечінь* знемагала в **надвечірньому** сонці, а тут все було ще соковитим, як **ранньою** весною (*Олесь Гончар*).
2. А увечері, ще й сонце не зайшло, **батальйон** уже відвечерявся і знову шикувався: на цілу ніч мав бути марш та **бойові** навчання (*Олесь Гончар*).

Б. Знайдіть і вимовте вголос слова зі сполученнями букв **йо**, **ьо**.

В. Простежте, яке із цих сполучень пишемо на початку складу, а яке – у кінці складу.

* *Далечінь* – (рос.) даль.

Пишемо йо	Пишемо ьо
на початку слова або складу для позначення сполучення приголосного [й] з голосним [о]: <i>йод, його, район, мільйон, Воробйов</i>	у середині або в кінці складу для позначення м'якості приголосного перед [о]: <i>льон, трьох, сьогодні, Ковальов</i>

187 І. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи приголосні, м'якість яких позначено знаком м'якшення.

ОРФОГРАМА
Сполучення букв йо, ьо

Льодовик, літнього, йогурт, районний, Валерійович, дзьоб, знайомий, войовничий, кольоровий, третього, утрюх.

ІІ. Поділіть слова на склади й запишіть. Підкресліть орфограму «Сполучення букв **йо, ьо**», поясніть написання.

188 Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

Лётная погода, встретил его, был у него, работали втроём, детский павильон, летнему солнцу, золотой медальон, полевой цветок, подъёмный кран, вкусный бульон.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
лётчик	льотчик
лён	льон
полевой	польовий
бульон	бульйон
павильон	павільйон

189 І. Спишіть слова, уставляючи сполучення **йо** чи **ьо**. Підкресліть орфограму. Перевірте написання за допомогою орфографічного словника.

Л..тчик, л..дяний, під..м, трет..го, бо..вий, пол..вий, зна...мий, бад..рий, міль..н, медаль..н, га..к, ..рж, буль..н, павіль..н, ма..р, Вороб..в, син..го, кур..з, ранн..го, дз..бик, сер..зно, вол..вий, Корол..в, обідн..го.

ІІ. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

190 Знайдіть у таблиці й выпишіть одне слово зі сполученням **йо** й одне – зі сполученням **ьо** (зразки можливого розміщення слів подано на с. 252).

о	б	а	н	б	ь	о	п	г	ж
т	а	й	о	о	з	н	ь	о	к
й	л	ь	б	й	о	в	и	й	ф
п	о	л	ь	о	в	и	й	о	д
і	л	ь	ю	п	о	в	и	к	а

191 Виконайте це завдання за варіантами. До кожного з поданих слів доберіть спільнокореневе зі сполученням букв *й*о чи *ь*о. Якщо хоча б один учень з вашого варіанта правильно добере слово, то ваш варіант одержить один бал.

Для першого варіанта. Працювати, сім, гай, поле, лід, синіти, літати.

Для другого варіанта. Хвилюватися, три, бій, воля, колір, ранковий, воювати.

192 І. Спишіть речення, уставляючи на місці крапок сполучення букв *й*о чи *ь*о та розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми.

1. Тихо пл(е,и)ве блакитними річками л..н (М. Коцюбинський). 2. Є тисячі доріг, міль..н ву(з,с)ьких ст(е,и)жинок, є тисячі ланів, але один лиш мій (В. Симоненко). 3. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дал(ь)н..го стіна, що в заході горіла (Леся Українка). 4. Над яром явір тонкостанний калині сл..зи вит(е,и)рав (Д. Іванов). 5. Буде ще після ц..го простір лиману*, і віт(е,и)р попутний, і біла зам(е,и)тіль ча..к над головою (Олесь Гончар).

* Лимán – затока з морською водою або озеро поблизу моря.

II. Визначте частини мови й підкресліть члени речення в першому реченні. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

193 Уявіть, що ви літньої пори йдете лісовою стежкою. Що ви відчуваєте? Що бачите навкруги? Про що думаєте?

Розкажіть про це. Завершіть свою розповідь висловленням про необхідність дбайливо ставитися до природи. Використайте в тексті слова зі сполученнями букв *й*о, *ь*о та слова в переносному значенні.

Ви можете скористатися поданими нижче словами.

мальовничий

бадьорий

схвилюваний

синьою

тюхкати

майоріти

літнього

надвечірнього

раннього

сьогодні

кольоровий

§ 23. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

*Про те, коли перед буквами я, ю, є, ї пишемо апостроф,
а коли не пишемо, а також про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. Які є губні приголосні?

194 А. Прочитайте слова, звертаючи увагу на вимову звуків, позначених виділеними сполученнями букв.

в'язати
бур'ян
б'ють

цвях
буряк
бюро

Б. У словах якої колонки чуємо звук [й], а також роздільну вимову губного приголосного перед цим звуком?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль апострофа.

Апостроф пишемо перед я, ю, є, ї:	Апостроф НЕ пишемо перед я, ю, є, ї:
після букв б, п, в, м, ф : <i>рум'яний, солов'ї, черв'як</i>	після б, п, в, м, ф , якщо перед ними в корені слова є буква на позначення приго- лосного, крім р :
після р , що позначає твердий звук (у вимові чуємо [й]): <i>бур'ян, пір'я</i>	<i>св'ято, цв'ях</i>
після префіксів, що закінчуються твер- дим приголосним: <i>від'їзд, роз'яснення</i>	
після першої частини складних слів, яка закінчується твердим приголосним: <i>дит'ясла, пів'яблука</i>	після букви р , що по- значає м'який звук [р'] (у вимові не чуємо [й]):
у слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього словах: <i>Лук'яненко, Лук'янівка</i> тощо	<i>буряк, крюк</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви **я, ю, є** після апострофа позначають два
звуки – [йа], [йу], [йе].

НАПРИКЛАД: *м'ята* [мй'ата].

ОРФОГРАМА

Апостроф

195 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому перше слово кожної пари пишемо з апострофом, а друге – без апострофа.

1. Підв'язати – святкувати. 2. Торф'яний – медвяний.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У російській мові апостроф не використовують. Замість нього можуть уживати твердий знак або знак м'якшення. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
семья	сім'я
съехать	з'їхати
вязать	в'язати

196 Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову та написання виділених слів в обох мовах.

1. Некоторые дятлы **съедают** сразу до 5–10 майских жуков*.
2. Машина **съехала** с дороги.
3. Бабушка **связала** красивый свитер.
4. Дети **подъехали** к школе.
5. **Любовью** оскорбитъ нельзя.
6. Каждый должен заботиться о своём **здоровье**.

* *Майский жук* – (укр.) хрущ; хрущ травнений.

197 Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса *-ян-*. Запишіть слова парами. Підкресліть орфограму. Вимовте правильно утворені слова.

ЗРАЗОК. *Морква – морквяний.*

Різдво, дерево, кров, кроква*, торф, солома, трава, тьма, зоря.

* *Крówka* – з'єднані під кутом два бруси, на яких тримається дах.

198 І. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, апостроф. Позначте префікси. Підкресліть орфограму та поясніть уживання чи неживання апострофа.

Без..*язикий*, роз..*яснити*, без..*іменний*, зв..*язківець*, з..*їздити*, возз..*єднування*, під..*єднати*, під..*ярок*, з..*юрмитися*, розм..*як*, без..*ядерний*, перед..*ювілейний*.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

199 Визначте закономірність розташування слів у таблиці. Доберіть усно слово, яке можна було б уписати в порожній прямокутник, не порушуючи цієї закономірності.

від'ємний	харків'янин	?
крякати	різдвяний	прянощі

200 Знайдіть для кожного слова місце в таблиці. Запишіть ці слова в зошит послідовно за номерами, уставляючи, де потрібно, апостроф.

повір..я

пів..ями

зв..язок

гр..юкати

в..юнкій

фарб..яр

1							
2							
3							
4							
5							
6							

201 Складіть усно невеликий текст-опис (3–4 речення) на тему «Квіти – очі природи», використавши якомога більше слів з довідки. Поясніть написання слів, які ви обрали.

ДОВІДКА. Рясно*, духмяно, м'яко, різнобарв'я, різнотрав'я, медвяний, п'янкій, зів'ялий, надвечір'я, трав'янистий, в'ється, в'юниться, любов'ю.

* Рясно – (рос.) густо, обильно.

Апостроф

202 ТРЕТЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від інших написанням.

1. Мавп(')ячий, черв(')як, від(')ємний.
2. Трьох(')ярусний, пів(')яблука, духм(')яний.
3. Р(')ясно, дзв(')якнути, з(')єднання.

203 Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без апострофа. Написання слів, щодо яких виникли сумніви, перевірте за словником.

Зв..язатися, медв..яний, під..їзний, св..ятковий, різдв..яний, цв..ях, рівноправ..я, матір..ю, пів..ящика, тьм..яніє, солов..їний, любов..ю, міжгір..я, Лук..яненко, бур..яковий, лл..ється, моркв..яний, дит..ясла, св..ященик, б..ється.

свЯТО
пів'яблука
любов'ю

204 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання апострофа. Продиктуйте диктант однокласнику (одно-класниці), перевірте написання.

205 Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, апостроф і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Полум..яні язики відривалися від гілок поволі* спадали до землі й кричали під ногами (У. Самчук). 2. Бджоли соняч-

ним дощем падають на медв..яний лан (М. Стельмах). 3. Сміються плачуть солов..ї і б..ють піснями в груди (Олександр Олесь). 4. Маю я св..яте синівське право з матір..ю побути на самоті (В. Симоненко). 5. І океанів тих немає, щоб вірні роз..єднать серця (М. Рильський).

* Повóлі – (рос.) медлено, потихоньку.

206 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви загубили ключі, тому вирішили написати оголошення й розмістити його біля свого будинку. Які слова в поданому оголошенні ви напишете з апострофом?

10 березня біля п(')ятого під(')їзду будинку загублено зв(')язку ќлючів із дерев(')яним брелóком, на якому вирізьблено ім(')я Св(')ятослав. Про знахідку прошу повідомити за номером ... Наперед вд(')ячний(а).

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Підкреслена буква позначає твердий звук у кожному слові рядка

- А щирий, зефір
Б морський, природа
В любити, гучний
Г річка, корінь

2. Усі приголосні дзвінки в обох словах рядка

- А файл, зуб В база, скайп
Б дуб, гедзь Г дощ, джаз

3. Однакова кількість звуків і букв у кожному слові рядка

- А джазовий, їстоньки, підйомний
Б дзвякає, яблунька, родючий
В кав'ярня, щирість, учениця
Г онлайнний, тьмяний, гущавінь

4. Апостроф на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

- А різдв..яний, під..єднати, ластів..я
Б тьм..яний, об..єкт, пів..їдальні
В арф..ярка, зв..язківець, бар..єр
Г св..ященик, розв..язати, безвір..я

5. Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А полтавс..кий, балкон..чик, здаєт..ся

Б брин..чати, сіл..ський, внучен..ці

В сім..десят, малесен..кий, зірон..ці

Г на стеблин..ці, одес..кий, донец..кий

6. Запишіть слова *тjамущий, яблунька* фонетичною транскрипцією.

§ 24. СКЛАД. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ ЧАСТИН СЛОВА

*Про те, із чого утворюються склади,
як перенести слово з рядка в рядок, а також про те,
чому деякі слова не можна переносити*

ПРИГАДАЙМО. Що таке склад слова?

207 А. Прочитайте слова, які поділено на склади.

Мо-ре-пла-вець, твор-чий, о-вес, фа-у-на.

Б. Чи збігається в словах кількість голосних із кількістю складів? Чи є склади без голосного? А без приголосного?

В. Зробіть висновок, із чого утворюються склади та від чого залежить їхня кількість у слові.

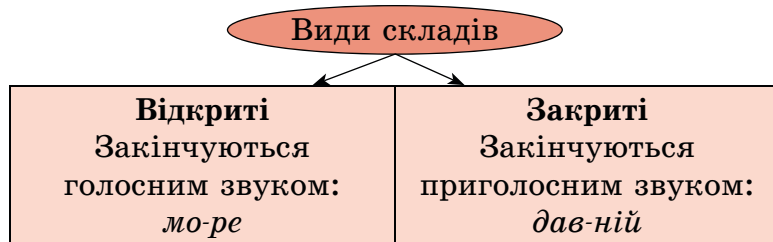
Поняття
складу

Види
складів

Склад (рос. слог) — це частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря.

НАПРИКЛАД: о-лі-вець, книж-ка.

Склад утворюється або тільки з одного голосного звука, або поєднанням одного голосного з одним чи кількома приголосними.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

208 Прочитайте виразно слова, роблячи паузу між складами. Які із цих складів відкриті?

О-сінь, сі-вал-ка, буль-йон, вір-ний, се-стра, сон-це, пе-ре-дзвін, про-сте-жи-ти, а-ло-е, щас-тя.

209 Спишіть, поділяючи слова на склади (де можливо). Підкресліть відкриті склади. Позначте наголос.

Світязь, тролейбус, ожеледь, виходити, вірність, сім'я, каштани, сільський, тінь, фізіологія, арія, віхола, день, вітер, високо, мобільний.

210 Хто зможе дібрати слово, у складах якого «заховалося» щонайменше дві ноти? А хто добере три таких слова? А п'ять?

ЗРАЗОК. По-мі-до-ри, пе-ре-до-вий.

**Перенос
слова**

Частини слів з рядка в рядок **переносимо за складами**. **НАПРИКЛАД:** ком-байн, ко-ло-дязь. При цьому потрібно дотримуватися викладених нижче правил.

Правила переносу	Приклади
Одну букву не можна залишати в попередньому рядку або переносити в наступний	оло-во, а не <u>о-л</u> ово
Не можна розривати буквосполучки <i>дж, дз</i> , якщо вони позначають один звук – [дж], [дз] або [дз']	гу-дзик, а не <u>гу-д</u> -зик
Знак м'якшення й апостроф залишають біля попередньої букви	роз'-яснити, шість-ма
При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букви другої частини слова, якщо вони не становлять складу	овоче-сховище, а не <u>овочес-хо</u> -вище
Не можна розривати буквосполучки <i>йо, во</i>	ра-йон, давньо-го
Не можна відривати скорочення від слів, яких вони стосуються	2012 р., 5 кг, Т. Г. Шевченко

У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова **за складами**. **НАПРИКЛАД:** Дні-про й Дніп-ро; се-стра й сест-ра; суспіль-ство й суспільст-во; зем-ля і зе-мля; жит-тя і жи-ття.

ОРФОГРАМА

Перенос слів з рядка в рядок

211 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому невеличке слово *олія* можна поділити аж на три склади, але перенести з рядка в рядок не можна.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід плутати правила поділу слова на склади з правилами переносу. **ПОРІВНЯЙМО:**

Поділ на склади	Частини для переносу
о – зе – ро	озе – ро

212 Визначте, за яким правилом у кожній групі слова поділено на частини для переносу. Доберіть до кожної групи 1–2 аналогічних приклади й запишіть.

1. Си-джу, гу-дзик.
2. Мово-знавство, старо-слов'янський.
3. Буль-йон, братньо-го.
4. Даль-ній, від'-ємний.
5. Обо-рона, озе-ро.

213 Поділіть слова на частини для переносу (де це можливо) й запишіть.

ЗРАЗОК. *Ін-тер-нет.*

Потривожити, ходжу, віджити, підземний, 4 кг, алея, М. Коцюбинський, бездоріжжя, земля, гудзик, птаство, краєзнавство, обкласти, землетрус, витрачати, дальній, надзвичайний, бур'ян, низько, академія, далекосхідний, Десна, вишня, український, 2014 р., п'ятигранний, район, визнати.

214 Спочатку поділіть подані слова на склади, а потім – на частини для переносу (де це можливо). Запишіть слова парами (за зразком). Чи завжди збігається кількість складів у слові з кількістю частин, які можна переносити?

ЗРАЗОК. *Я/го/да – яго-да.*

Орач, мрія, зумію, олівець, міський, п'ятнадцятий, Азія, вишня, оберіг.

§ 25. НАГОЛОС

Про наголошені й ненаголошені склади, про наголошування окремих слів, а також про фонетичний розбір слова

215 А. Прочитайте пари слів. Простежте, як зі зміною наголосу (рос. ударення) змінюється лексичне значення слова.

Доро́га – дорога́, бі́гом – біго́м, па́рне – парне́, ніко́ли – ні́коли.

Б. З кожним словом однієї з пар (на вибір) складіть усно словосполучення.

В. Розкажіть про роль наголосу в мові.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі слова можуть мати **подвійний** наголос. **НАПРИКЛАД:** за́гадка і зага́дка; по́милка і помі́лка; за́вжди і завжди́.

216 Розгляньте опорні малюнки й запам'ятайте наголошування слів.

ра́зом

зру́чний

ко́сий

обру́ч

о́лень

ко́лесо

но́вий

чергові́й

217 I. Прочитайте вголос слова, чітко вимовляючи голосні та приголосні звуки. Зверніть увагу на місце наголосу. Назвіть ненаголошені склади.

Ві́гадка, ві́падок, легкі́й, но́вий, про́стий, швидкі́й, від-везті́, навча́ння, чита́ння, ди́хання, діало́г, дітьми́, ста́туя, до-схочу́, живо́пис, за́гадка, сантиме́тр, обру́ч, дочка́, спі́на.

II. З двома поданими словами (на вибір) складіть і запишіть речення. Прочитайте ці речення вголос.

218 Прочитайте слова українською та російською мовами, звертаючи увагу на місце наголосу. Схарактеризуйте подібність і відмінність цих слів в обох мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
ве́рба	верба́
реме́нь	ре́міль
крапі́ва	кропива́
до́чка	дочка́
оле́нь	о́лень
обру́ч	обру́ч

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
но́вый	но́вий
то́нкий	тонкі́й
тве́рдый	тверді́й
то́лстый	товсті́й
ста́рый	старі́й
оди́ннадцать	одина́дцять

219 I. Спишіть слова, позначте місце наголосу. За потреби скористайтеся словничком наголосів, поданим у додатках.

Новий, гетьманський, виразний, олень, завдання, український, літопис, запитання, **одиннадцять**, кидати, діалог, кілометр, легкий, чотирнадцять, корисний, столяр.

український
одиннадцять
чотирнадцять
дітьми
легкий
спіна

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією, а також поділіть на склади. Який із цих складів наголошений, а які – ненаголошені?

220 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити канцтовари. Зверніться до продавця й замовте товар відповідно до поданого списку, правильно наголошуючи слова.

Потрібно купити:

1) 11 олівців	4) лінійку (20 сантиметрів)
2) маркер (тонкий)	5) блокнот із твердою обкладинкою
3) вузький скотч	6) клейку стрічку

221 ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому наголошений другий склад. За потреби скористайтеся словничком наголосів, поданим у додатках.

1. Легкий, кілометр, одинадцять.
2. Середина, дихання, горошина.
3. Вести, олень, льодовий.
4. Нести, листопад, випадок.

222 За орфоепічним словником і словником наголосів проаналізуйте статті слів *людський* і *сміятися*. Розкажіть, як побудовані ці словники.

Фонетичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Записати слово фонетичною транскрипцією (під час письмового розбору).
2. Визначити, скільки складів у слові та які з них відкриті, а які – закриті.
3. Указати голосні звуки, дати їм характеристику (наголошені чи ненаголошені) та пояснити позначення на письмі.
4. Указати приголосні звуки, дати їм характеристику (тверді чи м'які; дзвінкі чи глухі; губні; шиплячі) та пояснити позначення на письмі.
5. Визначити кількість букв і звуків у слові.

Зразок письмового розбору

Дідусь – [д'ідус']; ді-дусь: 2 склади; І – відкр., ІІ – закр.
 [і] – гол., ненагол., буква і; [у] – гол., нагол., буква у;
 [д'] – пригол., дзвін., м'як., буква д; [д] – пригол., дзвін.,
 тв., буква д; [с'] – пригол., глух., м'як., букви с і ь.
 6 букв, 5 звуків.

223 І. Прочитайте текст перший раз мовчки. Розкажіть, що собою символізує рушник. У яких народних обрядах його використовують?

ДАВНІЙ НАШ ЗВИЧАЙ

Рушник на стіні. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної в Україні оселі, якої не прикрашали б рушниками. Вони навчали любити рідну землю і не забувати батьківську домівку. Хата без рушників, казали в народі, як родина без дітей.

Рушник. Він пройшов крізь віки, він і нині усимволізовує чистоту почуттів, глибину безмежної **любові** до своїх дітей, до всіх, хто не чэрствіє **душею** (За В. Скуратівським).

Рушник

ІІ. Визначте усно місця пауз, логічно наголошені слова, оберіть необхідний темп мовлення. Прочитайте текст другий раз уголос.

ІІІ. Виконайте усно фонетичний розбір виділених слів за поданим вище зразком. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

 ІV. 1. Хто знайде в тексті слово з найбільшою кількістю складів? 2. Хто знайде односкладове слово з п'яти букв?

 224 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які пов'язані з Україною елементи (історичні події, рослини-символи, пам'ятки архітектури, географічні об'єкти, обряди, речі побуту тощо), історичні персонажі та герої фольклору, на вашу думку, могли б бути використані творцями комп'ютерних ігор? Чому?

- ✓ дивувати й зачаровувати (рос. удивлять и очаровывают)
- ✓ надзвичайно цікаво (рос. очень интересно)
- ✓ герой із суперздібностями (рос. герой из супервозможностями)
- ✓ надприродні вміння (рос. сверхъестественные умения)
- ✓ приголомшливі спецефекти (рос. потрясающие спецэффекты)
- ✓ відчувати захоплення (рос. испытывать восторг)

МОЯ сторінка

ЗВУКИ, ЯКІ КВАКАЮТЬ

Майже в усіх мовах світу звуки творяться шляхом видихання повітря, а в бушменських мовах (племени Південної Африки) – навпаки. Їхні звуки називаються клацаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий». Є звук, що нагадує бухання корка. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Мовлення такою мовою створює дивне враження якогось клацання, квакання, звуків поцілунків (З посібника).

ЦІКАВО ЗНАТИ

ТРЕНУЙМО ВИМОВУ

СКОРОМОВКИ

1. Через грядку гриб тхір ямку.
2. Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг.
3. Пиляв Пилип поліна з лип, притупив пилку Пилип.

НА ДОЗВІЛІ

ЧАРІВНЕ КОЛЕСО

Знайдіть слова, які «заховалися» в колесі. Читати можна в будь-якому напрямку, але не пропускаючи букв.

ПЕРЕТВОРЕННЯ

1. Перетворіть козу на вовка. Для цього, замінюючи щоразу одну букву, утворюйте нове слово, поки не «дійдете» до слова вовк.
2. Так само перетворіть море на поле.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Яке слово об'єднує 33 букви?
2. Який звук треба додати до слова іду, щоб швидше дістатися до якогось місця?
3. Назви яких букв починаються з е?
4. Що треба зробити з кладом, щоб знайти приміщення для його зберігання?
5. Як за допомогою звуків перетворити джмеля на рослину?
6. Який звук позначаємо на письмі трьома буквами?

§ 26. ВИМОВА Й ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про особливості вимови звуків [e], [u], [o], а також про те, коли в слові пишемо букву е, а коли – и

ПРИГАДАЙМО. Як перевірити написання букв е, и в коренях слів?

225

А. Вимовте вголос подані слова.

зимá
височі́нь
о́зеро

зі́монька
ві́соко
озéр

Б. Простежте, чи чітко й виразно звучать голосні [e], [u] у словах першої колонки. А другої?

В. Зробіть висновок про особливості вимови звуків [e], [u] в наголошених і ненаголошених складах.

[a], [y], [i]

Усі **наголошені*** голосні вимовляємо **чітко й виразно**. Так само чітко й виразно вимовляємо **ненаголошені** [a], [y], [i]. **НАПРИКЛАД:** [мал'у́нок], [о́с'и́н'я], [ме́ду].

[o]

Ненаголошений [o] перед складом із наголошеним [y] вимовляємо з наближенням до [y]. **НАПРИКЛАД:** [зо'узу́ла]. В інших випадках голосний [o] вимовляємо чітко.

[e], [u]

Ненаголошений [e] вимовляємо переважно з наближенням до [и]. **НАПРИКЛАД:** [зе'рнó], [о́зе'ро]. **Ненаголошений** [и] вимовляємо переважно з наближенням до [е]. **НАПРИКЛАД:** [пли'е'вэ], [зи'ма́]. Проте в закінченнях ненаголошені [e], [и] звучать виразно: [мо́ре], [ма́ми].

* Голосні наголошені й ненаголошені – (рос.) ударные и безударные.

226

Запишіть слова фонетичною транскрипцією та прочитайте їх уголос, звертаючи особливу увагу на вимову ненаголошених [e], [и], [o]. Поясніть вимову цих звуків.

Бог'у́н, голубка, лелека, стежечка, зимо́ю, хижак.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Український звук [и] менш напружений, ніж російський [ы].

227 Прочитайте слова російською та українською мовами. Вимовляючи російський звук [ы], напружуйте язик і відсувайте його назад. При вимові українського [и], навпаки, розслабляйте язик, просувайте його наперед і трохи вниз.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
сыр, рыба, дым, мыть, сын	сир, риба, дим, мити, син

228 Вимовте слова російською та українською мовами. Яка відмінність спостерігається у вимові звуків, позначених виділеними літерами?

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
вода [вада́] золо́той [залато́й] мо́локо [малако́] до́брота [дабрата́]	во́да [водá] зо́лотий [золоті́й] мо́локо [молокó] до́брота [добротá]

229 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скористайтеся поданим нижче словником.

Цветы кувшинки всплывают на **поверхность** воды и раскрываются рано утром. К вечеру они снова **закрываются** и прячутся под воду. Но так бывает только при хорошей **погоде**, когда солнечно и сухо. Если приближается ненастье, цветки либо вовсе не показываются из воды, либо прячутся раньше времени. Следовательно, по **поведению** цветков можно предсказывать погоду.

II. Прочитайте перекладений текст уголос, звертаючи особливу увагу на вимову наголошених і ненаголошених голосних.

III. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

Словничок

Кувшинка – (укр.) латаття; ненастье – (укр.) негода, непогода; следовательно – (укр.) отже; предсказывать – (укр.) передбачати.

Букви е, и

Написання букв на позначення **ненаголошених [е], [и]** в коренях слів можна **перевірити наголосом**. Для цього потрібно **змінити слово або дібрати до нього спільнокореневе** так, щоб ненаголошений голосний [е] або [и] став наголошеним. **НАПРИКЛАД:** великий, бо **вѐлич**; **ли**пневий, бо **лѝпень**.

Якщо написання слова з ненаголошеним голосним не можна перевірити наголосом, то користуємося такими правилами:

У коренях слів пишемо	
букву <i>е</i> :	букву <i>и</i> :
<ul style="list-style-type: none"> у сполуках <i>-ере-, -еле-</i>: <i>лелека, очерет</i> 	<ul style="list-style-type: none"> у сполуках <i>-ри-, -ли-</i> у відкритих складах: <i>гриміти, глитати</i>
<ul style="list-style-type: none"> якщо при зміні слова сумнівний звук випадає: <i>вітер</i>, бо <i>ві<u>т</u>ру</i> 	<ul style="list-style-type: none"> у деяких дієсловах перед <i>р, л</i>, якщо далі є наголошений суфікс <i>-а-</i> (усупереч перевірному слову): <i>стир<u>а</u>ти</i>, хоч <i>стерти</i>; <i>зди<u>р</u>ати</i>, хоч <i>дерти</i>
<ul style="list-style-type: none"> якщо при зміні слова сумнівний звук чергується з [і]: <i>осені</i>, бо <i>осі<u>н</u>ь</i> 	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Написання ненаголошених [е], [и] не завжди можна пояснити правилом. **НАПРИКЛАД:** *левада, кишень, минулий, пшениця, герой, плекати, чекати, легенда, чернетка, держава, метро, пиріг, колектив, мелодія*. Правопис таких слів треба запам'ятати.

ОРФОГРАМА
Букви <i>е, и</i> на позначення ненаголошених голосних у коренях слів

230 I. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Поряд напишіть перевірні слова з наголошеними [е], [и]. Позначте наголоси й корені в словах.

ЗРАЗОК. *Медо́вий* – *ме́д*.

Безз..мельний, с..лянин, зуп..нитися, пор..нати, в..сло, х..литися, л..пневий, в..чірній, т..плиця, ст..бло, ш..рокий, з..мувати, в..пневий, ст..лити.

II. Виділене слово перекладіть російською мовою. Запишіть українське та російське слово фонетичною транскрипцією.

231 Доберіть до слів таку їхню форму, щоб ненаголошений звук [е] випав. Запишіть слова парами, позначте орфограму.

ЗРАЗОК. *Чо́вен* – *у човні*.

Півень, вітер, терен, рівень, тиж-день, гривень, кашель.

232 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Змініть свої слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений звук [е] про-чергувався з [і]. Перевірте одне в одного виконання завдання. Спільно зробіть висновок про те, чому в коренях усіх поданих слів пишемо букву *е*.

ЗРАЗОК. *Летіти – літати.*

Для першого учасника: сплесті, променистий, пекти.

Для другого учасника: затекти, дзвеніти, месті.

233 І. Прочитайте вголос текст, звертаючи особливу увагу на вимову наголошених і ненаголошених голосних. Визначте його основну думку. Доберіть свій варіант заголовка.

МУЖНЯ УКРАЇНКА

У давні часи потерпала* наша земля від нападів ординців. Зупинилися якось нападники біля степової річки на перепочинок**. Іржали коні, галакали татари, тужили й плакали полонені. І лише одна красива дівчина з-поміж бранців мовчала, не плакала, не тужила.

Мужня україно! Не скорилася ти ворогам, не хотіла, щоб твої сльози їх потішали. А про відважних складають легенди...

Підвела полонянка голову, глянула в ясне небо. Там ширяли степові орли. І тут сталося диво. Перетворилася дівчина на орлицю і полетіла вгору до пташиного гурту.

Перелякані татари повтікали. Прийняли орли дівчину в свою родину, і стала вона їхньою сестрою. А залишені татарами бранці розійшлися Україною й розповіли землякам про бачене диво (*Легенда*).

* *Потерпáти* – (рос.) страдать.

** *Перепочінок* – (рос.) передышка, отдых.

II. Випишіть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Позначте орфограми, поясніть написання.

III. Складіть і запишіть речення про героїчне минуле українського народу, використовуючи одне із запропонованих слів: *легендарний, величний, минулий, степовий*.

234 Знайдіть для кожного слова місце в таблиці. Запишіть ці слова в **зошит** послідовно за номерами, уставляючи пропущену букву **е** або **и**.

с..кунда

п..нал

ц..буля

кал..ндар

ап..тит

тр..вога

1		е					
2		и					
3			е				
4			и				
5		е					
6				е			

235 Знайдіть у таблиці й випишіть одне слово з коренем **-тур-** й одне – з коренем **-тер-** (зразки можливого розміщення слів подано на с. 252).

т	а	с	т	и	р	о	ж	щ
е	у	к	д	с	б	т	е	р
с	о	д	и	р	и	я	а	т
т	и	р	а	т	и	ю	т	и
а	з	б	у	р	а	б	и	о

236 I. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву **е** або **и**.

Ст..повий, майст..р, л..лека, приб..р..жний, зв..селити, тр..вога, в..дмідь, бр..ніти, м..лодія, ос..ні, дзв..нить, ч..решня, гр..міти, підз..мелля, з..рновий, вел..тень, кол..сати, тижд..нь, дал..чінь, пром..ніє, вит..рати, пш..ниця.

левада
минулий
пшениця
мелодія

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть питальне ечення.

237 Запишіть слова групами залежно від правила написання букв **е**, **и** в корені: 1) [е] чергується з [і]; 2) з випадним [е]; 3) сполуки **-ере-**, **-еле-**; 4) у корені перед наголошеним суфіксом **-а-**; 5) не можна пояснити правилом.

Оч..рет, т..леграма, ч..мпіон, каш..ль, бер..гиня, дол..тіти, відб..рати, л..вада, шел..стіти, майст..р, ч..кати, завм..рати, к..шеня, ч..ревики, в..лосипед, запл..сти, ш..ренга.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Звук [о] вимовляйте чітко, не зближуючи його з [а].

Вода, договір, дорóга, полéжати, золотий, добро, молочний, молодий, хороший, Оксана, голова, робота, зоря, кропива.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Ми посадили біля школи гарний *клинок**, – розповідає мамі Світлана.

– І ти думаєш, що з нього щось виросте? Напевно, ти хотіла сказати *кленок*?

– Ні, ось навіть в орфографічному словнику написано – *клинок*.

Поясніть, чому сталося непорозуміння. Чого не знала Світлана?

* *Клино́к* – знаряддя, яким ріжуть, колють або рубають.

§ 27. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

*Про те, як один звук впливає на інший,
як перевірити написання слова з приголосним,
який звучить невиразно, та взагалі про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. Чим дзвінки приголосні відрізняються від глухих?

238

А. Вимовте вголос слова, звертаючи увагу на глухі приголосні, позначені виділеними буквами.

просьба
боротьба

просити
боротися

Б. Простежте, у якій колонці вказані звуки звучать чітко, виразно, а в якій – як парні їм дзвінки.

В. Зробіть висновок про особливості вимови глухих приголосних.

Вимова
звуків

Уподіб-
нення

В українській мові приголосні **в кінці слів**, а також у середині слів **перед голосними** вимовляємо **чітко, виразно**. **НАПРИКЛАД:** *дід* [д'ід], *мороз* [морóз].

Приголосні, які стоять поруч, можуть впливати один на одного.

Наближення у звучанні одного звука до іншого називають уподібненням (рос. уподоблением).

НАПРИКЛАД: пишемо *про**с**ба*, а вимовляємо [про́**з**ба], бо глухий [с'] перед дзвінком [б] уподібнився до нього за дзвінкістю.

глухий дзвінкий
Ф У **Т** Б О Л
[ф у **Д** б о л]

Уподібнення приголосних звуків	
Глухі перед дзвінкими уподібнюються до парних дзвінких	<i>боротьба</i> [боро д ́ба]
<ul style="list-style-type: none"> Дзвінкий [г] перед глухими в деяких словах (<i>ніг-ті, кігті, легко, вогко, дьогтю</i> тощо) оглушується; його вимовляємо як [х]; префікс з- перед [с] вимовляємо як [с]; кінцевий приголосний у префіксах роз-, без- перед глухим вимовляємо дзвінко (у повільному темпі мовлення) або глухо (у швидкому темпі) 	<i>легко</i> [ле х ко] <i>зсунув</i> [с:у н ув] <i>розписав</i> [ро з пи с а́в] і [ро с пи с а́в]
Тверді приголосні перед м'якими уподібнюються до парних м'яких	<i>пісня</i> [п'і с ́н'а]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] змінюються відповідно на [ж], [ч], [ш]	<i>зжати</i> [ж:а т и]
Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з́], [ц́], [с́] змінюються відповідно на [з́], [ц́], [с́]	<i>книжці</i> [кні з ́ці]
Сполучення -ться вимовляємо як [ц́:а], а -шся вимовляємо як [с́:а]	<i>пишуться</i> [пíшу ц ́:а] <i>дивишся</i> [діви с ́:а]

239 Прочитайте правильно слова, користуючись транскрипцією. Поясність вимову звуків, позначених виділеними буквами.

ЗРАЗОК. У слові *боро**т**ьба* звук, позначений виділеною буквою, під впливом дзвінкого [б] вимовляємо як дзвінкий [д́].

Вишгород [ві**ж**город]
 на флешці [флэс'ц́і]
 легкий [ле**н**хкй]
 зсадити [с:аді**т**и]
 зжитися [ж:йтіс'а]
 танці [та**н**ц́і]
 радість [ра**д**іс'т́]
 білочці [б'іло**ц**:і]
 вибачся [віба**ц**'с'а]
 казка [ка**з**ка]
 швидко [шві**д**ко]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові **дзвінкі** приголосні, як правило, **не оглушуються**. А в російській мові в кінці слова й у позиції перед глухим приголосним дзвінкі оглушуються. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
зуб [зуп]	зуб [зуб]
город [гóрот]	город [гóрод]
ножка [но́шка]	ніжка [н'і́жка]

240 Вимовте чітко слова українською й російською мовами. **Не допускайте оглушення** виділених звуків в українській мові.

Слід – след, солодкий – сладкий, будка – будка, хліб – хлеб, берізка – берёзка, низько – низко, алмаз – алмаз, поріг – порог, сніг – снег.

241 Запишіть слова фонетичною транскрипцією та вимовте їх правильно. Перевірте виконання за орфоепічним словничком, поданим у додатках.

Рідня, серезка, швидкий, легко, молотьба, (у) книжці, (у) сорочці, зсунути, безжурний, дивишся, вітається.

242 Прочитайте речення. Випишіть слова, під час вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Вимовте ці слова відповідно до норм орфоепії та запишіть фонетичною транскрипцією.

ЗРАЗОК. Слід [с'л'ід].

1. У лузі пахне вогкою травою (Олесь Гончар). 2. З туману тихо, мов русалки, ідуть берізки до води (Д. Іванов). 3. А небо засніжене ніжно так ніжиться (О. Лященко). 4. Солодкий мед духмяно пахне в ніч (Г. Овсієнко). 5. Життя, кажуть, зжити – не поле перейти (Панас Мирний). 6. Ген-ген поміж кущів малини переповз по стежці вуж (Є. Гуцало). 7. Тепле слово і кішці приємне (Нар. творчість).

ПИШЕМО	ВИМОВЛЯЄМО
-жці	[з'ц'і]
-чці	[ц'і]
-щці	[с'ц'і]

243 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в усному мовленні можна сплутати подані парами слова.

1. Мишці – (у) мисці. 2. Казці – (у) касці.

244 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. У яких словах приголосні уподібнюються?

Мотузка, вокзал, швидкий, боротьба, казка, танці, легкий, просьба, берег, важко, Марічці, здається, умиваєшся.

245 Прочитайте речення, дотримуючись правил орфоепії. Визначте, у якому з виділених слів префікс з вимовляємо як [ж], у якому – як [с], а в якому – як [з]. Від чого це залежить?

1. Зерно до зерна треба **зжати** сповна 2. Із чужого воза і посеред дороги **зсадять**. 3. Хто знання має, той мур **зламає** (*Нар. творчість*).

246 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вчитель фізкультури попросив вас повідомити (усно) вашим однокласникам про проведення шкільних олімпійських ігор. Прочитайте оголошення. Чи зможете ви правильно вимовити назви видів спорту?

У наступну суботу на стадіоні відбудеться відкриття шкільних олімпійських ігор. До програми змагань включено такі види спорту: *легка атлетика, важка атлетика, вільна боротьба, фехтування, стрибки на батуті, футбол, гандбол, баскетбол.*

247 Прочитайте слова, вимовляючи дзвінко звуки, які позначено виділеними буквами. Поясніть написання слів. Для цього усно змініть слово або доберіть спільнокореневе так, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук.

ЗРАЗОК. Вудка – вудочка.

Грядка, солодкий, редька, берег, ходьба, голубб, гребти, рибка, близько, везти, гризти, мотузка, сережки, стружка, ніжка, дужка, мажте.

Сумнівний
приголос-
ний

Щоб правильно написати слово із сумнівним приголосним, треба так змінити слово чи дібрати до нього спільнокореневе, щоб після сумнівного приголосного був голосний. **НАПРИКЛАД:** кізті, бо кізоть; ложка, бо ложечка.

Написання деяких слів не можна перевірити за допомогою правила. **НАПРИКЛАД:** вокзал, призьба, футбол та ін.

ОРФОГРАМА

Буква, що позначає сумнівний приголосний звук

248 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поряд запишіть перевірне слово (де це можливо). Написання перевірте за словником.

Лю(д,т)ський, фу(д,т)больний, боро(д,т)ьба, бере(г,х)ти, ски(б,п)ка, ва(ж,ш)ко, ни(з,с)ько, ні(г,х)тик, бри(з,с)ки, кі(х,г)-ті, при(з,с)ьба, моло(д,т)ьба, сте(ж,ш)ка, у ді(ж,з)ці, во(к,г)зал, баске(т,д)бол, у ло(ж,з)ці.

249 Знайдіть для кожного слова місце в таблиці. Запишіть ці слова в зошит послідовно за номерами, уставляючи пропущену букву **д** або **т**.

розві..ка

фу..бол

СОЛО..КО

МОЛО..ЬБА

ШВИ..КО

1			Т			
2				Д		
3					Д	
4					Т	
5				Д		

250 ПОПРАЦЬОУЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Продиктуйте одне одному слова.

1. Легкий, натхнення, підказка, довідка, боротьба, ліжко.
2. Вогкий, солодкий, просьба, смужка, ходьба, рідко.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова. Не допускайте оглушення звуків [б], [д], [з], [ж].

Дуб, горб, лісоруб, будка, обпікся, розвідка, швидко, кладка, хід, прудко, берізка, черногуз, гарбуз, низка, верболіз, казка, боягуз, в'язка, стежка, доріжка.

§ 28. ПОДВОЄНІ БУКВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як на межі частин слова збігаються однакові приголосні, та про позначення однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь, префікс і суфікс слова?

251 А. Прочитайте вголос слова.

Осі́нній, со́нний, оббі́гти, беззвучний, спе́ццех.

Б. Зверніть увагу на вимову звуків, позначених двома однаковими буквами. На межі яких частин слова збігаються ці приголосні?

В. Зробіть висновок, у яких випадках простежується збіг однакових приголосних.

Подвоєння
букв

Збіг
при-
голосних

Приголосні звуки в деяких випадках позначаємо **подвоєними буквами** (двома однаковими буквами), а в транскрипції – значком [:]. **НАПРИКЛАД:** *осі^нній* [ос'ін':ій].

Два однакових приголосних звуки можуть збігатися на межі:

✓ префікса й кореня	<i>ві^дді^лити, об^біг^ти</i>
✓ кореня й суфікса	<i>де^нний, розрі^сся</i>
✓ двох суфіксів	<i>глиби^нний, письме^нник</i>
✓ частин складного слова	<i>спор^ттовари, спе^ццех</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ан-* (*-ян-*), *-ин-*, *-ін-*, букву **н** не **подвоюємо**. **НАПРИКЛАД:** *глиня^нний, журавли^нний, солов'я^нний*.

ОРФОГРАМА

Подвоєні
букви

252 І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його поділ на абзаци. Чи доводилося вам бувати на гірських річках? Розкажіть про свої враження.

ПІСЕННА ДУША ЧЕРЕМОШУ

Віддавна переказують, що до схід сонця злітаються із Чорногóri* найдужчі орли полоскати свої дзьоби і крила в бистрині Черемошу. Річка ця несе водограї, щоб химерними закрутками обіймати задумливі гуцульські гори. Шумить, вирує і піниться Черемош, як оскажений, розпорошує дрібні бризки, оббиває камінні береги.

Про що шепочуть **пінні** хвилі? Які таємниці ховає в собі незмовкна мелодія невидимих струн зачарованої арфи? Яку пісню награв вона, де її початок і кінець? Серцем пізнавати її **глибинну** печаль і коломийково-грайливі наспіви – така вдача гуцула, що увібрав у свою мову та пісню голос рідної річки.

Снує одвічну пісню **швидкоплинний** Черемош, а її відгомін западає в душу... (За І. Пільгуком).

* *Чорногора* – гірський масив у Карпатах.

II. Знайдіть і прочитайте виразно шість словосполучень зі словами, у яких є подвоєні букви. Поясніть особливості вимови й написання цих слів.

253 I. Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Позначте корені в словах, підкресліть орфограми.

Туманность, осенний, отдаляться, юннат*, беззубый, физзарядка, оббивать, стенной, поддаться, сезонный.

* *Юннат* – юний натураліст.

II. Запишіть слово *туманність* фонетичною транскрипцією. Порівняйте вимову та написання цього слова в українській і російській мовах.

254 Знайдіть у таблиці й выпишіть два прикметники з **-нн-** (зразки можливого розміщення слів подано на с. 252).

б	л	а	т	а	д	а	н
с	ю	д	е	н	н	и	л
е	п	н	н	и	к	й	м
з	о	н	н	и	й	у	с

255 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів один з наведених префіксів. Позначте ці префікси.

об-, без-, від-, воз-, під-

Бігати, бити, бризкати, земельний, зоряний, ділити, з'єднувати, дати, дерти, дражнити.

256 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів суфікс **-н-**. Позначте цей суфікс.

ЗРАЗОК. Камін – камін^ний.

Полудень, телефон, закон, рівнина, зміна, мільйон, екран, істина, судина, салон, баштан.

ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо -нн-	Пишемо -н-
Змін+н+ий (бо утворено від <i>змiна</i>)	Бджол+ин+ий (бо утворено від <i>бджола</i>)

257 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть словосполучення, уставляючи, де потрібно, букву *н*. Перевірте одне в одного написання.

Цін..ий подарунок, журавлин..ий клич, двохвилин..а затримка, осин..е гніздо, Півден..ий Буг, щоден..е меню, олов'я-н..ий солдатик.

258 Поясніть різницю у вимові, написанні та значенні виділених слів кожної пари. З кожним словосполученням однієї пари (на вибір) складіть усно речення.

Ціна товару – **цінна** порада; **хвилина** мовчання – **хвилинна** перерва; відома **істина** – **істинна** мужність.

259 І. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Підкресліть орфограму, обґрунтуйте написання.

Від..авна, дерев'ян..ий, **глибин..ий**, безвин..о, закон..о, безсон..ий, бджолин..ий, **без..ахисний**, електрон..ий, кін..ий, під..аватися, годин..ик, закордон..ий, від..зеркалення, роз..броїти, спорт..овари, розріс..я.

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Які орфограми «заховалися» в кожному з них?

260 Спишіть перший абзац тексту «Пісенна душа Черемошу» (вправа 251). Підкресліть вивчені орфограми.

§ 29. ПОДВОЄНІ БУКВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, у яких випадках у словах подовжуються приголосні звуки, та про позначення таких звуків на письмі двома однаковими буквами

261 А. Прочитайте вголос іменники жіночого роду. Визначте їхній відмінок і число.

ніччю	радістю
папороттю	щирістю
памороззю	любов'ю

Б. Між якими звуками (голосними чи приголосними) стоять звуки, позначені виділеними буквами?

В. Зробіть висновок про подвоєння букв у іменниках жіночого роду.

**Подовжені
звуки**

Подвоєними буквами позначаємо на письмі подовжені м'які й напівпом'якшені приголосні.

Подовжуються приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках середнього роду на -я Виняток: назви малих за віком тварин (гусеня, каченя)	збіжжя, знання, гілля, читання
у деяких іменниках чоловічого й жіночого роду на -я Виняток: слово <i>стаття</i> у формі Р. в. мн. – <i>статей</i>	суддя, Ілля, рілля, стаття
в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини	піччю, подорожжю
у формах дієслова <i>лити</i> та споріднених дієсловах	ллю, зілляти
у прислівниках на -ня, -ню	спросоння, попідтинню

Подовження зберігається і в усіх похідних словах (*життя* – *життєвий*, *гілля* – *гіллячка*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Приголосні подовжуються, якщо стоять між голосними.

ПОРІВНЯЙМО: *миттю* – *радістю*.

2. Не подовжуються губні приголосні та [р]. **НАПРИКЛАД:** *любов'ю*, *кров'ю*, *матір'ю*.

262 І. Вимовте чітко слова. Поясніть наявність у них подвоєння букв.

Запоріжжя, Закарпаття, Поволжя, Поділля, Білогір'я, Білопілья, Полісся, Заболоття, Россю, Прип'яттю, Керчю.

II. Чи є в місцевості, де ви проживаєте, географічні об'єкти, назви яких пишемо з подвоєними буквами?

263 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому одне з поданих слів пишемо з подвоєними буквами, а друге – без подвоєних букв.

Блакиттю – гордістю.

264 Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть. Підкресліть орфограму, поясніть написання.

Міць*, честь, суміш, подорож, мідь, сталь, щедрість, мати, розповідь, ніч, вись, якість, любов, паморозь, медаль, печаль.

* Міць – (рос.) крепость; сила; мощь.

265 Знайдіть для кожного слова місце в таблиці. Запишіть ці слова в зошит послідовно за номерами, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

вовчен..я

лін..ю

кут..я

міжряд..я

вил..єш

1								
2				н				
3								
4						н		
5								

266 Визначте закономірність розташування слів у таблиці. Доберіть усно слово, яке можна було б уписати в порожню комірку, не порушуючи цієї закономірності.

папороттю	розкішню	суттю
гордістю	мудрістю	упертістю
молоддю	?	подорожню

267 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Горячее солнце **золотистым** потоком **льётся** на меня сверху. 2. Половина улицы покрыта косою зубчатой **тенью**. 3. В городе, где я жил, стояло знойное затишье. 4. Из открытого окна снова тянет на меня теплом солнечного света и свежестью снега. 5. Светлой, местами алой **сталью** блестела река в камышах и высокой луговой зелени (*И. Бунин*).

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Запорожье	Запоріжжя
зелье	зілля
льётся	ллється
ночью	ніччю
тенью	тінню

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

Словничок

Камыш – (укр.) очерёт; *местами* – (укр.) місцями; *знойный* – (укр.) пекучий, спекотливий.

268 ТРЕТЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від двох інших особливостями написання.

- Л..ётся, передгроз..я, стат..ей.
- Лют..ю, хитріст..ю, подорож..ю.
- Ган..а, качен..я, вугіл..я.

269 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Підкресліть орфограми й обґрунтуйте написання. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Плаван...я, облич...я, зал...ється, гіл...ястий,
любов...ю, ніч...ю, щеплен...я, гусен...я, ділен...я,
пам'ят...ю, свіжіст...ю, колос...я, Поліс...я, безсмер-
т...я, відкрит...я, ргут...ю, суд...я, стат...я, стат...ей,
Іл...я, зіл...я, бажан...я, зран...я, навман...я.

ллється
гіллячка
Ілля
матір'ю

§ 30. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

*Про те, чому випадає приголосний,
коли ми творимо чи змінюємо якесь слово,
та чи треба писати букву, яка позначає цей звук*

270 А. Прочитайте вголос ланцюжки слів. Вимовте слова так, щоб прозвучали всі звуки, позначені буквами.

1. Щастя → щаст+ливий → щасливий.
2. Виїзд → виїзд+ний → виїзний.

Б. Яке слово в кожному ланцюжку (друге чи третє) вимовляти легше? Чому?

В. На основі спостереження зробіть висновок про суть явища спрощення в групах приголосних.

Поняття
спрощення

Вимова
і письмо

Іноді при творенні нового слова або його зміні виникає складний для вимови збіг приголосних звуків. Тоді в цій групі приголосних один зі звуків випадає, і вимова стає легшою.

Випадання одного зі звуків у групі приголосних називають спрощенням. **НАПРИКЛАД**, вимовляємо [чэ**с**ний], а не [чэ**ст**ний], бо звук [т] випадає.

Спрощений у вимові приголосний, як правило, не позначаємо й на письмі (не пишемо).

Групи, у яких відбувається спрощення	Приклади
[ж д н] → [ж н]	тиж д ень – ти ж невий
[з д н] → [з н]	прої з д – прої з ний
[с т л] → [с л]	щаст я – щас л ивий
[с т н] → [с н]	раді с ть – раді с ний

Пишемо *т*

ВИНЯТКИ

1. Не відбувається спрощення у словах *пес^тливий, хвас^тливий, кіс^тлявий*.

2. Звук [т] не вимовляємо, проте букву *т* пишемо в таких словах: *шіс^тнадцять, зап'яс^тний, хворос^тняк, контрас^тний, балас^тний, компос^тний, аванпос^тний, форпос^тний*. У цих словах пишемо *-стн-*, а вимовляємо [сн].

ОРФОГРАМА

Спрощення в групах приголосних

271 І. Замініть подані словосполучення на синонімічні з прикметником (за зразком). Вимовте утворені словосполучення й запишіть. Підкресліть орфограму.

ЗРАЗОК. Рідина для захисту – захисна рідина.

Розпорядок на **тиждень**, документ на проїзд, вчинок заради користи (*наживи*), землі області, ремінець на зап'ястя, яма для **компосту***, лінія захисту, засіб для очистки, служба на аванпостах**.

* *Компост* – природне добриво.

** *Аванпост (форпост)* – передовий сторожовий пост, укріплений пункт на кордоні.

ІІ. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові спрощений у вимові приголосний (рос. *непроизносимый согласный*), як правило, не позначаємо на письмі, а в російській – позначаємо.

272 І. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

Областной центр, **счастливый** случай, **радостное** утро, честный человек, участник соревнования, жалостная песня, доблестное войско.

ІІ. З одним перекладеним словосполученням складіть і запишіть речення.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
счастливый	щасливий
радостный	радісний
проездной	проїзний

273 Визначте закономірність розташування слів у таблиці. Доберіть усно слово, яке можна було б уписати в порожній прямокутник, не порушуючи цієї закономірності.

зап'ястний	кістлявий	баластний
щасливий	?	заїзний

274 І. Прочитайте текст, звертаючи увагу на правильну вимову виділених слів. Визначте його тип і стиль мовлення. Висловіть свою думку щодо дій Андрійка й Гриня.

ПРИГОДА НА КОВЗАНЦІ

Катаючись на ковзанах, Гринь необережно вихопився майже на **середину** річки, де лід найтонший. Аж раптом він почув під собою **зловісний** тріск – почув, що поринає у крижану воду.

В останню хвилину хлопець устиг ще вхопитися руками за край льоду й несамовито* закричати. Але лід **тонкий**, **ломиться** йому під руками. Почувши крик, діти наче завмерли з переляку й **жалісно** подивилися на Гриня, а дехто з більших хлопців кинувся йому на рятунок. Та спинив їх старший Андрійко:

– Стійте! Ви його не врятуєте, а ще самі потопитеся.

Він десь-то читав або чув, що тому, хто тоне, треба подати якусь дошку чи **жердку**, щоб мав за що вхопитися... Погляд Андрійка впав на човен рибалки. І **блиснула** щаслива думка:

– Хлопці, суньмо човен по льоду, **упо́перек** річки, до Гриня.

Мов мурахи, вони вхопили човна й посунули по льоду. Що то буде? Андрійко вскочив у човен і став **спі́реду**, а потім схилився з нього й ухопив закістєнілі руки Гриня... Усі діти **радісно** зітхнули й похвалили рятувника за його **безкорісливий** вчинок (За О. Цегельською).

* *Несамові́то* – (рос.) неистово, отчаянно.

II. Випишіть з тексту чотири слова, у яких відбулося спрощення. Одне із цих слів (на вибір) запишіть фонетичною транскрипцією.

III. Знайдіть у тексті речення зі звертанням.

275 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Як уникнути нещасних випадків під час зимових розваг?

- ✓ дотримуватися правил (рос. *придерживаться правил*)
- ✓ проїжджа частина (рос. *проезжая часть*)

276 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Позначте орфограму, поясніть написання.

Радіс..но, віс..ник, щотиж..невий, заздріс..ний, кіс..лявий, хвас..ливо, шіс..надцять, безжаліс..ний, виїз..ний, контраст..ний, швидкіс..ний, совіс..ний, зап'яс..ний, перехрес..ний.

277 Розподіліть слова на три групи: а) у яких спрощення відбувається й позначається на письмі; б) у яких спрощення відбувається, але не позначається на письмі; в) у яких спрощення не відбувається. Запишіть слова групами, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Жаліс..ливий, балас..ний, піс..ний, шіс..надцятий, хвас..ливий, пристрас..но, кіс..лявий.

278 Напишіть невеликий роздум (5–7 речень) на тему «Вірний приятель – то найбільший скарб», використавши щонайменше три з наведених слів.

чесний
совісний
безкорисливий
радісно
щасливий
улесливий
заздрісний

§ 31. ЧЕРГУВАННЯ У–В, І–Й, З–ІЗ–ЗІ–ЗО

Про те, як вибір прийменника, сполучника чи початкового звука в слові впливає на милозвучність української мови

279 А. Прочитайте вголос подані парами сполучення слів.

1. Працюють у нас – працюють в нас.
2. Побачив усіх – побачив всіх.

Б. Простежте: сполучення якої колонки більш милозвучні. Чому?

В. На основі спостереження зробіть висновок про те, у яких випадках треба вживати у, а в яких – в, щоб досягти милозвучності.

**Засіб
милословності**

Одним із засобів **милословності** української мови є чергування **у-в, і-й, з-зі-із-зо**. **ПОРІВНЯЙМО:** працював **у** полі; працювала **в** полі.

Чергування У-В

Уживаємо У	Уживаємо В
між приголосними: <i>вечір у місті; наш учитель</i>	між голосними: <i>живе в Івано-Франківську</i>
на початку речення перед приголосним: <i>У лісі багато грибів. Увійшли до хати.</i>	на початку речення перед голосним: <i>В Одесі тепло.</i>
перед наступними <i>в, ф, св, хв, тв, лъв</i> і под. (незалежно від закінчення попереднього слова): <i>зайшла у фойє</i>	після голосного перед приголосним (крім <i>в, ф, св, хв, тв, лъв</i> і под.): <i>пішла в садок; наші вчителі</i>
після паузи (на письмі позначається розділовим знаком) перед приголосним: <i>Знаю, у чому секрет.</i>	після приголосного (у тому числі <i>в</i>) перед голосним: <i>човен в очереті; працював в Ужгороді</i>

Чергування І-Й

Уживаємо І	Уживаємо Й
між приголосними: <i>прийшов і запитав; він ішов</i>	між голосними: <i>Ольга й Андрій</i>
перед словом, що починається на <i>й, я, ю, є, ї</i> : <i>Ольга і Йосип; хто і як</i>	після голосного перед приголосним (крім <i>й, я, ю, є, ї</i>): <i>на траві й квітках; вона йшла</i>
після паузи (на письмі позначається розділовим знаком): <i>Звечоріло, і пішов дощ.</i>	
на початку речення: <i>І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю... (А. Малишко).</i>	
при зіставленні понять: <i>дні і ночі; батьки і діти; війна і мир</i>	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У поетичній мові чергування **у-в, і-й** часто порушується з вимогом ритму вірша.

280 I. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення та ключові слова (словосполучення).

ВЕРБА

Майже в усіх народів є улюблені рослини-символи. У канадців, скажімо, клен, а в українців – верба й калина.

Верба – одне з найулюбленіших дерев у народі. Здавна супроводжує вона людські поселення й оселі. Обсадити вербою ставки й річки – значить укріпити береги, стримати зсуви.

Здавна криниці переважно копали під вербою, бо вона – природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під цим диво-деревом, а у відро клали вербову дощечку. Це дезінфікує воду, поліпшує її смакові якості.

Верби-красуні над ставом – традиційна прикмета українського села (*З посібника*).

II. Простежте, як у тексті досягається милозвучність мовлення завдяки чергуванню у–в, і–й. Поясніть ці чергування.

281 Знайдіть для кожного наведеного в рамці прийменника та сполучника місце в словосполученні (письмово). Ви можете використати кожне слово лише один раз.

у	в	і	й
---	---	---	---

1) Тарас ____ Оксана

3) човен ____ очереті

2) ціна ____ якість

4) знятися ____ фільмі

282 I. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

Відпочили (у,в) аквапарку, (у,в) теплу воду, вихід (у,в) місто, купався (у,в)літку, читав (у,в)літку, працюють (у,в)трьох, працювати (у,в)трьох, зникли (у,в) лісі, день (і,й) ніч, Сашко (і,й) Юрко, дуби (і,й) ялини, знає (у,в)се, знав (у,в)се, фільм (і,й)де, фільми (і,й)дуть, наш (у,в)читель, наші (у,в)чителі, зайшла (у,в) фойє.

II. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

3

Прийменник з уживаємо:

- перед голосним на початку слова (*з одним*);
- перед приголосним (крім *с, ш*), якщо попереднє слово закінчується голосним, а також на початку речення (*котився з гори, з лісу*).

із

Прийменник із уживаємо переважно перед *з, с, ц, ч, ш* та між групами приголосних (*із шовку, виїхав із села, лист із Бразилії*).

Зі

Прийменник зі вживаємо перед сполученням приголосних на початку слова, серед яких є *з, с, ц, ч, ш* (зі школи, бери зі столу).

Зо

Прийменник зо вживаємо при числівниках *два, три* (зо *дві* сотні).

283 Спишіть сполучення слів, уставляючи на місці пропуску один з прийменників – *з, зі, із* або *зо*. Обґрунтуйте свій вибір.

Зійшов ... дороги, квіти ... лісу,
разів ... два, вийшли ... школи, ви-
йшли ... оранжереї, вийшов ... зоо-
парку, ... столу, ... берега, ... села.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
со стола	зі столу
с дороги	з дороги
с сумки	із сумки

284 Складіть невелике повідомлення (5–8 речень) про рослини, які є символами українського народу, дотримуючись правил уживання *у–в, і–й*.

285 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.

1. Садок (у,в)же одцвівся (і,й) густо (у,в)крив землю білими пелюстками (*Г. Тютюнник*). 2. Плачуть (і,й) моляться білі троянди (*Л. Костенко*). 3. (У,В) степу ще дужче розжеврїлось, (і,й) на **грядках**, (у,в) кого (у,в)же зорано, червоно виблискують скиби*, а (у,в) борознах, як **сніг** (у,в) проваллі, біліє опалий цвіт (*Г. Тютюнник*). 4. (Зі,із,з) сходом сонця і тумани

сходять (у,в)гору від землі (*Л. Павленко*). 5. Кожне (зі,із,з) озер по-своєму красиве й неповторне (*Г. Скарлет*).

* *Скіба* – шар землі, який вивертає плуг під час оранки.

II. Підкресліть граматичні основи двох перших речень. Простим чи складним є кожне з них?

§ 32. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

*Про те, коли у словах іншомовного походження пишемо букви **и** та **і**, подвоєні букви, апостроф, знак м'якшення*

286 Прочитайте речення, чітко вимовляючи виділені слова іншомовного походження. Які труднощі, на вашу думку, можуть виникнути під час написання цих слів?

1. **Бразилія** – найбільша країна Латинської Америки й одна з найбільших у світі. 2. У Києві за проектом архітектора **Растреллі** збудовано Андріївську церкву. 3. Поблизу американського міста **Х'юстона** знаходиться Космічний центр імені Ліндона Джонсона. 4. Типовий краєвид у Дністровському **каньйоні*** – круті скелясті або заліснені береги, мальовничі острови (*З енциклопедії*).

* *Каньйон* – вузька річкова долина, глибоко врізана в корінну породу.

Буква и

Букву и пишемо:

1. У загальних назвах після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** перед буквою на позначення приголосного (*диплом, риф*). Це так зване «правило дев'ятки» (букву **и** пишемо після дев'яти вказаних букв). Усі ці букви є в реченні «*Де ти з'їси цю чашу жиру*».

2. У географічних назвах:

а) які закінчуються на **-ида, -ика** (*Атлантида, Мексика*);
б) після **ж, ч, ш, щ, ц** (*Чилі, Алжир, Вашингтон, Лейпциг*);
в) зі сполученням **-ри-** перед буквою на позначення приголосного (*Крит, Париж, Мадрид*, але *Австрія*);
г) у деяких назвах після **д, т** та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою (*Аргентина, Бразилія, Ватикан, Сирія, Сицилія, Братислава*).

Буква і

Букву і пишемо:

1. На початку слів (*ідея, Іліада*).
2. У кінці невідмінюваних слів (*журі, таксі*).
3. Перед буквами на позначення голосних звуків та [й] (*геніальний, аудієнція*).
4. Після букв, що не входять до «дев'ятки» (*бізнес, фініш*).
5. У власних назвах після букв на позначення приголосних, крім шиплячих (*Лісабон, Міссісіпі, Дідро, Грімм*).

ПРИМІТКА. Пишемо *и*, а не *і*: а) у словах, що давно засвоєні українською мовою (*лимон, миля, спирт, вимпел, єхидна, кипарис* та ін.); б) у словах церковного вжитку (*диякон, єпископ, митрополит* тощо).

ОРФОГРАМА

Букви *и, і* в словах іншомовного походження

287 Прочитайте вголос словосполучення й поясніть написання виділених букв *и, і* в словах іншомовного походження. Сформулюйте «правило дев'ятки».

Веселий рингтон, новий монітор, смачні чипси, київське «Динамо», яскраві гірлянди, знайомий силует, бразильський карнавал, міфічна Атлантида, браті Грімм, танцювальні ритми.

«Правило дев'ятки»

288 I. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *и* або *і*. Підкресліть орфограму. Для перевірки написання скористайтесь орфографічним словником.

1. Велос..пед, роум..нг, ч..пси, парк..нг, пр..нтер, інтонац...я, д..плом, м..трополит, д..ректор, глад..олус, аргент..нський.
2. Д..дро, Аргент..на, Ваш..нгтон, Л..вія, Пар..ж, Браз..лія, Мекс..ка, Ч..каго, Сан-Франц..ско, Лейпц..г, Ват..кан.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть спонукальне речення.

289 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому слово *дизель* пишемо з буквою *и*, а *Дізель* – з буквою *і*.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Париж, Мексика Ливія, Австрія	Париж, Мексика Лівія, Австрія

Подвоєні букви

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно не подвоюємо. **НАПРИКЛАД:** *сума, піца, спагеті, маса, грип, шасі, інтермецо, бароко.*

Подвоюємо букви:

- в окремих загальних назвах (*ванна, тонна, панно, вілла, мánна, мадонна, нéтто*, брúтто, бóнна, пéнні*);
- у власних назвах та похідних від них словах (*Голландія, Магеллан, Руссо, голландський, марокканський*);
- за збігу однакових приголосних звуків префікса й кореня (*інновація, ірраціональний*).

* *Нéтто* – вага товару без упаковки; *брúтто* – вага товару з упаковкою; *бóнна* – гувернантка; *пéнні* – англійська монета.

ОРФОГРАМА

Подвоєні букви в словах іншомовного походження

290 Поясніть написання поданих власних назв іншомовного походження. Утворіть від них прикметники і запишіть слова парами. Для перевірки написання скористайтеся словником.

ЗРАЗОК. *Андорра – андоррський.*

Голландія, Марокко, Калькутта, Яффа, Ніцца, Міссісіпі, Міссурі.

291 I. Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Яке одне із цих слів треба писати з подвоєними буквами?

Касса, грип, аллея, грамм, пассажир, бассейн, программа, тонна, коллектив, масса, режиссёр.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
масса	маса
аллея	алея
сумма	сума
пицца	піца

II. З двома перекладеними словами (на вибір) складіть і запишіть словосполучення. Визначте головне й залежне слово.

292 Знайдіть для кожного слова місце в таблиці. Запишіть ці слова в **зошит** послідовно за номерами, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

ап..етит

конфет..і

ін..овація

хоб..і

тон..а

1									
2				н					
3									
4									
5									

293 Спишіть слова, уставляючи на місці крапок, де потрібно, пропущену букву. Підкресліть орфограму, поясніть написання. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи подовжені звуки.

Піц..ерія, реклам..а, бравісім..о, кол..ектив, сум..а, тон..а, ван..а, мадон..а, ір..еальний, Растрел..і, Рус..о, Гар..і Пот..ер, ап..етит, ал..ея, нет..о, грип.., віл..а, груп..а, Магел..ан, контр..еволюція, програм..а.

Апо- строф

Апостроф у словах іншомовного походження **пишемо** перед **я, ю, є, ї** після:

- букв **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р** (комп'ютер, кар'єра, Монтеск'є, Руж'є, миш'як, прем'єр);
- префікса, що закінчується буквою на позначення приголосного (**ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура**).

Апостроф **не пишемо**, коли букви **я, ю** позначають один звук [а], [у] (**бюджет, мюзикл, Мюллер**).

ОРФОГРАМА

Апостроф у словах іншомовного походження

294 І. Прочитайте вголос словосполучення. Поясніть наявність чи відсутність апострофа в словах іншомовного походження.

Гравюра* на металі, медові мюслі, інтерв'ю з кумиром, державний бюджет, комп'ютерна програма, розчин для ін'єкції**, п'єдестал пошани, смачне пюре, стогривнева купюра, прем'єра фільму.

ІІ. З одним поданим словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Гравюра

* *Гравюра* – вирізьблений на спеціальній пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка.

** *Ін'єкція* – упорскування під шкіру або у вену лікувальних речовин.

295 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, апостроф. Правильність написання перевірте за словником.

Кур..ер, р..юкзак, п..юре, Х..юстон, М..юнхен, б..юро, п..єдестал, прем..єра, прем..єр-міністр, бар..єр, інтерв..ю, Г..юго, ад..ютант, миш..як, б..юджет, кон..юнктура, м..юзикл, комп..ютер.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
премьера	прем'єра
инъекция	ін'єкція

**Знак
м'як-
шення**

Знак м'якшення в словах іншомовного походження вживаємо для позначення на письмі м'якості приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [л'], [н'] у таких випадках:

- перед **я, ю, є**, що позначають звуки [йа], [йу], [йе] (*ательє, мільярд, конференсьє*);
- перед **йо** (*каньйон, бульйон*);
- у кінці слова (*Рафаель, медаль*);
- після **л** перед буквою на позначення приголосного (*альбатрос*).

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення у словах іншомовного походження

296 І. Спишіть слова, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму, поясніть написання. За потреби зверніться до орфографічного словника.

Н..ютон, Болон..я, Д..юма, порт..єра, міл..йонер, конференс..є, т..любик, кан..йон, бракон..єр, ател..є, д..юбель, ал..янс, павіл..йон, бул..йон, н..юанс, він..етка*.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть їхню вимову.

* *Віньєтка* – прикраса у вигляді невеличкого малюнка.

297 ЧОМУ ТАК? Прочитайте слова й вимовте звуки, позначені виділеними буквами. Поясніть, чому перше слово пишемо з апострофом, друге – зі знаком м'якшення, а третє – без цих знаків.

Кон'юнктура – Ньютон – нюанс.

298 І. Прочитайте виразно й спишіть слова. Значення невідомих вам слів з'ясуйте за тлумачним словником. Підкресліть у словах орфограми, поясніть написання.

Париж, дисплей, талісман, Чикаго, дискусія, Скандинавія, Гаррі Поттер, ангіна, лібрето*, інтермецо, іммігрувати, пенні, ралі, кар'єр, фюзеляж, інтер'єр**, бюлетень, Льюїс, шампіньйон, монпансьє, сеньйор, барельєф, консьєрж, компаньйон.

* *Лібрето* – літературний текст опери, оперети; сценарій балету.

** *Інтер'єр* – (рос.) інтер'єр.

ІІ. Складіть і запишіть невеликий діалог (3–4 репліки), використавши одне з поданих слів (на вибір).

299 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви зі своїми рідними або ж друзями складаєте список покупок. Чи всі слова в поданому списку ви зможете написати правильно? Біля одного слова хтось із дорослих поставив знак питання. Як ви вважаєте, чому?

Потрібно купити:

спагетт..і – 1 кг
 сир «Гол..андський» – 300 г
 шампін(ь)йони – 1 кг
 заготовку для піц..и – 2 упаковки
 л(і,и)мон – 1 шт.
 зелень для бул(ь)йону – 1 пучок
 ? ч(і,и)пси – 2 пачки
 м(')юслі (з курагою
 та родзинками) – 2 пачки

300 Розподіліть слова на чотири групи залежно від орфограми: 1) букви *и, і*; 2) подвоєні букви; 3) апостроф; 4) знак м'якшення. Слова запишіть групами, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми.

Гол(л)андець, спагет(т)і, пр(і,и)нтер, міл(ь)ярд, атлет(і,и)ка, ауд(і,и)торія, грав(')юра, аж(і,и)отаж, барок(к)о, Мавр(і,и)танія, п(')юре, груп(п)а, тон(н)а, віл(л)а, марок(к)анець, Атлант(і,и)ка, Корс(і,и)ка, порт(ь)єра, ін(н)оваційний, ател(ь)є, прем(')єрний.

301 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть кожен із цього параграфа 6–8 іншомовних слів, щоб проілюструвати всі вивчені орфограми в словах іншомовного походження. Продиктуйте ці слова однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

§ 33. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ»

302 І. Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічних правил. Визначте його тему й основну думку. Що корисного для себе ви дізналися?

СНІДАЙТЕ ВЧАСНО

Сніданок – найважливіша частина нашого щоденного меню. Від того, що ми з'їли вранці, багато в чому залежить наше самопочуття протягом дня.

Учені довели, що люди, які нехтують* сніданками, більшою мірою схильні до стресів, судинних захворювань, депресії та ослаблення імунітету. Крім того, якщо вранці ви не поїли, будьте певні, що за обідом з'їсте мінімум у два рази більше звичайного, щоб відновити витрачені сили.

Привчіть себе їсти не раніше, ніж через півгодини після пробудження. Уставши з ліжка, випийте півсклянки **тепленької** води. Це активізує процеси **життєдіяльності** в організмі. Якщо ви не любите звичайну воду, додайте туди кілька крапель лимонного соку або чайну ложку меду. Випивши води, займіться звичними справами: прийміть душ, одягніться, зберіть сумку. За цей час шлунок** почне працювати – і ви відчуєте легкий голод (*Із журналу*).

* *Нехтувати* – (рос.) пренебрегать.

** *Шлунок* – (рос.) желудок.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінками звуками; в) глухими звуками.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
3. Знайдіть щонайменше три слова, під час вимови яких приголосні уподібнюються.
4. Поясніть доцільність чергування у–в.
5. Випишіть п'ять слів з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
6. Виконайте фонетичний розбір слова *сніданок*.

303 Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Без нашого Гриця вода не осв(')ятит(ь)ся.
2. В(е,и)лике дер(е,и)во поволі росте.
3. Під л(е,и)жачий камінь вода не

т(е,и)че. 4. Хоч бли(з,с)ько, та сли(з,с)ько. 5. Яке корі(н,нн)я, таке й насі(н,нн)я. 6. Лобом муру не проб(')єш(ь). 7. (І,Ї)буд(е,и)нь, і н(е,и)діля – усе лінивому безді(л,лл)я.

304 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чому в народі кажуть, що вдома й стіни допомагають?

- ✓ дотримуватися правил (рос. придерживаться правил)
- ✓ проїжджа частина (рос. проезжая часть)

305 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть вивчені орфограми. Прочитайте вголос перекладений текст.

Окна в сад были открыты всю ночь. А **деревья** раскидывались густой листвой возле самых окон, и на заре птицы так **чисто** и **звонко** щебетали в кустах, что отдавалось в комнатах. Но ещё воздух и **молодая** майская зелень в росе были холодны и матовы, спальни дышали сном, **теплом** и покоем (*И. Бунин*).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

Словничок

Листва – (укр.) лістя; *отдаваться* – (укр.) відбива́тися.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Літеру *и* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

- А ст..хати, хв..лястий, пш..ниця
 Б чов..н, гр..міти, нев..димка
 В ш..рокий, шел..стіти, ч..ревики
 Г сх..лятися, кр..хкий, м..нулий

2. Підкреслена буква позначає той самий звук в усіх словах рядка

- А Кіровоград, монітор, Євпаторія В купатися, Тиса, тямущий
 Б сіль, сьо́та, сьомга Г диспле́й, Оде́са, Дністе́р

3. Правильну вимову відображає фонетичний запис слова в рядку

- А ву́зько [вúз'ко] В солóдкий [солóткий]
 Б ле́гко [ле́гко] Г ве́рнешся [ве́рне^ишс'а]

4. Уподібнення приголосних відбувається під час вимови кожного слова рядка

- А боротьба, злість В зсунути, довідка
 Б граєшся, швидкий Г вуздечці, клавіатура

5. Подвоєні букви треба писати в усіх словах рядка

А гуаш..ю, радіст..ю, зустріч..ю

Б маз..ю, недбаліст..ю, заметіл..ю

В акварел..ю, подорож..ю, мит..ю

Г мід..ю, матір..ю, тін..ю

6. Утворіть і запишіть прикметники від слів *щастя, тиждень*.**ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що вивчають фонетика, орфоепія та орфографія?
2. У чому полягає відмінність у творенні приголосних і голосних звуків? Наведіть приклади дзвінких і глухих звуків.
3. Як позначають м'якість приголосних на письмі? Які приголосні в українській мові не мають пар м'яких?
4. Дайте визначення складу. Наведіть приклад поділу слова на склади.
5. Як правильно перенести слово з рядка в рядок? Наведіть приклади.
6. Які звуки й за яких умов уподібнюються? Наведіть приклади.
7. Розкажіть про чергування у-в, і-й, з-із-зі-зо.
8. Які приголосні й за яких умов подовжуються? Наведіть приклади.
9. Що таке спрощення? У яких групах приголосних воно відбувається?
10. Назвіть орфограми, вивчені в цьому розділі. Доберіть приклади.

Збірник творчих робіт**Проект**

*Об'єднайтеся в групи (по 2–5 учнів)
і колективно виконайте творчу роботу (на вибір).*

Види творчих завдань:

- написати казку, оповідання чи вірш;
- скласти комікс;
- намалювати ілюстрацію, плакат чи карикатуру;
- розробити макет головної сторінки веб-сайту (на аркуші паперу).

Орієнтовні теми творчих робіт: «У світі фонетики та орфоепії», «Пригода в Країні звуків», «Як подружилися голосні і приголосні звуки», «Букви в гостях у звуків», «Острів Фонетика», «Секрети орфографії», «Царівна Орфоепія», «Букви та звуки в туристичному поході».

Оформіть роботу на стандартному аркуші паперу. Скріпіть аркуші з роботами свого класу в одну книжку; зробіть обкладинку, доберіть назву, укажіть клас, школу, рік видання.

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?

Свою мову мають і тварини, і рослини. Бджола, наприклад, повернувшись до вулика, виконує своєрідний «танець»: він сигналізує іншим, куди потрібно летіти.

Здатність папуг досить точно наслідувати людське мовлення зовсім не означає, що вони можуть свідомо володіти людською мовою. Отже, набір звукових сигналів у тварин лише зі значними застереженнями можна назвати мовою тварин (Із довідника).

У СВІТІ БУКВ

Власні назви можуть позначатися різною кількістю букв. У Норвегії, наприклад, є містечко, що зветься *А*, у Франції – село *І*. На території Росії є річки *Ю* і *Я*.

* * *

Є словники, у яких слова розташовані за алфавітом не перших, а останніх літер слова. **НАПРИКЛАД:** *а, ба, баба, прабаба* і т. д. Такі словники називаються зворотними.

НА ДОЗВІЛІ

МОВНИЙ ЕКСПРЕС

Добираючи слова, потрібно дістатися від одного міста до іншого. Умова: кожне наступне слово має починатися складом, на який закінчується попереднє. Наприклад, здійснити поїздку від *Калинівки* до *Володарки* можна так: *Калинів-ка – ка-ли-на – на-пра-во – Во-подарка*.

Здійснить такі поїздки: Жмеринка–Васильків, Полтава–Канів, Ялта–Калуш, Черкаси–Запоріжжя, Одеса–Коломия, Бровари–Козятин, Лубни–Коломия.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Чого багато має *болото*, менше – *озеро*, ще менше – *море*, а зовсім не має *річка*?
2. Що має *груша* й *слива*, але не має *клен*?
3. Як перетворити *омара* (морський рак) на маленьку комаху?
4. Чого немає в *дельфіна*, але є в *кита*, *акули*, *краба*?
5. Як перетворити *ворота* на їхнього захисника?
6. У назвах яких дерев є звук [р]?

У слові народ втілив красу
й багатство навколишнього світу.

В. Сухомлинський

Лексика. Фразеологія. Елементи стилістики

Ви знатимете:

- що вивчає лексикологія та фразеологія;
- групи слів за походженням, значенням і вживанням.

Ви вмітимете:

- розрізняти власне українські й запозичені слова, загальноновживані й стилістично забарвлені, однозначні й багатозначні;
- розпізнавати застарілі слова й неологізми, синоніми, антоніми, омоніми;
- користуватися словниками;
- доцільно вживати в мовленні вивчені лексичні засоби.

Лексикологія (від *грец.* lexikos – словесний, словниковий і logos – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

Фразеологія (від *грец.* phrasis – вислів і logos – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає фразеологізми.

§ 34. СЛОВНИКОВИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ПОХОДЖЕННЯ СЛІВ

*Про слова, які виникли на українському ґрунті
і які запозичено з інших мов, а також
про доцільне вживання запозичених слів*

306 А. Визначте, слова якої колонки властиві тільки українській мові, а якої – й іншим мовам (наприклад, російській і англійській).

суниці	театр
смуґа	президент
линути	жирафа
примха	євро

Б. Які із цих слів, на вашу думку, запозичено з інших мов, а які виникли на українському ґрунті?

В. Зробіть висновок про дві групи слів української мови за походженням.

Лексика

Сукупність усіх слів мови, її словниковий склад називають лексикою.

За походженням розрізняють власне українські слова й запозичені (іншомовні).

Власне українські слова

До **власне української лексики** належать слова, що виникли на українському ґрунті. Цих слів немає в інших мовах. **НАПРИКЛАД:** *мрія, зайвий, залізниця, літак, людина, гарний, освіта.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

До власне української лексики належать також слова, витворені українською мовою від спільних з іншими мовами коренів. **НАПРИКЛАД:** *водій, скрипаль, о́сторонь, удо́світа, бігані́на, читання.*

Запозичені слова

Запозиченими (рос. заимствованными) називають слова, що увійшли в українську мову з інших мов. **НАПРИКЛАД:** *футбол, торт* (з англійської); *фонтан, опера* (з італійської); *самовар, сарафан* (з російської).

307 I. Прочитайте власне українські слова. Чи можна їх назвати окрасою мови? Поясніть, що означають ці слова, дібравши до них російські відповідники. За потреби зверніться до словничка в кінці параграфа.

Багаття, очолити, мрія, скрипаль, бігцём, хист, рівність, одруження, кмітливий, мерщій, міркувати, крутько, линути, обмаль, сузір'я, віхола, плекати, тканина.

II. Виберіть з поданих слів ті, які мають спільний з російською мовою корінь.

III. Складіть речення з двома поданими словами (на вибір).

308 Спишіть речення. Підкресліть власне українські слова й поясніть, що вони означають. Доберіть синоніми до виділених слів.

1. Я хотів **заздалегідь** попередити вас, щоб ви встигли продумати свій виступ (*О. Гуреїв*). 2. Жінка мусила вставати **вдосвіта**, як ще темно було (*Б. Грінченко*). 3. Поїзд, вихопившись з кам'яної тісноти міста, стрімко помчав назустріч хмарному надвечір'ю (*С. Журахович*). 4. Крик і галас враз ущухли (*Ю. Смолич*). 5. Вечоріє... Тихше б'ється хвиля в береги... Гаснуть звуки (*Є. Плужник*).

309 **ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ.** I. Уявіть, що

до вас звернулися з проханням допомогти дібрати назви для нового магазину, дитячого садочка, спортивного комплексу та кав'ярні. Запропонуйте власне українські слова для цих назв.

II. Уявіть, що ви прийшли до театру. Вам треба знайти своє місце, а під час перерви ви хочете обмінятися з друзями враженнями від приміщення театру та від першої частини вистави. Які запозичені слова можуть знадобитися в цих ситуаціях?

310 I. Прочитайте текст. У підручнику з якого шкільного предмета його можна було б розмістити?

КОЗАЦЬКІ СЛОВА

Козаки були вмілими воїнами не тільки на суші, а й на морі. Їхні славнозвісні човни, які називалися чайками, не боялися ні бурі, ні оснащених важкими гарматами турецьких галер. Слово *чайка* походить од тюркського «чаїк-каїк», що значить «човен, дубок». Вони були, як правило, понад 12 метрів завдовжки. На кожную сідало кілька десятків веслярів.

Козацький флот інколи мав до сотні морських чайок і був грізною зброєю в боротьбі з ворогом.

Слово *козак* також прийшло до нас із тюркських мов, де воно означало «вільна людина; шукач пригод, бродяга» (За М. Слабошпицьким).

II. Розкажіть про походження й значення запозичених слів *козак* і *чайка*.

III. Доповніть усно прочитане відомостями про Військо Запорізьке. Що значило козацтво для України?

311 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що іноземець попросив вас розповісти щось із історії України. Про що (кого) найперше ви розповіли б?

- ✓ боронити свій край (рос. захищать свой край)
- ✓ видатна особистість (рос. выдающаяся личность)

Вибір слова

Запозиченими словами **не слід зловживати**. Якщо для називання якогось поняття є власне український синонім, то саме йому слід віддавати перевагу. **НАПРИКЛАД:** запозичене слово *дефект* можна замінити синонімом *вада*; *апатія* – *байдужість*; *о'кей* – *усе гаразд, добре*.

312 З'ясуйте за словником іншомовних слів значення поданих слів та мову, з якої їх запозичено. Доберіть до них з довідки власне українські синоніми.

Лімітувати, дефект, компроміс, ілюзія, симптом.

ДОВІДКА. *Вада, омана, обмежувати, ознака, поступка.*

313 I. Прочитайте речення. Чи доцільно вжито в них виділені запозичені слова? Перебудуйте усно речення, замінюючи ці слова власне українськими синонімами.

1. З контрольною роботою в мене все **о'кей**. 2. Дванадцятка з контрольної – справжній **тріумф**. 3. У її стрункій постаті не було якогось **дефекту**. 4. Наступний **уїк-енд** ми проведемо разом. 5. Магазин пропонує широкий **діапазон** продуктів харчування.

II. Поміркуйте, які з виділених слів часто використовують задля моди й без потреби.

Словничок власне українських слів

бігцём (рос. бего́м)	мрія (рос. мечта)
ві́хола (рос. вью́га, метель)	обмалъ (рос. маловато)
довкілля (рос. окружающая среда)	обсторонъ (рос. в стороне)
заздалегідь (рос. заранее)	очоблити (рос. возглавить)
зайвий (рос. лишний)	плекати (рос. лелеять)
збагну́ти (рос. постичь, понять)	прімха (рос. прихоть)
либо́нь (рос. вероятно)	стрі́мко (рос. стремительно; круто)
лі́нути (рос. лететь; доноситься)	суні́ці (рос. земляника)
мерщій (рос. скорее)	ущуха́ти (рос. утихать)
мі́ття (рос. вмиг)	хист (рос. способность)

§ 35. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ (НЕЙТРАЛЬНІ) ТА СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА

Про те, які слова поширені в усіх стилях мовлення, а які закріпилися за одним з них, про терміни та професійні слова

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте стилі мовлення?

 314 А. Прочитайте речення. Визначте, з яким стилем мовлення співзвучне кожне з них.

1. З давніх часів людина використовує природні **волокнисті** матеріали для виготовлення одягу (*З підручника*).

2. Ти послухав би, що він каже. Він каже... Та що ти **тямиш**? (*М. Коцюбинський*).

Б. Яке з виділених слів властиве мовленню науковців, а яке доречно вживати лише в усному невимушеному спілкуванні?

В. Зробіть висновок про особливості слів, які мають стилістичне забарвлення.

Загально-
вживані

Слова, які вживають у всіх стилях мовлення, називають загальновживаними (нейтральними) (рос. общеупотребительными).

НАПРИКЛАД: хліб, банк, спати, великий, сім, мало.

**Стиліс-
тично
забарвлені**

Слова, які вживають лише в окремих стилях мовлення або в одному з них, називають **стилістично забарвленими** (рос. стилистически окрашенными).

НАПРИКЛАД: фотосинтез, дітлашня, жаднюга.

Групи стилістично забарвлених слів

Назва групи	Стиль, у якому вживаємо слова	Приклади
Наукова лексика	Науковий	<i>доданок, молекула</i>
Офіційно-ділова лексика	Офіційно-діловий	<i>інструкція, ініціювати</i>
Суспільно-політична лексика	Публіцистичний	<i>парламентар, демократія, загальнодержавний</i>
Розмовна лексика	Розмовний, художній	<i>мобіла, шкандибати</i>

Терміни

Переважно в науковому стилі мовлення вживають терміни.

Терміном називають спеціальне слово, яке вживають для найменування конкретного поняття з якоїсь галузі знань.

НАПРИКЛАД: синтаксис, омоніми (мовознавство); чисельник, квадрат (математика).

315 Випишіть стилістично забарвлені слова. Визначте, у якому стилі може бути використане кожне з них.

Швидко, радіус, супермаркет, зирити, дивитися, ледащо, ферма, функціонувати, гриль, високий, загальнонародний, велик, реклама, суфікс, відфутболити, військово-патріотичний, жити, фотосинтез, увечері, декларація, дівчина, дівча, дітвора.

316 І. Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Знайдіть стилістично забарвлені слова, зокрема терміни, обґрунтуйте доречність їх уживання.

Бобри, переселені в новій ставок або річку, одразу ж беруться за гідробудування*. І у водоймі вище греблі змінюється фауна. З'являється багато молюсків, водяних комах і їхніх личинок, а це приналежить водоплавних птахів. До повалених бобрами дерев приходять жити зайці, копитні тварини, мишовидні гризуни (З підручника).

* Гідробудування – будування споруд для використання води.

II. Випишіть зі своїх підручників з математики та природознавства по 2–3 терміни й перекладіть ці слова українською мовою.

Професійні слова

Є слова, які властиві мовленню людей певної професії. Такі слова називають **професійними**.
НАПРИКЛАД: *óранка, плуг, озимина́* (з мовлення працівників сільського господарства); *боцман, швартові, палуба* (з мовлення моряків).

317 I. Прочитайте текст. Визначте ключові слова. Що нового для себе ви дізналися із цього тексту?

ПЕРШИЙ ТРАМВАЙ

Перші трамваї з'явилися ще на початку XIX сторіччя і називалися *кóнками*. Це були відкриті чи закриті металеві вагони. По рейках їх тягли коні.

Великі можливості для розвитку цього виду транспорту постали після відкриття електричного струму.

О. Шалаєв. Прогулянка

Перший в Україні електротрамвай з'явився в Києві в 1892 році. Його творцем був інженер і бізнесмен Арманд Струве. Спочатку Струве побудував колії й випустив на маршрути міста конки. Проте на крутих київських пагорбах коні швидко стомлювалися і не могли тягнути важкі вагони з пасажирами. Тому інженер вирішив запустити вулицями Києва останню но-

винку європейської технічної думки – трамвай з електричним двигуном (*З енциклопедії*).

II. Випишіть професійні слова, характерні для мовлення працівників транспортної галузі.

Емоційні слова

Для вираження почуттів, емоцій, позитивних чи негативних оцінок служать **емоційно забарвлені слова** (рос. емоционально окрашенные). **НАПРИКЛАД:** дитинчата, білявенький, ніженьки, дубище, здоровило, базікати, збіговисько. Емоційно забарвлені слова вживають переважно в **розмовному й художньому** стилях.

318 I. Випишіть з рядів синонімів емоційно забарвлені слова. Визначте, якого відтінку можуть надавати мовленню ці слова (позитивного чи негативного).

1. Пес, цуцик, псина. 2. Дітлахи, діти, мілкотá. 3. Розчудесний, гарний. 4. Рюмсати, скиглити, ревети, плакати. 5. Ледацюга, ледар, лінюх, лежебока. 6. Дощ, дощовиця, хвища.

II. З одним виписаним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з прямою мовою.

319 Хто зможе дібрати таку синонімічну пару, у якій одне слово було б стилістично забарвленим, а інше – нейтральним? Наприклад: *рюмсати* – *плакати*.

320 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть усно невелику розповідь (5–7 речень) у науковому стилі на одну з поданих тем: «Як вирощують пшеницю», «Як будують кораблі», «Робота в космосі», «Як народжується малюнок», «Швидка допомога». Використайте терміни та професійні слова.

Варіант Б. Складіть усно невелику розповідь чи опис (5–7 речень) у художньому стилі на одну з поданих тем: «Яке воно було, те лисенятко», «Краса лебедина», «До побачення, ластівочки», «Рости, ялинко». Використайте емоційно забарвлені слова.

321 Прочитайте речення. Чи всі слова в них ужито доречно? Відредагуйте речення.

1. Коли я грався на вулиці, мій телефон перестав функціонувати. 2. Спасибоньки Вам за позитивне вирішення питання, порушеного в моєму зверненні. 3. Велосипед брата перейшов у моє розпорядження. 4. У золотистих промінцях вранішнього сонця виблискували на траві атмосферні опади.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що слово *воротар* спочатку вживалося зі значенням «сторóżа біля воріт»? Багато цікавих історій про життя слів та культуру мови ви можете знайти на сторінках книжок Євгенії Чак «Мандрівка в Країну слова» і «Таємниці слова».

Про те, що вас найбільше вразило в цих книжках, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 36. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Про те, що означають слова, про тлумачний і перекладний словники, а також про використання слів відповідно до їхнього значення

322 А. Порівняйте подані записи.

ляосе	оселя
сінет	теніс
крицяни	криниця

Б. У якій колонці маємо слова, а в якій – лише сполучення звуків?

В. Зробіть висновок, за якої умови сполучення звуків може бути словом.

Лексичне
значення

Усі слова, крім службових, мають лексичне значення.

Лексичне значення (рос. лексическое значение) – це те, що слово означає. Це його зміст, закріплений досвідом народу. **НАПРИКЛАД**, іменник *пасажир* означає людину, яка здійснює поїздку різними видами транспорту.

Словник

Лексичне значення слова пояснюють у словниках, які називають **тлумачними** (рос. толковыми). У Великому тлумачному словнику сучасної української мови з'ясовано значення 170 тисяч слів.

323 І. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тему.

Сніг уже скрізь почав танути, з гілók капали великі краплі води. Зграї пташók поверталися додому. На гілочкáх з'явилися невеличкі пуп'янки. Пахли вони чимось солодким, приємним.

За кілька днів нова несподіванка*. Там, де були пахучі, липкі пуп'янки, з'явилися ніжні зелені листочки. Багато дерев вкрилося квітами. Дикі груші, яблуні – усі вони стали врочисті та пишні. Різнобарвні квіти з'явилися на кущах: білі – на ожині**, рожеві – на шипшині. Високо, високо зацвіли гірські фіалки (За В. Іваненко).

Ф. Захаров. Останній сніг

* *Несподіванка* – (рос.) неожиданность. ** *Ожина* – (рос.) ежевика.

II. Виконайте завдання до тексту.

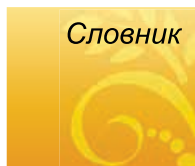
1. Випишіть слова, які найбільш характерні для опису весни. Простежте, як вони допомагають розкрити тему
2. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів. Визначте їхнє граматичне значення (рід, число, відмінок).
3. Знайдіть і обґрунтуйте вивчені орфограми в першому абзаці.

324 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Доберіть і запишіть 6–8 найхарактерніших слів, які можна було б використати в розповіді про відпочинок улітку біля моря або про поїздку в гори. Витлумачте лексичне значення двох із цих слів (на вибір).

Варіант Б. Доберіть і запишіть 6–8 найпоетичніших і наймелодійніших, на вашу думку, слів. Витлумачте лексичне значення двох із цих слів (на вибір).

НАПРИКЛАД: васильки, вишиванка, водограй.

Словник

Для того щоб перекласти слово з однієї мови на іншу, користуються **перекладними словниками**. У таких словниках в алфавітному порядку подано слова певної мови з перекладом іншою мовою.

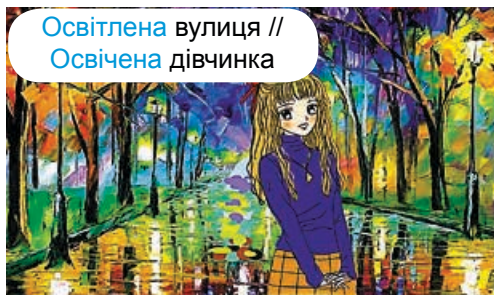

325 Перекладіть текст українською мовою й запишіть. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся перекладним і тлумачним словниками.

Осенью и весной, зимой и летом хорошо дышится в лесу. В высокое небо **возносятся** бронзовые стволы сосен. Точно белые красавицы, смотрятся в воду кудрявые берёзки. На освещённых солнцем душистых полянах **высятся** богатыри дубы. Каждым листочком трепещет робкая осина, и ярким осенним убранством красуется клён (И. Соколов-Микитов).

326 I. Розгляньте ілюстрації, зверніть увагу на вживання наведених біля них слів.

II. Обравши одну з ілюстрацій, поясніть лексичне значення наведених біля неї слів. Коли потрібно вживати кожне із цих слів?

Освітлена вулиця //
Освічена дівчинка

Музична школа //
Музикальний слух

Сусідні будинки //
Сусідський собака

Парне молоко //
Парові котлети

327 Доберіть з рамки слова, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Ви можете використати обране слово лише один раз.

1. Велике й _____ серце було в Ми-
коли.
2. Наша вулиця гарно _____.
3. На паркані заспівав _____ півень.

людяний людний
освічений освітлений
сусідський сусідній

328 З'ясуйте лексичні значення виділених слів, користуючись поданими нижче відомостями з культури мовлення. Відредагуйте й запишіть речення.

1. Особливо **людяні** площі й вулиці міста у свята.
2. Най-
важче **лічити** душу людини.
3. Софія та Максим навчаються в
музикальній школі.
4. У Маринки **музичний** слух.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Лікувати – застосовувати ліки та інші засоби припинення болю, захворювання. *Лікувати хворого, лікувати травами.*

Лічити – називати числа в послідовному порядку, рахувати. *Лічити дні, лічити вголос.*

* * *

Людний – багатолюдний. *Людна площа.*

Людяний – доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний вчинок.*

* * *

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальна дитина, музикальний слух.*

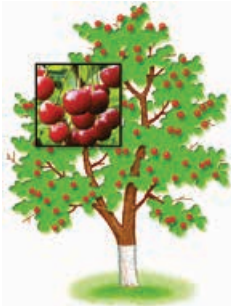
Музичний – який стосується музики як виду мистецтва. *Музична школа, музичний фільм.*

§ 37. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

*Про слова, які мають лише одне значення,
і слова з двома й більше значеннями*

329 А. Поміркуйте, чому слова *вишня* і *слива* мають по два лексичних значення, а *жолудь* і *яблуня* – лише по одному.

Вишня

*Яблуня,
жолудь*

Б. Поміркуйте, чому *носом* назвали частину чайника, літака, пароплава.

В. Як слова можуть набувати нових лексичних значень?

**Однозначні
слова**

Слова, які мають одне лексичне значення, називають **однозначними** (рос. однозначными). **НАПРИКЛАД:** *автобус, борець, достиглий, киянин.*

**Багато-
значні
слова**

Слова, які мають два й більше лексичних значень, називають **багатозначними** (рос. многозначными). Такі слова означають предмети, дії, явища, які в чомусь подібні між собою. **НАПРИКЛАД,** слово *ручка* має такі значення: а) маленька рука; б) частина предмета, за яку його тримають; в) приладдя для письма.

330 Розкрийте значення слів *голова*, *глибокий* і *летіти* в поданих словосполученнях. Доведіть, що ці слова багатозначні.

1. Голова людини, голова поїзда, голова зборів.
2. Глибоке провалля, глибока осінь, глибокі знання.
3. Летіти літаком, летіти на велосипеді, летіти з дерева.

331 I. Розподіліть усно слова на дві групи: 1) однозначні; 2) багатозначні. Скористайтеся тлумачним словником.

Ручка, холодний, банкомат, зірка, медсестра, ноутбук, посіяти, журавель, крило, соловейко, теплий, перо, весна, помідор, ходити, корінь, підмет, Десна, корабель.

II. З одним багатозначним словом (на вибір) складіть два речення, у кожному з яких це слово вживалося б з іншим лексичним значенням.

332 ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання й поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Який журавель не літає?
2. Якою голкою не пошиєш сорочки?
3. На якому полі нічого не росте?
4. Яка стрілка не показує час?
5. Для якого кореня не треба землі?
6. З якого полотна не пошиєш сорочки?

І ТАКЕ БУВАЄ

– Назаре, чому ти після уроків не підійшов до мого класу, як ми домовлялися? – обурився Денис.

– Я підходив, постояв біля дверей, але нікого не було.

– Ні, були! Ми всім класом після уроків сиділи на стадіоні.

– Зрозумів! – засміявся Назар. – Просто...

Продовжте репліку Назара. Поясніть, що стало причиною такого непорозуміння.

333 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Місяць на небі зіроньки сяють. 2. До доброї криниці стежку протоптано. 3. Іди, іди дощику зварю тобі борщику у новому горщику. 4. Гонор* голову ломить а холод душу. 5. Ой у полі озéречко там плавало відéречко там козаки́ молоді́ї ко́ниченьки напува́ли (*Нар. творчість*).

* *Го́нор* – перебільшене уявлення про свою гідність; чванливість.

II. Підкресліть багатозначні слова й поясніть лексичне значення, у якому вжито кожне з них. Які ще значення мають ці слова?

§ 38. ПРЯМЕ ТА ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛІВ

*Про те, як назва одного предмета (ознаки, дії)
переноситься на інший, а також про виразність
й образність мовлення*

ПРИГАДАЙМО. У яких стилях мовлення широко використовують слова в переносному значенні?

334 А. Прочитайте текст.

На селі у нас казали, що в Івашка Манжули **золоті руки**. Коли я вперше про те почув, то став приглядатися до Івашка: які вони, золоті руки?.. Зроблені із золота і блищать, як у моєї мами сережки?.. Аж ні!.. Звичайнісінькі, такі, як у всіх. Тоді тато пояснив: золотими їх тільки звуть, тому що вони дуже вмілі. І справді, Івашко – мастак!.. За що б не взявся – одразу зробить! (За *О. Пархоменком*).

Б. Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вживається в тексті прикметник *золотий*.

В. Поміркуйте, як виникають переносні значення слів.

Пряме
значення

Переносне
значення

Багатозначні слова можуть уживатися в прямому й переносному значеннях.

Пряме значення – це властиве слову звичайне, основне значення. **НАПРИКЛАД:** *сокіл* – хижий птах родини соколиних.

Переносне значення – це значення образне, пов'язане за смыслом з прямим. Воно виникло внаслідок перенесення назви одного предмета (ознаки, дії) на інший на основі схожості форми, кольору, функції тощо. **НАПРИКЛАД:** *сокіл* – юнак або чоловік, який відзначається сміливістю, красою.

ПОРІВНЯЙМО:

Пряме значення	Переносне значення
<i>гострий меч</i>	<i>гостре слово</i>
<i>промінь світла</i>	<i>промінь надії</i>
<i>сходити на зупинці</i>	<i>сходить ранок</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У тлумачних словниках переносне значення слова подають з позначкою *перен.*

335 I. Випишіть з кожної групи одне сполучення, у якому слово вжито в переносному значенні.

1. Глибока криниця – глибокі знання.
2. Вершина знань – вершина гори.
3. Зерно пшениці – зерно істини.
4. Солодкий торт – солодкі слова.
5. Ллється музика – ллється вода.
6. Пливе думка – пливе корабель.
7. М'яка тканина – м'який характер.
8. Сяє обличчя – сяє сонце.

II. Складіть і запишіть речення з одним виписаним сполученням.

Глибокі знання

336 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Розкажіть, чому лелека не відлетів до вирію і хто його доглядав.

ПОКЛИК* ЛЕЛЕЧИЙ

На довгих ніжках ішов великий птах. Я впізнав у ньому лелеку, званого ще бузьком. Тільки чому він записався в пішоходи, замість того, щоб міряти крилами небесні простори? І чому йде по втопаному сніжку так, як міг би йти по шовковій луговій траві?

Біля колодязя, де сріблилася намерзлою кригою вода, лелека спинився. Стрельнув довгою шиєю в один та другий бік, тоненько клацнув дзьобом. І потягнувся поглядом у вечірні небеса. Може, йому вже причувався в сизій висоті поклик лелечий. Але ще не час повертатися лелекам додому, ще не пора озиватися в глибоких небесах. Треба чекати принаймні до кінця березня, а коли весна припізниться, то й довше, лише тоді повернуться побратими. Наприкінці серпня він не зміг одлетіти з ними до вирію, бо переламав крило, а тому й залишився на догляд дітей у людському гнізді (За Є. Гуцалом).

* *Поклик* – (рос.) зов. ** *Вирій* – (рос.) тёплые края.

II. Знайдіть слова, ужиті в переносному значенні. Простежте, як ці слова роблять мовлення виразним, образним, поетичним.

337 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть усно з кожним словом по два сполучення: один з вас використовує подане слово в переносному значенні, а другий – у прямому.

ЗРАЗОК. Кра́яти* – краяти хліб, краяти небо.

М'який, теплий, вершина, сіяти.

* *Кра́яти* – різати що-небудь на шматки, розрізувати; *перен.* вриватися, вривуватися в простір, у воду тощо.

338 І. Спишіть уривки з народних пісень, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть роль епітетів в усній народній творчості.

1. Шовкова трава на покоси лягає козак дівчину та й про життя питає. 2. Ой коню мій, коню, та золота грива, возьми мене коню де дівчина мила. 3. Стояла тополя край чистого поля. Стій тополенько стій, не розвивайсь, буйному вітроньку не піддавайсь. 4. Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була? Взяли ж мене поламали і в пучечки пов'язали – така доля моя! Гірка доля моя!

Малюнок Андрія
Бабака, 10 років

ІІ. Простим чи складним є перше речення? Визначте його граматичну основу.

339 **ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА.** Дайте відповіді на запитання та поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Що біжить без ніг?	4. Яким словом можна зігріти?
2. Що летить без крил?	5. Якого променя не побачиш?
3. Що плаче без сліз?	

340 Випишіть із тлумачного словника 3–4 багатозначних слова, кожне з яких має переносне значення. Складіть два речення з одним словом (на вибір), ужитим у переносному й прямому значенні.

341 І. Доберіть до поданих іменників прикметники або дієслова з переносним значенням. Утворені сполучення запишіть.

Земля, річка, сонце, хмаринка, листя, ліс, весна.

ІІ. Напишіть невеликий твір-опис на тему «Пробудження весни» (5–7 речень), використавши деякі з утворених сполучень слів, а також епітети й порівняння. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися?

І ТАКЕ БУВАЄ

У розмові з однокласником
Сергій зауважив:

– Мій братик ще маленький,
він навіть *путає кольори*.

– Невже твій братик ті кольори стягує ременями чи ланцюгами? – здивувався однокласник.

Поясніть, чим була зумовлена така репліка однокласника. Якої помилки припустився Сергій?

§ 39. ОМОНІМИ

Про слова, які звучать однаково, але мають різне значення, і чим такі слова відрізняються від багатозначних

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають багатозначними?

342 А. Прочитайте пари словосполучень, у яких виділені слова є омонімами.

Маленький **ніс** – **ніс** книжку;
водяна **пара** – **пара** коней;
дерев'яна **лава** – вулканічна **лава**.

Б. З'ясуйте, чи однаково вимовляємо й пишемо виділені в парах слова. А чи однакові вони за лексичним значенням?

В. На основі спостереження зробіть висновок про особливості омонімів.

Ознаки
омонімів

Слова, які однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, називають омонімами. **НАПРИКЛАД:**

кран – кран

коса – коса

Треба
розрізняти

Омоніми потрібно відрізняти від багатозначних слів. **ПОРІВНЯЙМО:**

Багатозначне слово	Омоніми
✓ крило (птаха, літака) Лексичні значення цього слова пов'язані між собою, впливають одне з одного	✓ кран (умивальника) ✓ кран (підйомний) Ці слова не пов'язані між собою лексичним значенням

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При омонімії маємо **різні слова**, а при багатозначності – **одне слово** з кількома лексичними значеннями.

Словник

У тлумачному словнику омоніми подають як окремі (різні) слова.

343 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з омонімами своєї групи, уникаючи двозначності. Про результати виконання завдання розкажіть одне одному.

1. Бал (*шкільна оцінка*) – бал (*вечір відпочинку*);
балка (*яр з пологими схилами*) – балка (*колода*).

2. Лютий (*назва місяця*) – лютий (*злий*);
чередá (*рослина*) – чередá (*гурт свійських тварин*).

344 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першій парі речень виділені слова є омонімами, а в другій – ні.

1. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – З-під шапки виглядав **вихор** волосся.

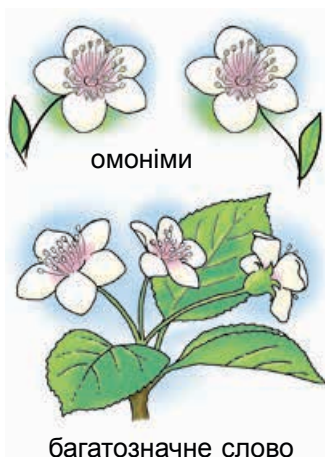
2. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – **Вихор** війни пронісся по країні.

345 I. Визначте, у яких парах словосполучень є багатозначні слова, а в яких – омоніми. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Теплий день, теплий погляд.
2. Степова чайка, козацька чайка.
3. Веселі діти, нікуди діти.
4. Чиста совість, чиста тарілка.
5. Перл'ова крупа, перл'ове намисто.
6. Чашечка квітки, чашечка для кави.
7. Вити гніздо, голосно вити.
8. Склад будматеріалів, склад слова.

II. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним словосполученням однієї з пар (на вибір).

346 I. Прочитайте каламбури, побудовані на омонімії. Доведіть, що однозвучні в кожному з них слова – омоніми.

1. Хто це там навколо **хижі**
Протоптав глибокий **слід**?
Може, близько звірі **хижі**?
Обережним бути **слід**!

2. «Нас з Китом у морі **кілька**!» – похвалилась Крабу **Кілька** (Г. Гарченко).

II. Спробуйте скласти подібні жартівливі віршики з омонімами.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Оленко, я назбирав повний кошик лисичок! – похвалився Андрій.

– А ці лисички не повтікали з кошика? – здивувалася дівчинка.

– Та ні.

– Значить, вони не вміють бігати.

Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між Андрієм й Оленкою?

347 Складіть і запишіть: а) два речення з багатозначним словом *ключ* так, щоб це слово було вжито з різними значеннями; б) два речення зі словом *ключ* так, щоб відповідні слова виступали омонімами.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Треба розрізняти слова російської та української мов, що звучать однаково чи схоже, але мають різні лексичні значення (**міжмовні омоніми**). **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
мешать працюють на небі взошла луна в неделе семь дней	мішати кашу почули луну в лісі сьогодні неділя

348 Спишіть речення, уникаючи лексичних помилок. Поясніть суть допущених помилок.

1. Мандрівка тривала дві неділі. 2. По радіо звучала його любима пісня. 3. Наталка старанно відноситься до своїх обов'язків. 4. Сергійко вірно відповів на запитання вчительки. 5. Назар на уроках уважний, не мішає іншим. 6. Слідуюче* заняття гуртка відбудеться через тиждень.

*Следующий вопрос – (укр.) наступне запитання.

349 I. Прочитайте речення. Знайдіть слова, які в українській і російській мовах звучать подібно, але мають різне лексичне значення.

1. Трус не играет в хоккей. 2. Результаты объявят через неделю. 3. Приятно вечером прогуляться под луной. 4. Ты мешаешь мне работать. 5. Для ремонта подойдёт любой материал. 6. Фильм начнётся ровно через час.

II. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Скористайтесь поданою на с. 148 рубрикою «Культура мовлення».

ПРАВИЛЬНО		НЕПРАВИЛЬНО
Російською	Українською	(суржик)
любая мелодия через неделю ждали два часа мешать работать заказать рингтон переводить текст на небе луна он трус	будь-яка мелодія через тиждень чекали дві години заважати працювати замовити рингтон перекладати текст на небі місяць він боягуз	люба мелодія через неділю чекали два часа мішати працювати заказати рингтон переводити текст на небі луна він трус

§ 40. СИНОНІМИ

*Про особливості слів-синонімів, їхню роль у мовленні,
а також про красу й багатство української мови*

ПРИГАДАЙМО. Що таке синоніми?

350 А. Прочитайте речення й знайдіть слова-синоніми, які означають *настання світанку, ранку*.

1. Почало світати... Зорі меркли в синьому небі, само воно біліло (*Панас Мирний*). 2. Розвиднялось. Світлішало небо, бліднули зорі (*О. Іваненко*). 3. Іще надворі й не сіріє, а Клим уже до річки йде (*С. Воскресенко*). 4. Гості роз'їхались уже, як дніло надворі (*І. Нечуй-Левицький*).

Б. Які ще слова зі значенням «настання світанку, ранку» ви знаєте? За потреби скористайтеся довідкою.

В. Доведіть, що синоніми урізноманітнюють мовлення.

ДОВІДКА. Світати (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.

Ознаки
синонімів

Синоніми – це слова, різні за звучанням, але однакові чи близькі за лексичним значенням. **НА-ПРИКЛАД:** красивий, гарний, привабливий, чарівний, чудовий.

Синонімічний ряд

Синоніми утворюють **синонімічні ряди**. У синонімічному ряду є **опорне** (стрижневе) слово, яке виражає найзагальніше значення синонімів. **НАПРИКЛАД**, навколо опорного слова *сміливий* групуються всі інші синоніми ряду: *відважний, безстрашний, мужній, небоязкий, відчайдушний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

351 Доберіть до кожного прикметника з верхнього ряду синонім з нижнього. Запишіть синоніми парами.

1 низький	2 лихий	3 боязкий	4 близький	5 прихований
А несміливий	Б непомітний	В невисокий	Г недобрий	Д недалекий

352 Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди й запишіть. Підкресліть опорне (стрижневе) слово кожного ряду. Перевірте виконання завдання за допомогою словника синонімів.

Говорити, запашний, нещастя, гущавина, уздріти, балакати, гомоніти, зарості, угледіти, хащі, лихо, духмянний, пахучий, нетрі, побачити, біда, ароматний.

353 І. Прочитайте текст, обираючи з поданих у дужках синонімів найбільш доцільний. Обґрунтуйте свій вибір.

СОКІЛ-БОРИВІТЕР

Я (*йшов, крокував, прямував, ступав*) лугом і (*несподівано, раптом, миттю, зненацька*) помітив, що високо над травою, тріпбчучи крилами, висить на одному місці птах. Я подивився в бінокль і побачив (*маленького, невеликого, мізерного*) сокола-боривітра... Він (*уважно, пильно, зосереджено*) дивився вниз і раптом, щось **помітивши**, каменем упав у траву. Одна мить – і в кігтях у нього було мишеня, що необережно **визирнуло** з нірки. Як

же міг птах здалеку (*помітити, побачити, угледіти*) свою крихітну здобич?

Річ у тому, що багато хижих птахів володіють дивовижно (*проникливим, гострим, далеким*) зором. І помічає боривітер мишеня за десятки метрів (За *В. Танасійчуком*).

II. Доберіть до виділених слів синоніми. Усно перекажіть прочитане, використовуючи дібрані синоніми.

354 I. Спишіть речення. Підкресліть синоніми та надпишіть над цими словами частину мови. З якою метою автори скористалися синонімами?

1. Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадає її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність? (*О. Довженко*). 2. Величезні, гігантські кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах (*М. Коцюбинський*). 3. Місяць тихо, крадькома викочується увесь на небо (*М. Коцюбинський*). 4. Небо гуготіло, ревло, клекотало, біснувалося, сліпуче розверзало свої нетрі (*Є. Шморгун*).

II. Знайдіть у реченнях стилістично забарвлені слова. Поясніть їхню роль.

355 *ЧОМУ ТАК?* Поміркуйте, чому в першій парі словосполучень виділені слова є синонімами, а в другій – ні.

1. Глибока яма, бездонне провалля.
2. Глибокий сон, бездонне провалля.

356 Доберіть усно синоніми до слова *добрий* у поданих сполученнях. Що треба враховувати, виконуючи це завдання?

1. Добрий обід. 2. Добра людина. 3. Добрий урожай. 4. Добре слово.

357 Доберіть якнайбільше синонімів до слова: а) *іти* (роблячи кроки, пересуватися); б) *говорити* (передавати щось словами); в) *швидкий* (який швидко біжить, летить тощо).

358 I. Доберіть по 2–3 синоніми до кожного з поданих слів. Утворені синонімічні ряди запишіть. Скористайтеся словником синонімів.

Радісний, ввічливий, думати, завірюха, повільно.

II. З двома синонімами одного ряду (на вибір) складіть і запишіть речення.

359 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть і розіграйте за особами діалог етикетного характеру (5–7 реплік) з використанням синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності (у бібліотеці, музеї, магазині, спортзалі та ін.).

Ураховуйте вік і статус співрозмовників. Скористайтеся поданими нижче формулами.

Етикетні формули прохання

Прошу вас (тебе)...

Будьте люб'язні...

Чи можу я попросити вас (тебе)...

Вам (тобі) не важко буде...

Я просив(-ла) би вас (тебе)...

Якщо вам (тобі) не важко...

Я хочу вас (тебе) просити...

Чи не погодитеся ви ...

Етикетні формули вдячності

Дякую

Дуже вдячний

Щиро дякую

Це дуже люб'язно

Я вам вдячний (а)

360 Відредагуйте письмово речення, замінивши одне зі спільнокореневих слів синонімом. Розкажіть про роль синонімів у мовленні.

1. Мама *робила* в лікарні й пишалася своєю *роботою*.
2. Сніжна *заметіль* *замела* все навколо.
3. Навіть у вихідний день до *школи* прийшло багато *школярів*.
4. *Помітивши* за вікном товариша, хлопець *непомітно** вислизнув з хати.
5. У *повідомленні* *повідомлялося* про новий кінофільм.

**Непомітно* – (рос.) – незаметно.

§ 41. АНТОНІМИ

*Про слова з протилежним лексичним значенням,
їхню роль у тексті, а також про точність
і виразність мовлення*

ПРИГАДАЙМО. Що таке антоніми?

361 А. Знайдіть у реченнях антоніми.

1. Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя (*У. Самчук*).

2. Щоб визначити правий і лівий береги річки, треба стати обличчям у напрямі течії (*З підручника*).

Б. У якому реченні антоніми вжито лише для чіткого розрізнення понять, а в якому вони виступають ще й засобом створення образності?

В. Зробіть висновок про роль антонімів у мовленні.

Ознаки антонімів

Антоніми – це слова з протилежним лексичним значенням.

Антоніми завжди виступають **парами** і є словами тієї самої частини мови. **НАПРИКЛАД:** *чорний – білий, день – ніч, угорі – унизу, іти – стояти.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова типу *холодний – нехолодний* не є антонімами, бо перше слово стверджує наявність ознаки, а друге – просто її заперечує. Слова *воля – неволя, друг – недруг* є антонімами, бо в цих випадках префікс *не-* формує слово з новим лексичним значенням.

362 Перекладіть антонімічні пари українською мовою й запишіть. З однією перекладеною парою складіть і запишіть складне речення.

Горячий – холодный, рыдать – смеяться, разговорчивый – молчаливый, возмущение – восхищение, близко – далеко, трудиться – лениться.

363 І. Заповніть пропуски в прислів'ях поданими антонімами. Відновлені прислів'я запишіть. Ви можете використати кожну пару слів лише один раз.

ранком – вечором

добро – зло

учений – неук

маленький – великий

1. Робиш ____ – не кайся, робиш ____ – зла й сподівайся.
2. Що ____ не зробиш, те ____ не доженеш.
3. ____ іде, а ____ слідом спотикається.
4. ____ праця краща за ____ безділля.

ІІ. Поясніть значення двох з поданих прислів'їв (на вибір).

364 Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Випишіть антонімічні пари й поміркуйте, чи допомагають вони чітко розрізнити явища.

Територію, на якій чергуються ділянки лісу і степу, називають лісостеповою зоною. Тут тепле літо й помірно* холодна зима. Опадів випадає менше, ніж у зоні мішаних лісів, але більше, як у степах. На степових ділянках переважає чорноземний ґрунт. Природні умови сприятливі для росту й розвитку дикорослих та багатьох культурних рослин. У цій зоні переважно трапляються ділянки листяних лісів (*З підручника*).

* *Помірно* – (рос.) умеренно.

** *Сприятливий* – (рос.) способствующий; благоприятный.

365 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому слова в першій парі є антонімами, а в другій – ні.

1. Північ – південь.
2. Північ – схід.

366 I. Замініть прикметники у словосполученнях антонімами. Запишіть утворені словосполучення. Скористайтеся словником антонімів.

Старе дерево, старий велосипед; глибока річка, глибокі знання; тихе щебетання, тихий сон; свіжий хліб, свіжий огірок.

II. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення з однорідними членами.

367 I. Прочитайте вголос вірш, правильно інтонуючи речення. Визначте його основний мотив. Знайдіть епітети й емоційні слова. Поясніть їхню роль у вірші.

– Скажи мені, мати,
Де сонце йде спати?
– За високу гору,
В зелену комору.
– Хто ж його колише
Все тихше і тихше?
– Соловей піснями,
Тиха нічка снами.
– А які сни має,
Коли засинає?

– Йому сняться квіти,
Що вдень на них світить.
– А хто його збудить,
Як світати буде?
– Пташки веселі
Збудять з постелі.
– А на що, як встане,
Найперше погляне?
– На тебе, серденько,
Як встанеш раненько.

Марійка Підгірянка

II. Доберіть антоніми до п'яти слів з тексту (на вибір). Запишіть антонімічні пари.

368 Хто добре більше антонімів, за допомогою яких можна порівняти зображене на малюнках?

369 І. Спишіть прислів'я, уставляючи в кожному з них пропущений антонім до виділеного слова. Визначте частини мови антонімів.

1. Не несися **високо**, бо ... сядеш. 2. Хоч **далеко**, та ходить легко, а хоч ..., та ходить слизько. 3. Лучче з **доброго** коня впасти, ніж на ... їхати. 4. **Мудрого** шукай, ... обходь. 5. **Дешево** юшку надвір виливають, а ... поїдають. 6. **Праця** чоловіка годує, а ... марнує.

II. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

370 Складіть і запишіть діалог (5–6 реплік) на тему «Погода». Використайте в діалозі порівняння, а також подані або дібрані самостійно антонімічні пари.

Спекотно – холоднувато;

уранці – увечері;

північний – південний;

радісно – сумно.

Лексичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Пояснити лексичне значення слова.
2. Визначити, однозначним чи багатозначним є слово.
3. Визначити, у прямому чи переносному значенні слово вжито.
4. Дібрати до слова синоніми, антоніми (якщо можливо), назвати його омоніми (якщо є).

371 І. Прочитайте виразно текст, правильно наголошуючи слова.

Був травень, ніч стояла **погідна**, місячна, де-не-де білими сніговими вогниками переблискували зіркі, але їх було **мало**, і світло їхнє **здавалося** сліпим у північній місячного сяйва.

На узбіччі **гóрбилася** верба, й по її поплилому донизу гіл्लю збігав безшелесним потоком примарний* блиск, і в тому блиску відчувався подих неживого: наче верба була опромінена мертвим усміхом (Є. Гуцало).

*Примарний – (рос.) призрачный.

II. Виконайте усно лексичний розбір виділених слів.

§ 42. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

Про особливості фразеологізмів, їхнє лексичне значення та вживання, про красу й багатство української мови

ПРИГАДАЙМО. Що таке фразеологізми?

372 А. Поясніть лексичні значення виділених фразеологізмів.

1. Мишко писав **як курка лапою**.
2. До найближчого села було **рукою подати**.
3. У кімнаті **ніде й яблуку впасти**.
4. У письмовій роботі Дмитрика помилок було **як зірок на небі**.
5. У нього грошей **кури не клюють**.

Б. Замініть у кожному реченні фразеологізм одним словом з таким самим значенням. Що при цьому «втратять» висловлювання?

В. На основі експерименту зробіть висновок про роль фразеологізмів у мовленні.

Особливості фразеологізмів

Фразеологізми – це стійкі сполучення слів, які за лексичним значенням дорівнюють одному слову (словосполученню). **НАПРИКЛАД:** *бити байдики* (ледарювати), *пекти раки* (червоніти), *рукою подати* (близько), *за царя Гороха* (давно), *гаряча голова* (запальна, нестримна людина).

Синтаксична роль

Фразеологізм є одним членом речення. **НАПРИКЛАД:** *Сергій з Дмитриком глека побили*.

Словник

Лексичне значення фразеологізмів можна дізнатися у **фразеологічних словниках**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У фразеологізмах не можна замінювати одне слово іншим чи вилючати якесь слово.

373 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чим цікавий цей текст?

ВОДОЮ НЕ РОЗЛИТИ

Ми з Дмитром товаришуємо ще з першого класу. Однолітки кажуть, що нас навіть водою не розіллеш. І хоча з Дмитром інколи каші не зварюєш, але я на це не зважаю.

Ось і минулої суботи ми домовилися піти вудити рибу. Я і черв'яків накопав, і вудочки приготував, а товариш навіть за холодну воду не брався. О восьмій ранку ми мали зустрітися

біля криниці, щоб іти на річку разом, але Дмитро з'явився аж через півгодини. Я лише розвів руками.

Риболовля виявилася вдалою, ми спіймали багато карасів. Після обіду почали насуватися дощові хмари, і ми, взявши ноги в руки, змушені були тікати додому. Злива

наступала нам на п'яти, ми сильно промокли і змерзли так, що зуб на зуб не попадав. Але все одно були задоволені від вдало* проведеного вихідного дня.

* *Вдало* – (рос.) удачно.

II. Випишіть фразеологізми та з'ясуйте їхнє лексичне значення за фразеологічним або тлумачним словником. Поясніть роль фразеологізмів у поданому тексті.

III. Який фразеологізм «заховався» на малюнку до тексту? Якби ви були художником, то який гумористичний малюнок намалювали б до одного з фразеологізмів, ужитих у тексті?

374 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.

I. Прочитайте українські відповідники до російських фразеологізмів. Потім один з вас зачитує 3–4 фразеологізми російською мовою (на вибір), а другий перекладає.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
говорить ерунду	говорити про Хіміні кури
хиханьки да хаханьки	смішки та пересмішки
строить глазки	бісики пускати
после дождика в четверг	коли рак свисне
задирать нос	кірпу гнути
лясы точить	теревені правити
два сапога пара	обоє рябое
не в своей тарелке	ні в сих ні в тих
гол как сокол	голий як бубон

II. Складіть і запишіть речення з одним українським фразеологізмом (на вибір).

375

I. Спишіть речення, уставляючи замість виділених слів дібрані з довідки фразеологізми. Простежте, як така заміна вплинула на стилістичне забарвлення висловлювань (їхню виразність, образність, емоційність).

1. Молодиці закрутились серед хати та вдарились лобами **дуже сильно** (За *І. Нечуєм-Левицьким*). 2. Потоцький знає, чим **закінчиться** та **нерозумна затія запальних, нестримних людей**, і не піде за ними (За *Я. Стецюком*). 3. Однак новина впала

несподівано, раптово (М. Коцюбинський). 4. Воєвода обманював обох змовників, доки не зміцнив оборону фортеці (За Д. Міщенком). 5. Доки не проведу своїх лелек у вирій, не візьмуся ні за що! (За Гр. Тютюнником).

II. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

ДОВІДКА. Як грім з ясного неба, водити за носа, аж голови загули, ані за холодну воду, гарячі голови.

 376 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому пункті виділене сполучення слів є фразеологізмом, а в другому – ні.

1. Я вас веду не до легкої перемоги! Це буде **твердий горішок**.
2. Денису попався **твердий горішок** – не міг його розколоти.

377 Складіть і запишіть по одному реченню з двома поданими сполученнями (на вибір), щоб ці сполучення виступали фразеологізмами. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

Тверда рука, круті повороти, знайти в капусті, гаряча голова, розбити глека, на голові ходити, вибити з рук.

 378 До кожного з поданих слів доберіть з довідки й запишіть можливі фразеологізми-синоніми. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

Багато, байдуже, мовчки, відставати, непотрібний, перебільшувати, поволі*.

ДОВІДКА. *Хоч греблю гати, як мокре горить, ні пари з уст, як п'яте кіло до воза, тримати язик за зубами, море по коліна, кури не клюють, хоч трава не росте, робити з мухи слона, як з гуски вода, бути у хвості, пасти задніх, як торішній сніг, прикусити язика, згущувати фарби, як три дні не їв.*

* Поволі – (рос.) медленно; не спеша.

 379 Відгадайте, які слова пропущено у фразеологізмах.

Крутитися як муха в ...; покласти зуби на ...; мало каші ...; голці ніде ...; виводити на чисту ...; яблуку ніде ...; брати близько до ...; грати першу ...; товкти воду в ...; не чуючи землі під ...; з'їсти пуд ...; бити лихом об ...; хоч греблю ...; народитися під щасливою ...; тримати носа за ...; не бачити далі свого...; казка про курочку ...; сім п'ятниць на

 380 Хто зможе дібрати три фразеологізми зі словом *голова*? А хто чотири? А хто ще більше? Проведіть такий самий конкурс з іншими словами, наприклад *рука, нога, сніг, вогонь, сім*.

381 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Про кого в народі кажуть: *мало каші з'їв, а про кого – народився в сорочці?*

- ✓ недостатньо досвідчений (рос. недостаточно опытен)
- ✓ йому пощастило (рос. ему повезло)

382 Відгадайте, які фразеологізми «заховалися» на малюнках. Поясніть лексичне значення цих фразеологізмів.

1

2

3

4

383 I. Поясніть лексичне значення фразеологізмів. Що вам відомо про їх походження? Скористайтесь фразеологічним словником.

Ахіллесова п'ята, нитка Аріадни, сізифова праця, авгієві стайні, танталові муки, гордині вузол.

II. З одним фразеологізмом (на вибір) складіть і запишіть речення.

384 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

Варіант А. Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) про окремо взятий фразеологізм (на вибір).

Варіант Б. Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) на будь-яку тему, використавши щонайменше два фразеологізми (на вибір).

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що до слова *тікати* можна дібрати аж 20 фразеологізмів? А хочете дізнатися, про кого і чому кажуть *біла ворона*? Багато цікавої та корисної інформації про фразеологізми можна знайти на сторінках книжок **Антоніни Мовчун «Мовні скарби»** та **Віктора Ужченка «Народження і життя фразеологізму»**.

Про те, що вас найбільше вразило в цій книжці, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 43. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ»

385 I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Що символізують кольори українського прапора?

ПРАПОР УКРАЇНИ

Єдиного офіційного **прапора** в Київській Русі не було. Кожен із князів мав власний стяг. Спочатку на прапорах зображали фантастичних тварин і рослини, а після прийняття християнства – хрест і святих.

У Запорозькій Січі кожен полк, **сотня** мали свій стяг. Особливо популярними були **малинові** прапори, однак часто траплялися й синьо-жовті.

1918 року Центральна Рада визначила жовто-синій прапор **державним** символом Української Народної Республіки. Його кольори символізували чисте небо, що розкинулося над жовтим морем хлібного лану.

Нині синьо-жовтий прапор повернувся до нас як символ державності України. Гордо замайорів він на нашій землі (*З довідника*).

Олімпійська збірна України

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичні значення виділених слів. Які з них однозначні, а які – багатозначні? Який словник може вам знадобитися для виконання цього завдання?
2. Чи є в тексті слова, ужиті в переносному значенні? Складіть і запишіть речення зі словом *чисте*, ужитим у переносному значенні.
3. Знайдіть у тексті стилістично забарвлені слова. Обґрунтуйте доцільність їх використання.
4. Який синонім до слова *прапор* ужито в тексті? З якою метою? Виберіть з тексту 2–3 слова, які можна замінити синонімами. Запишіть синонімічні ряди.
5. Виконайте усно лексичний розбір слів *прапор*, *державність*.

386 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Що найперше постає у вашій уяві, коли вимовляєте слова «рідний край»? Із чого, на вашу думку, починається Батьківщина?

- ✓ вабити до себе (*рос. манить к себе*)
 - ✓ мальовничі простори (*рос. живописные пространства*)

І ТАКЕ БУВАЄ

- Сергію, приходь до мене дивитися новий фільм. А ще я познайомлю тебе зі своєю бабусею.
- А вона не буде розпитувати мене про мої оцінки в школі? Ти ж знаєш, що в мене з математикою не все гаразд.
- Ні, моя бабуся дуже *тактична людина*.
- Невже вона володіє майстерністю ведення бою? – здивувався Сергій.

Поясніть, чому здивувався Сергій. Про яку рису характеру бабусі хотів сказати його товариш?

387 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Знайдіть лексичні помилки в оголошеннях. Відредагуйте ці повідомлення і запишіть правильно.

*Кіоск не працює. На больничному
У продажу є соняшникове масло
Увага! Поїзд прибуде із запізненням на два часа
Вчасно і якісно виконаємо любе ваше замовлення
Оголошуємо набір учнів до музикальної школи*

388 Випишіть з текстів казок, народних пісень 3–4 речення з епітетами, порівняннями чи синонімами. Яка роль цих засобів в усній народній творчості?

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Стилiстично забарвленими є всі слова в рядку

- А телик, периметр, кумекати
- Б музон, епохальний, квітень
- В псевдоідея, кохання, куцохвостий
- Г відгомоніти, цікавий, відозва

2. Омоніми використано в рядку

- А золота голова – золотий перстень
- Б хитра лисичка – зібрати в кошик лисички
- В людина стогне – земля стогне
- Г гострий ніж – гострий на язик

3. Лексичну помилку допущено в рядку

- А плутати слова В вимикати світло
Б освітлена вулиця Г мішати вчитися

4. Установіть синонімічні пари (один фразеологізм є зайвий).

Слово	Фразеологізм
1 обманути	А утерти носа
2 вигадати	Б з іншої опери
3 недоречно	В обвести круг пальця
4 безперешкодно	Г висмоктати з пальця
	Д як по маслу

5. Складіть два речення зі словом *гарячий* так, щоб у першому реченні це слово вживалося в прямому значенні, а в другому – у переносному.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке запозичені слова та власне українські слова?
2. Розкажіть про поділ слів на загальноновживані (нейтральні) та стилістично забарвлені. Наведіть приклади.
3. Що називають лексичним значенням слова?
4. Дайте визначення прямого й переносного значення слів. Як виникає переносне значення? Наведіть приклади.
5. У чому особливість омонімів? Наведіть приклади таких слів.
6. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів? А чим подібні?
7. Що таке синоніми? Розкрийте їхню роль у мовленні.
8. Які слова називають антонімами? Поясніть їхню роль у мовленні.
9. Що таке фразеологізми? Наведіть приклади.
10. З якою метою укладають словники? Які словники ви знаєте? У чому особливість кожного з них?

Об'єднайтеся в групи. Придумайте та розіграйте в ролях рекламний ролик (сценку) на одну з поданих тем.

Проект

1. СЛОВА – СКАРБИ.

Ця реклама має спонукати правильно добирати слова у властивому їм значенні.

2. ПЕРЛИНИ СИНОНІМІЇ.

Ця реклама має переконати в тому, що синоніми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

МОЯ сторінка

ЯК ЦЕ БУЛО

БУТЕРБРОД ЧИ САНДВІЧ?

Слово *бутерброд* німецьке, воно складається з двох слів: *бутер* – «масло» і *брот* – «хліб». Проте в нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб із сиром, ковбасою, повидлом, а масла може й не бути. Цікаво, що німці наші «бутерброди без масла» звуть *тартинами*. Про сандвіч розповідають таку історію: лорд Джон Сандвіч був пристрасним гравцем. Не бажаючи відриватися від карт, щоб повечеряти, він придумав зручний для нього вид бутерброда. Шматочок м'яса чи сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне кажучи, те, що ми беремо із собою до школи, у дорогу, – є не що інше, як сандвіч, хоча ми звемо його теж бутербродом (А. Коваль).

ЦІКАВО ЗНАТИ

СЛОВО ПРО СЛОВО

✓ Слово *пломбір* походить від назви французького міста Пломб'є. Саме тут і придумали цей вид морозива.

✓ Слово *магнолія* (рослина) завдячує прізвищу французького ботаніка XVII століття Магнолю.

✓ Слова *футбол*, *баскетбол*, *волейбол* мають спільну батьківщину – Англію. Частина *бол* (ball) у цих словах – по-англійськи «м'яч». А перші частини різняться: *фут* – «нога», *баскет* – «кошик», *волей* – «політ».

✓ Є слова, які за життя «надбали» величезне багатство значень. Наприклад, дієслово *ставати* має більше 20 значень, *іти* – аж 30, а іменник *крило* – 10.

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Якої коси не розчешеш? 2. Яким ключем хати не замкнеш? 3. На якій лаві не всидиш? 4. Яка мушка не літає? 5. Яку череду не женуть на пасовище?

УСМІХНІМОСЯ

– Дівчинко, ти любиш солодкий стіл?

– Ні, я люблю солодкі десерти.

– У якому під'їзді ти живеш?

– Я живу в квартирі, а не в під'їзді, – обурився хлопець.

У тобі, мово, несяжна душа народу.

С. Плачинда

Будова слова. Словотвір. Орфографія. Елементи стилістики

Ви знатимете:

- з яких значущих частин складаються слова;
- основні способи словотворення;
- найпоширеніші випадки чергування голосних і приголосних звуків.

Ви вмітимете:

- розбирати слова за будовою;
- розпізнавати форми слова й спільнокореневі слова;
- розрізняти словозміну й словотвір;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами;
- складати речення з використанням слів із суфіксами і префіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності.

Будова слова – це розділ науки про мову, що вивчає значущі частини слова, їхнє значення і функціонування.

Словотвір – це розділ науки про мову, що вивчає способи та особливості творення слів.

§ 44. ОСНОВА СЛОВА ТА ЗАКІНЧЕННЯ

Про те, що виражають основа слова та закінчення, про звукове й нульове закінчення, а також про слова, які не мають закінчень

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Як визначити закінчення у слові?

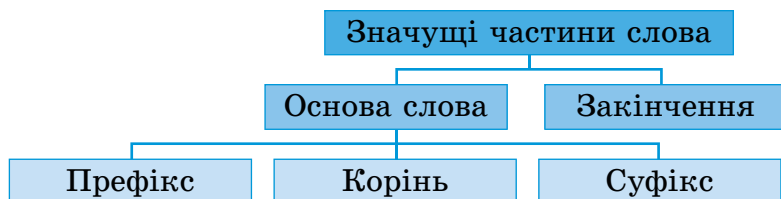

389 А. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі.

- Бджоли дружно вилетіли на збір (нектар) (*В. Приходько*).
- Легенька тінь (ніч) впала на (земля) (*Панас Мирний*).
- Весна на (крила) до (небеса) злітала (*Л. Завіщана*).

Б. Визначте в змінених словах закінчення.

В. На основі спостереження та вивченого на уроках російської мови зробіть висновок, для чого потрібні закінчення.

Закінчення

Закінчення (рос. окончание) – це значуща частина слова, яка змінюється. **НАПРИКЛАД:** школ[а], школ[и], школ[і], школ[ою].

Закінчення може бути звуковим і нульовим.

Звукове закінчення

Звуковим (буквеним) називають закінчення, що виражене звуками і позначене на письмі відповідними буквами. **НАПРИКЛАД:** хліб[ом], яблун[ею].

Нульове закінчення

Нульовим називають закінчення, що не виражене звуками і не позначене буквами. **НАПРИКЛАД:** хліб □, яблунь □.

Роль закінчення

Закінчення служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні. Воно виражає **граматичне значення** слова.

Основа

Основа слова – це частина слова без закінчення.

НАПРИКЛАД: дуб, блакитний, прочитали.

Основа виражає **лексичне значення** слова. До її складу входить корінь, а також префікс (префікси) і суфікс (суфікси). **НАПРИКЛАД:** ліс, гірський, приклад, заземлений.

390

I. Прочитайте фразеологізми. Опишіть ситуації спілкування, за яких можна було б використати виділені фразеологізми.

ОКО

пасти очима
оком не моргнувши
не вірити очам своїм
хоч око виколи
різати правду в очі
не відривати очей
берегти як зіницю ока

РУКА

на всі руки майстер
горить у руках
давати волю рукам
опустити руки
махнути рукою
не покладаючи рук
під гарячу руку

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою групи фразеологізмів. Випишіть зі своїх фразеологізмів форми іменника *око* або *рука*. В усіх виписаних словах виділіть закінчення та основи. Перевірте одне в одного виконання.

391

Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Позначте основу й закінчення у виділених словах.

1. Ось уперіщив дощ зашумів над полями над пасікою (В. Приходько). 2. Пахнуть хлібом слова що мене їх навчила мати (Д. Павличко).

Незмінні слова

Закінчення мають лише змінні слова. **Незмінні слова не мають закінчень.**

Незмінними є:

- прислівники (*зверху*, *уночі*, *завтра*, *високо*);
- неозначена форма дієслова (*ходить*, *читати*);
- окремі іменники іншомовного походження (*кіно*, *поні*, *журі*, *ательє*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова з **нульовим закінченням** потрібно відрізняти від **незмінних** слів, у яких немає і не може бути закінчень. **НАПРИКЛАД,** слова *дуб* □, *будинок* □ мають нульове закінчення, а слова *наодинці*, *швидко* закінчень не мають, навіть нульових, бо це незмінні слова.

392 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першої групи мають закінчення, а другої – не мають.

1. Далекий, близький, гора, літ.
2. Далеко, близько, угорі, улітку.

393 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Випишіть поспідовно незмінні слова. Обміняйтеся зошитами й перевірте правильність виконання.

Група 1. Узимку, веселка, журі, гортати*, горобець, обідати, далекий, раненько, образно, написаний, далеко.

Група 2. Улітку, веснянка, жувати, солодкий, голосно, обгородити, вибігаю, радіти, опівночі, червоний, дивно.

* *Гортати* – (рос.) листать.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв можна прочитати назву міста.

394 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви відвідали зоопарк, а ваші рідні, друзі попросили вас розповісти, що там бачили, яких звірів фотографували, біля якої тварини затрималися найдовше. Складіть розповідь (5–9 речень), використавши 3–5 незмінних іменників – назв тварин.

барвистий какаду
кумедний шимпанзе
швидкий кенгуру
маленький поні
червоний фламінго
лютий грізлі

395 Назвіть якомога більше закінчень, які може мати кожне з поданих слів.
Веселка, веселковий.

396 I. Запишіть слова в три колонки:

із звуковим закінченням	з нульовим закінченням	без закінчення

Лісник, лісники, далеч, далеко, далекий, височина, високо, вись, учора, учорашній, поні, кінь, зебра, перехід, ходжу, малюнок, зоопарк, арена, метро, осінній.

II. Із двома словами останньої колонки (на вибір) складіть і запишіть речення.

§ 45. КОРІНЬ СЛОВА. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА

*Про те, як правильно визначити корінь у слові,
про слова зі спільним коренем, а також
про роль цих слів у тексті та їх доречне вживання*

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке корінь слова? 2. Які слова називають спільнокореневими?

Корінь
слова

Корінь слова (рос. корень слова) — це головна значуща частина слова, яка спільна для всіх спільнокореневих слів і виражає їхнє загальне лексичне значення.

НАПРИКЛАД: літо, літечко, по-літньому, улітку. Унаслідок чергування звуків корінь може змінювати свій звуковий склад. **НАПРИКЛАД:** друг — друзі; рука — ручний — у руці; сидіти — сиджу.

Спільно-
кореневі
слова

Слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями називають **спільнокореневими**. **НАПРИКЛАД:** мороз, морозиво, замороже-ний, морозно, морозити.

397 Згрупуйте спільнокореневі слова й запишіть. Доберіть до кожної групи слів ще по одному спільнокореновому слову. Позначте корені.

Морський, водяний, водити, водичка, радість, заводити, моряк, зрадіти, примор'я, наводити, підводник, порадувати, море, водянистий.

398 Скориставшись тлумачним словником, поясніть різницю в лексичному значенні слів: а) *водяний*, *водянистий*; б) *земний*, *земляний*. З кожним із цих слів складіть і запишіть словосполучення.

Форми
слова

Потрібно розрізняти спільнокореневі слова й форми слова. **Форми слова** мають одну й ту саму основу, але різні закінчення й різняться між собою лише граматичними значеннями.

ПОРІВНЯЙМО:

Спільнокореневі слова	Форми слова
<u>лі</u> то, <u>лі</u> тній, <u>улі</u> тку	<u>лі</u> т <u>о</u> , <u>лі</u> т <u>а</u> , <u>лі</u> т <u>ом</u>

399 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першого рядка є спільнокореневими, а другого – ні.

1. **Горе**, горювати, горенько, загорювали.

2. **Горе**, горіти, горище, загорнути.

400 I. Запишіть слова у дві колонки:

спільнокореневі до слова <i>читанка</i>	форми слова <i>читанка</i>

Читанці, читацький, читанки, читанкою, читати, читець, читанок, перечитати, читаночка, читанками.

II. У словах першої колонки позначте корені, а в словах другої колонки – закінчення.

401 Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися? Яким екстремальним видом спорту ви хотіли б зайнятися? Що для цього потрібно?

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ СПОРТ

Почувши слово «екстремальний», багато хто відразу думає про парашутний спорт. Перші стрибки з парашутом ви робитимете з невеликої висоти разом з інструктором. Згодом вам дозволять відчувати дух вільного падіння самотійно.

Більш небезпечним видом спорту є **сплав** по гірських річках, які дуже непередбачувані. Пороги, несподівані течії підстерігають сміливців на їхньому шляху. Крім того, спортсмену потрібно мати якісне спорядження та **екіпіровку**.

Не можна залишити поза увагою альпінізм. Він небезпечний навіть зі страховкою – дуже часто альпіністи отримують важкі травми.

Спільнокореневі слова

Перед екстремалами відкрито сотні доріг, але головне – дотримуватися правил елементарної безпеки (*Із журналу*).

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть до них спільнокореневі.

1. **Возити**, завіз, підвода, підвозити. 2. **Рік**, щороку, річний, роком. 3. **Будинок**, будувати, будити, будівництво, забудовник. 4. **Листяний**, листок, листочок, листяні, безлистяний.

1. Річні оцінки цього року в мене найкращі. 2. Учора покупці нічого не купили в магазині. 3. Будівельники розпочали будівництво вчасно. 4. Щоранку я роблю ранкову зарядку. 5. Бабуся назбирала малини і зварила малинове варення.

Варіант А. Доберіть до слова *секрет* два спільнокореневі, одне з яких було б дієсловом, а інше – прикметником. Складіть і запишіть невеликий текст на тему «Мій маленький секрет» (5–6 речень). Використайте дібрані слова.

405 За вказаним нижче лексичними значеннями «впізнайте» спільнокореневі слова й заповніть клітинки кросворда, попередньо перемалювавши його в зошит або на окремий аркуш.

..... 169

Лексичні значення слів. 1. Рів із земляним насипом, валом. 2. Видобути що-небудь закопане або те, що знаходиться в землі, під снігом. 3. Робити заглиблення, виймаючи, відкидаючи землю лопатою. 4. Невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб. 5. Той, хто копає, викопує що-небудь. 6. Робітник, що копає землю; землекоп.

§ 46. ПРЕФІКС І СУФІКС

Про те, як визначити префікс і суфікс, про їхню роль у слові, а також про слова, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке префікс? 2. Що таке суфікс?

406

А. Прочитайте гумореску. Поміркуйте, чи допомогли виділені слова передати позитивні емоції. Які суфікси надали цим словам більшої емоційності й виразності?

ПОДАРУНОК

Мамі в день народження додому
В подарунок фен приніс **татусь**.
Роздививсь його **маленький** Рома
І на кухню до **матусі** – шусть.
– Мамочко! Іди скоріш в кімнату, –
Радий **хлопчик** їй секрет відкрив, –
Подивися, там для тебе тато
Пилосос на голову купив.

С. Гриценко

Б. Спробуйте замінити виділені слова іменниками *мама, тато, малий, хлопець*. Що втратить текст від такої заміни?

В. Зробіть висновок про роль емоційно забарвлених суфіксів.

Префікс

Префікс (рос. приставка, префикс) – це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** пречудовий, виїхати, передплата, спитати, безхмарний.

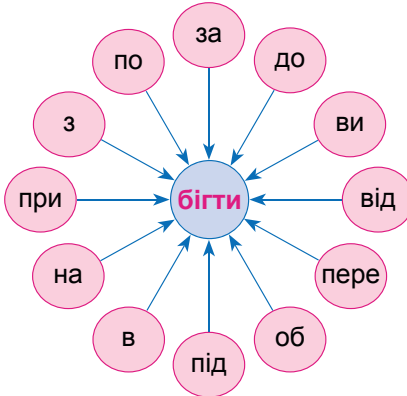
Суфікс

Суфікс (рос. суффикс) – це значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** палець, бідний, бігли, біліший, сріблястий, сільський, дівчина, далеко, ходити.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прислівники та неозначена форма дієслова не мають закінчень, тому після кореня в них можуть бути лише суфікси. **НАПРИКЛАД:** швид^{ко}, ход^ити, нес^{ти}.

407 Розгляньте схему. Поясніть, які додаткові значення вносять префікси до лексичного значення дієслова *бігти*.

408 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою подані слова. Утворіть кожен за допомогою префіксів якнайбільше слів від свого дієслова й запишіть. Позначте префікси. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

клеїти

копати

409 Доберіть до поданих слів антоніми. Запишіть утворені антонімічні пари. Позначте префікси.

Розв'язаний, відв'язаний, вмикати, вилізати, вдихати, відцвітати, прихилитися.

410 І. Прочитайте текст. Про який важливий винахід людства в ньому йдеться? Як ви розумієте заголовок до тексту?

НАЩАДКИ ГУСЯЧОГО ПЕРА

Винахідником* кулькової ручки вважається журналіст з Угорщини Ласло Біро, який у 1930-х роках використовував чорнильну ручку. Під час письма **чорнило** часто розливалось, забруднюючи руки і написаний текст.

Одного разу, прийшовши в друкарню**, Біро звернув увагу, що **друкарське** чорнило не залишає плям. Він спробував залити

у свою ручку таке чорнило, але воно було занадто густим і забило перо, яке перестало писати.

Тоді Ласло Біро спільно зі своїм братом Георгієм вигадали конструкцію авторучки, яка мала наконечник у вигляді кульки. Замість того щоб вільно стікати з кінчика пера, липке й густе друкарське чорнило покривало кульку, яка рухалася й залишала за собою чорнильну лінію (З довідника).

* Винахідник – (рос.) изобретатель. ** Друкарня – (рос.) типография.

II. Доберіть до виділених слів спільнокореневі.

III. Випишіть щонайменше чотири слова з префіксами та три слова із суфіксами. Виділіть у цих словах корені, префікси й суфікси. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

411 I. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. За потреби скористайтеся перекладним словником.

Соучастник, противотанковый, междугородний, предосенний, осмотреть, преждевременный, прадед, побережье, успокаивать, отступать.

II. Виділіть у записаних словах префікси. Доберіть до двох із цих слів і запишіть слово з таким самим префіксом.

412 Запишіть слова в три колонки й виділіть суфікси.

іменники	прикметники	дієслова

Матуся, дубок, дрібненький, перечитати, зубчик, відлітати, активний, сушений, шахтар, човники, мудрість, записала, водичка, бетонний.

Емоційне
забарв-
лення

Окремі суфіксальні й префіксальні слова можуть надавати тексту **емоційного забарвлення й виразності**. Слова з відтінками здрібнілості, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, збільшеності, згрубілості тощо можна утворити за допомогою таких **суфіксів**: -к-, -ок-, -ик-, -очок-, -ичок-, -очк-, -оньк-, -езн-, -еньк-, -есеньк-, -ечк-, -ісіньк-, -ен-, -ець-, -ищ-, -ущ- (-ющ-), -иськ-, -ук- (-юк-), -ущ- (-ющ-), -уган- (-юган-). **НАПРИКЛАД**: вітер – вітерець, вітрюган; кіт – котик, котище.

Особливої експресії, відтінку урочистості набувають слова з **префіксами** по-, па-, пра-, уз-. **НАПРИКЛАД**: походить, прадавній, порозходилися.

413 Перебудуйте подані речення, посиливши їхнє емоційне забарвлення й виразність. Для цього замініть виділені слова спільнокореневими із суфіксами позитивної чи негативної оцінки.

ЗРАЗОК. *Здалося, що десь **недалеко** пролетіла сова. – Здалося, що десь **недалечко** пролетіла сова.*

1. Посіявся **рясний** дощ. 2. Перед нами розкинувся **ліс**.
3. **Вовк** повільно підкрадався до села. 4. З-під торішнього листя пробилося перша **трава**. 5. **Вітер** виє голодним вовком.

414 I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте написання виділених слів.

СТЕЖИНА

Якщо дружити зі **стежиною**, вона багато цікавого розповість. Тетянка вийшла на ганок, а стежинка неначе взяла її за руку й повела за собою.

Довкола картопелька цвіте **біло-рожево**, соняхи в золоті бубни вигупують. Зелений огірочок виповз із **грядки** на **стежку**. Квасоля-повитиця **пишається** на високих тичках, їй звідтіля все видно. А гарбуз та гарбузиха з гарбузенятами сховалися під лапатим листям, щоб сонце не напекло (За В. Чухлібом).

II. Випішіть іменники, яким суфікси надають зменшувально-пестливого відтінку. З якою метою ці слова використано в тексті? Позначте в них суфікси.

III. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

415 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Запишіть не менше ніж 8 назв різних овочів і фруктів зі зменшувально-пестливими суфіксами. Складіть і запишіть п'ять речень з дібраними словами. Поясніть, якого забарвлення надали ці слова реченням.

Варіант Б. Запишіть не менше ніж 8 назв різних овочів і фруктів зі зменшувально-пестливими суфіксами. Напишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «Улітку на городі», використавши деякі з дібраних слів. Поясніть, чи надали ці слова вашому тексту емоційного забарвлення й виразності.

Розбір слова за будовою

Послідовність розбору

1. Визначити закінчення та основу.
2. Визначити корінь, дібравши спільнокореневі слова.
3. Визначити префікс (префікси).
4. Визначити суфікс (суфікси).

Зразок усного розбору

Липень. Слово має нульове закінчення. Основа слова – *ли-пень*. До основи входять корінь і суфікс. Добираючи спільно-кореневі слова (*липа, липневий, липовий*), виділимо корінь – *лип-*. Після кореня є суфікс *-ень*.

Зразок письмового розбору

Липень □

416 Прочитайте речення. До яких частин мови належать виділені слова? Виконайте письмовий розбір цих слів за будовою.

А вже акація **розквітла** якраз на **дощ**, якраз на **грім** – **стоїть прекрасна** і **пресвітла** в зелено-синій краплеґрі (*П. Лиовицький*).

§ 47. ВИМОВА І НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ

З- (ЗІ-, С-), РОЗ-, БЕЗ-

Про те, як не помилитися під час передачі на письмі сумнівних приголосних у деяких префіксах

ПРИГАДАЙМО. Як вимовляємо префікс *з-* перед дзвінкими приголосними?

417 А. Визначте префікс у поданих словах.

Скопіювати, списати, стоптати, сфотографувати, схитрувати.

Б. Назвіть у наведених словах букви, перед якими вжито префікс.

В. Зробіть висновок про те, за яких умов у префіксі пишемо букву *с*.

Вимова
префікса *з-*

Префікс *з-* перед дзвінками вимовляємо дзвінко, виразно; перед глухими – глухо, зокрема перед [к], [п], [т], [ф], [х] – як глухий [с].

Правопис
префікса
з- (зі-, с-)

На письмі перед буквами *к, п, т, ф, х* префікс *з-* передаємо відповідно до вимови буквою *с*. Перед усіма іншими приголосними префікс *з-* передаємо на письмі буквою *з*. **ПОРІВНЯЙМО:**

сказати

зшити

сфотографувати

зносити

Префікси
роз-, без-

В українській мові префікси *роз-, без-* завжди пишемо з буквою *з*. **НАПРИКЛАД:** розказати, безпечний, безхитрісний.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для милозвучності та полегшення вимови перед коренем, який починається кількома приголосними, після префіксів *з-*, *роз-* вживають *і*. **НАПРИКЛАД:** *зігріти*, *розігріти*.

ОРФОГРАМИ

- Букви *з – с* у префіксі *з-(с-)*
- Буква *з* у кінці префіксів *роз-, без-*

418 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові в префіксі пишемо букву *з*, а в другому – *с*, хоча в обох випадках буква на позначення сумнівного звуку стоїть перед *х*.

Розхвилювався, схвилювався.

419 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Підкресліть у словах орфограми «букви *з – с* у префіксі *з-(с-)*», «буква *з* у кінці префіксів *роз-, без-*».

1. Не (*з,с*)тримати хвилю Черемошу, коли він **зануртує**, (*з,с*)кидаючи з себе зимову одіж (*І. Пільгук*). 2. Недалеко від печери крикнула (*з,с*)полохано сова, вдарила крильми, (*з,с*)ко-
лихнувши тишу. 3. Люблю, коли в вікно ро(*з,с*)крите шумлять **бе(*з,с*)журно** дерева (*В. Сосюра*). 4. Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу, купаючи своє (*з,с*)кісне проміння в (*з,с*)пінених хвилях потоку (*І. Франко*).

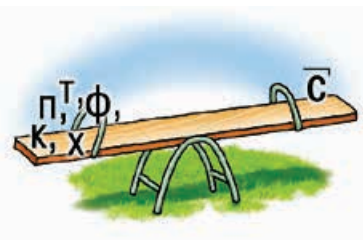
II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

420 I. Від поданих слів утворіть нові слова за допомогою префікса *з-* (*зі-*, *с-*). Запишіть утворені слова у дві колонки:

з буквою <i>з</i> (<i>зі-</i>) у префіксі	з буквою <i>с</i> у префіксі

Робити, ховати, формувати, гада-
ти, хвалити, рветься, єднати, питати,
сохнути, косити, рівняти, терти, грі-
ти, планувати, чистити, цементувати,
кріпити, топтати.

II. З одним утвореним словом кожної колонки складіть і запишіть речення з однорідними чле-
нами.

421 Об'єднайте подані слова в групи залежно від того, яку букву треба писати на місці пропуску – **с** чи **з**. Запишіть ці слова в **зошит** групами.

..пуск

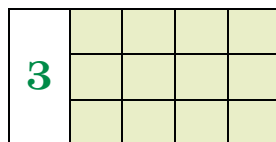
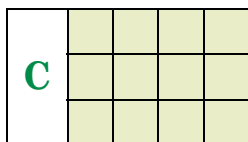
..цілю

..шити

..трус

..повз

..суну

422 І. Доберіть і запишіть антоніми до поданих слів. Розберіть чотири утворених слова (на вибір) за будовою.

Загортати, об'єднувати, жалісний, **об'єднати**, заплести, озброїти, чесний, порядок, **совісний**.

ІІ. Поясніть написання виділених слів. Доберіть до них спільнокореневі. Запишіть дібрані слова та виділіть у них корені.

423 І. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. За потреби скористайтеся перекладним словником. Виділіть префікси. Порівняйте вимову й написання префіксів у російській та українській мовах.

Бескрайний, расценка, снести, расписание, росчерк, бескорыстный, расцвести, сфальшивить, бессмертник, смерить, рассмеяться, бессердечный, бессовестный, разделять.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
расценка	розцінка
рассмешит	розсмішити
бесшумный	безшумний

ІІ. Складіть і запишіть складне речення, використавши одне із записаних слів.

424 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Пригадайте й запишіть три прислів'я (приказки), у яких є слова з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*, *зі-*). Розберіть ці слова за будовою.

Варіант Б. Випишіть з художніх творів чотири речення, у яких є слова з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*, *зі-*). Розберіть ці слова за будовою.

425 Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах. Прочитайте виразно перекладений текст.

На берегу залива **разгули**вала ворона. Вот она **останови**лась, **быстро схвати**ла хлебную корку и **поспешно** поскакала к огромному валу. Здесь в безопасности ворона **разжа**ла клюв, наступила лапкой

на корку и ударила по ней несколько раз клювом. Корка не поддавалась. Ворона **рассердилась**, схватила горбушку, быстрыми скачками приблизилась к берегу и осторожно опустила хлеб в воду... Теперь он был **размокший**, мягкий, и ворона могла позавтракать (С. Мартынов).

Словничок

Корка – (укр.) скорінка, шкурінка; *поспешно* – (укр.) поспішно, спішно; *безопасность* – (укр.) безпека; *размокший* – (укр.) розмókлий.

§ 48. ЗМІНЮВАННЯ І ТВОРЕННЯ СЛІВ. СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

*Про твірні слова як базу для творення нових слів
і про те, як створюються похідні слова*

ПРИГАДАЙМО. Які є значущі частини слова?

426 А. Поміркуйте, яке слово кожної пари виникло в мові раніше, а яке – пізніше.

сніг – сніговий
ходити – заходити
книга – книгарня
брат – братський

Б. Які суфікси та префікси використано для творення слів другої колонки?

В. Зробіть висновок про особливості творення слів.

Непохідні
слова

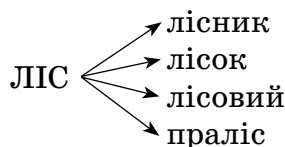
Похідні
слова

Розрізняють непохідні та похідні слова.

Непохідні слова (рос. *непроизводные*) є первинними, їх походження не можна мотивувати іншими словами. **НАПРИКЛАД:** *нога, вода, яблуко.*

Похідні слова (рос. *производные*) утворюємо на базі слова, яке вже існує в мові.

НАПРИКЛАД:

Твірна
основа

Основу слова, яку використовують для творення іншого слова, називають твірною (рос. производящей). **НАПРИКЛАД**, слово *водяний* утворено від слова *вода*. Спільною для цих двох слів є частинка *вод-*, вона і є твірною основою для *водяний*.

вода → ВОДяний

427 Розгляньте таблицю. Назвіть способи словотворення в українській мові. Поясніть, чому вони мають такі назви. Чи такі самі способи словотворення в російській мові?

Способи словотворення

Префіксальний	Нове слово творимо приєднанням префікса до цілого слова	<i>ходити</i> → <u>за</u> - <i>ходити</i> <i>казати</i> → <u>пере</u> - <i>казати</i>
Суфіксальний	Нове слово творимо приєднанням суфікса до твірної основи	<i>водяний</i> → <i>водян-<u>ист</u>-ий</i> <i>підлива</i> → <i>підлив-<u>к</u>-а</i>
Префіксально-суфіксальний	Нове слово творимо одночасним приєднанням суфікса і префікса до твірної основи	<i>рукав</i> → <u>на</u> - <i>рукав-<u>н</u>-ик</i> <i>робити</i> → <u>не</u> - <i>роб-<u>ств</u>-о</i>
Безсуфіксальний	Нове слово творимо відкиданням від основи слова суфікса	<i>пуск</i> (від <i>пускати</i>) <i>блакить</i> (від <i>блакитний</i>) <i>підпис</i> (від <i>підписати</i>)
Складання слів або основ	Нове слово творимо поєднанням кількох основ чи цілих слів або частини основи й цілого слова	<i>будматеріали</i> <i>салон-перукарня</i> <i>радіомовлення</i>
Перехід слів з однієї частини мови в іншу	<i>черговий</i> → прикметник (<i>черговий учень</i>) → іменник (<i>черговий зайшов у клас</i>) <i>стіна</i> → іменник (<i>живе за стіною</i>) → прислівник (<i>будемо стояти стіною</i>)	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не кожне слово, яке має і префікс, і суфікс, утворено префіксально-суфіксальним способом. **ПОРІВНЯЙМО:**

по+мешк+**ання** (від *мешкати*) – префіксально-суфіксальний;

підказ+**ува**+**ти** (від *підказати*) – суфіксальний;

по+любити (від *любити*) – префіксальний.

428 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Випишіть по-слідовно зі своєї групи непохідні слова. Обміняйтеся зошитами й перевірте правильність виконання.

Група 1. День, далеко, осінній, ніс, співак, ікра, парк, перехід, ракета, кінотеатр, океан.

Група 2. Пагорб, дача, вечірній, ніч, читанка, ім'я, просо, літак, листоноша, рука, ялинка, озеро.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному виписаному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки, на берегах якої стоїть пам'ятник Т. Шевченку, зображений на фото.

429 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому вважаємо, що перше слово утворено суфіксальним способом, а друге – префіксально-суфіксальним, хоча обидва слова мають і суфікс, і префікс.

Записаний, безсоромний.

430 I. Спишіть подані парами слова. Покажіть за допомогою стрілок, яке зі слів стало базою для утворення іншого. Виділіть префікси й суфікси, за допомогою яких утворено нові слова. Визначте спосіб словотворення.

ЗРАЗОК. *Малювати* → *перемалювати* (префіксальний); *вирізаний* ← *вирізати* (суфіксальний).

Бандура – бандурист; безбілетний – білет; грамотний – безграмотний; бездітний – діти; безслідний – слід; бокс – боксер; загородити – городити; записати – записаний.

II. З двома похідними словами складіть і запишіть речення із вставними словами.

431 I. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть у тексті звертання.

ГОСТИННА ХАТА

Тесляре, тесляре, збудуй мені хижку
в зеленім садочку, в квітучім затишку.
Змуруй мені, муляре, піч та рівненько,
щоб в хаті зимою було всім тепленько.
Ти справ мені, столяре, двері й віконця,
поріг від дороги, а вікна від сонця.
А ти мені, скляре, встав скло ясне в рамку,
аби мені сонце світило від ранку.
Ковалю, ковалю, зготов мені ключик,
і сильні завіси, й замочок блискучий.

Я буду раненько замок відмикати,
щоб ви не минали гостинної хати.

Марійка Підгірянка

II. Випишіть з тексту назви осіб за професією. Визначте, від яких слів вони утворені, та назвіть спосіб словотворення.

432 I. Утворіть від поданих слів суфіксальним способом назви осіб за професією чи видом діяльності. Визначте суфікси, за допомогою яких утворено ці слова. Порівняйте вимову утворених слів у російській та українській мовах.

Аптека, біатлон, космос, монтажний, музика, парашут, танець, фінанси, трактор, таксі, дрсирувати, економіка, масаж.

II. Поміркуйте, яка з професій, на вашу думку, вимагає більшої відваги: дресирувальник хижих звірів чи космонавт. Що потрібно знати й уміти, щоб стати дресирувальником чи космонавтом?

III. Напишіть твір (5–7 речень), який починався б словами «Люди різних професій не можуть обійтися одне без одного». Використайте утворені назви професій.

Словники

Дізнатися про те, як утворилося те чи інше слово, можна з **етимологічного** або зі **словотворчого словника**.

Словотвірний розбір

Послідовність розбору

1. Записати слово й пояснити його лексичне значення.
2. Визначити слово, від якого утворено подане слово.
3. Визначити в слові твірну основу.
4. Визначити префікси, суфікси, за допомогою яких утворено слово (якщо є).
5. Визначити спосіб творення.

Слово для розбору – *передвесняний*.

Зразок усного розбору

Передвесняний – який відбувається напередодні весни. Утворено від слова *весняний*. Твірна основа – *веснян*. Слово *передвесняний* утворено за допомогою префікса *перед-*. Спосіб творення – префіксальний.

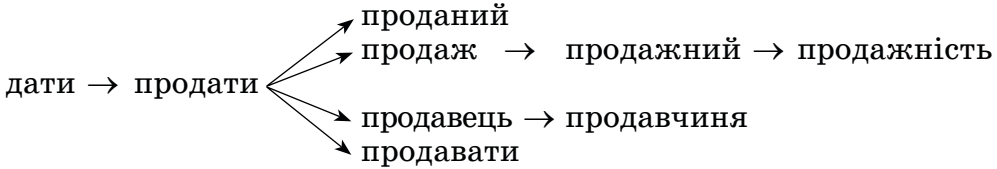
Зразок письмового розбору

Передвесняний ← *весняний* (префіксальний).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Словотвірному розбору підлягають лише похідні слова.

433 I. Розгляньте словотвірний ланцюжок. Розкажіть, як в українській мові виникло слово *продажність*. Назвіть способи творення всіх похідних слів, записаних у ланцюжку.

II. Утворіть словотвірний ланцюжок з поданих слів.
Учити, учителювати, учителька, учитель, навчений, навчити.

434 I. Прочитайте текст, зверніть увагу на правильне наголошування окремих слів. Визначте тему та мікротеми прочитаного.

ХАЙ НЕ ЗУПИНЯЄТЬСЯ ГОНЧАРНИЙ КРУГ

Що то за краса – **глиняний** посуд! Він слугував людям з давніх-давен. Майстри-гончарі ліпили його на **щоденну** потребу, але оздоблювали як велику коштовність.

Нога розкручувала схожий на дзиґу **гончарний** круг, а руки тим часом формували зі старанно розмішаної, як тісто, глини і миски, і кухлі, і горщики, і макітри.

Ось гончар поклав на круг **невеликий** шматок глини, умочив руки у воду – і вже росте між його чутливих долонь лискучий глиняний стовпчик, що, ніби **помахом** чарівної палички, перетворюється на посудину.

Готовий виріб майстер зрізає з круга **тонесенькою** дротиною і ставить сушитися. Після цього посуд розмальовують **барвистими** квітками й випалюють у спеціальній печі – горні.

Досвідчені гончарі щедро діляться своїми таємницями, аби не зупинився гончарний круг (За *В. Рисцовим*).

II. Виконайте письмово словотвірний розбір виділених слів.

III. Доберіть до слова *круг* три спільнокореневих та розберіть їх за будовою.

§ 49. ВИМОВА І ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ *ПРЕ-*, *ПРИ-*, *ПРІ-*

*Про правила написання букв е, и, і
на позначення сумнівних голосних у префіксах*

435 Розгляньте уважно таблицю. Поясніть, від чого залежить написання букв *е, и* в префіксах.

Слово	Префікс	Значення
предовгий	пре-	найвищий ступінь ознаки
прив'язати	при-	приєднання до чогось
приміський	при-	перебування біля чогось
присісти	при-	неповнота дії
прилетіти	при-	наближення до чогось

Вимова

Ненаголошений голосний [e] у префіксі *пре-* у вимові наближається до [u].

Ненаголошений голосний [u] у префіксі *при-* у вимові наближається до [e].

Префікс *пре-*

Префікс *пре-* пишемо в прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки. Цей префікс за значенням відповідає слову *дуже*. **НАПРИКЛАД:** *пре*мудрий (дуже мудрий), *пре*високий (дуже високий).

Префікс *при-*

Префікс *при-* пишемо в словах, що означають:

- наближення, приєднання до чогось (*при*їхати, *при*гвинтити, *при*клеєний);
- неповноту дії чи ознаки (*при*сісти, *при*гасити, *при*морожений);
- перебування біля чогось (*при*кордонний, *при*гірок).

Префікс *прі-*

Префікс *прі-* пишемо лише в трьох словах: *прі*-звище, *прі*звисько, *прі*рва.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Префікс *пре-* пишемо також у запозичених зі старослов'янської мови словах *пре*зирство, *пре*зирливий, *пре*освященний, *пре*подобний, *пре*стол і подібних.

436 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першій групі слів у префіксі пишемо букву *е*, а в другій – букву *и*.

1. **Препогано, прегустий, предивний.**
2. **Присісти, присмажений, припаяти.**

ОРФОГРАМА

Букви *е, и, і*
в префіксах

437 I. Прочитайте виразно слова вголос, звертаючи особливу увагу на вимову префіксів *пре-, при-*.

Пришити, присадибний, предовжелезний, приборувати, презавзятий, прищеплювати, придорожній, презлий, прибережний, приземлитися, привокзальний, премудрий, приїздити, приковувати, прикордоння, преніжний.

II. Запишіть слова в три колонки залежно від значення префікса:

наближення, приєднання до чогось	перебування біля чогось	найвищий ступінь ознаки

III. Складіть і запишіть з одним словом кожної групи речення. Підкресліть орфограму «букви *е, и, і* в префіксах».

438 I. Спишіть речення, уставляючи в префіксах пропущену букву *е* або *и*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Пр..дорожні берези струшували холодну росу (*М. Стельмах*). 2. Ліс пр..брався в іній та ожеледь (*Г. Тютюнник*). 3. А пр..мудрим умам, роботящим рукам перелогі орать (*Т. Шевченко*). 4. Стоять дерева, мов зелені коні, що в літо пр..скакали із весни (*В. Малишко*). 5. Тихо сіяв на пр..в'яле листя, на пр..смажені трави і хліба дрібний, як роса холодний, дощ (*С. Васильченко*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір першого речення.

439 Знайдіть у таблиці й выпишіть по одному слову з префіксом *пре-* і *при-* (зразки можливого розміщення слів подано на с. 252).

п	р	и	е	а	п	р	е	б	а
р	о	п	р	и	с	і	с	а	г
и	б	о	ь	я	м	п	т	в	а
к	п	р	е	е	д	р	и	н	т
і	з	а	и	к	л	о	п	я	о

440 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е, и* або *і*. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Пр..*з*вище, пр..*л*ютий, пр..*п*орошений, пр..*п*равлений, пр..*з*доровий, пр..*т*анцювувати, пр..*с*олодкий, пр..*с*істи, пр..*з*емлений, пр..*д*орого, пр..*г*альмувати, пр..*г*оріти, пр..*ч*удесно, пр..*р*ва, пр..*в*ітати, пр..*щ*едрий.

441 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно попросити дорослих про допомогу. Сформулюйте свої прохання, замінюючи кожне з поданих сполучень слів одним дієсловом із префіксом.

Просимо тата

Приєднати за допомогою
гвинта;
приєднати за допомогою
молотка і цвяхів

Просимо маму

Приєднати за допомогою
мотузки;
приєднати за допомогою
голки з нитками

442 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як, на вашу думку, варто розподіляти хатню роботу між членами родини? Яку роботу можете виконувати ви?

443 Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксами *пре-, при-*. Якого значення надали словам префікси? Запишіть дібрані слова, підкресліть та поясніть орфограму в префіксах.

Дніпро, поганий, солити, звати, колоти, пудра, дорога, солодкий, копати, кропити, святий, чудовий, лаштувати*, сьорбати, чіпляти, зачиняти, згадати, старець, заховати.

* *Лаштува́ти* – (рос.) готувить.

444 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант (8 слів) на правопис префіксів *пре-, при-, роз-, без-, з- (зі-, с-)*. Продиктуйте одне одному дібрані слова. Перевірте правильність написання.

445 І. Запишіть слова в дві колонки: 1) з префіксами; 2) без префіксів. Поясніть лексичні значення слів другої колонки.

Презентація, предвічний, привілей, предківський, прекрасно, пріоритет, престиж, прем'єра, презлющий, прибережжя, президент, престрашений, преамбула.

ІІ. Випишіть із тлумачного словника або словника іншомовних слів п'ять слів з початковою частинкою *пре-*, яка входить до складу кореня.

§ 50. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як при творенні слів чи зміні їхньої форми замість одного голосного з'являється інший

ПРИГАДАЙМО. З якими звуками може чергуватися голосний [і] в корені іменників?

446 А. Прочитайте подані парами дієслова.

коті́ти – катáти
 леті́ти – літáти
 тері́ти – стирáти

Б. Якими звуками різняться корені слів у кожній парі?

В. Простежте, чи залежить чергування звуків у цих словах від місця наголосу та від суфікса.

Чергування

Іноді при творенні слова чи зміні його форми замість одного звука з'являється інший. **НАПРИКЛАД:** *друг – дружити, стіл – стола*. Таку зміну звуків називають **чергуванням**.

Чергування
голосних

В українській мові можливі такі **чергування голосних звуків**:

Звуки, що чергуються	Приклади
[о], [е] з [і]	коні – кінь, колесо – коліс ПРИМІТКА. [о], [е] вимовляємо у відкритих складах, а [і] – у закритих
[о] – [а]	схопити – хопáти, гонити – ганя́ти ПРИМІТКА. [а] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксом -а- (-я-)
[е] – [і] [е] – [и]	пекти – випіка́ти, стерти – стирáти ПРИМІТКА. [і] або [и] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксами -а- (-я-), -ува-
[о], [е] з нулем звука	садок – садка, вітер – вітру ПРИМІТКА. [о] та [е] випадають
[е] – [о]	четверо – чотири ПРИМІТКА. Чергування відбувається після шиплячих [ж], [ш], [ч]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чергуються звуки, а не букви.

447 Прочитайте пари слів. Визначте, які голосні чергуються.

Школа – шкільний, лебединий – лебідь, захопити – хапати, сплести – сплітати, завмерти – завмирати, застелити – застилати, щодень – щодня, учень – учня, шестеро – шостий.

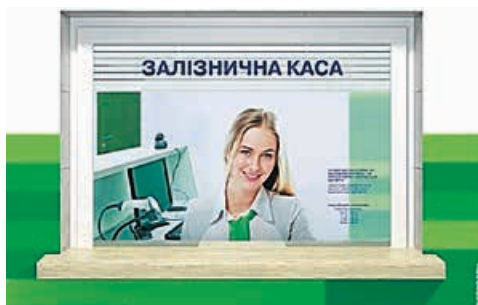
448 Доберіть до поданих слів такі їхні форми або спільнокореневі слова, щоб відбулося чергування голосних звуків. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК. Школа – шкіл [o] – [i].

Нога, плету, соколи, четвертий, ломити, шести, заганяти, берегти, пекти, летіти, перехід, гора, корінь, застібнути.

449 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з родиною їдете до якогось міста й треба купити квитки. Прочитайте наведене речення-прохання, уставляючи по черговому на місці пропуску подані назви міст у потрібній формі. Які звукові чергування ви помітили?

Дайте, будь ласка, три квитки до _____

Київ
Харків
Чернігів
Миколаїв
Львів
Тернопіль
Бориспіль

Дайте, будь ласка, три квитки до Канева

II. Простежте, чи відбувається чергування голосних звуків при зміні форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці.

450 I. Спишіть словосполучення, уставляючи пропущену букву о або а. Поясніть, за яких умов вимовляємо звук [a], а отже, й пишемо букву а.

Л..митися в двері, відл..мати шматок, к..тається на велосипеді, к..титься камінь, допом..гти мамі, допом..гати мамі, ск..кати по калюжах, уск..чити в халепу, ух..пив шапку, х..пає шапку.

II. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

451 Хто за одну хвилину зможе дібрати п'ять дієслів, у коренях яких можливе чергування голосних звуків?

452 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Поясніть орфограми, опираючись на правила написання ненаголошених [е], [и] та відомості щодо чергування звуків.

1. Розб..рати, заб..ру, вит..рати, вит..рти. 2. Сп..кти, пол...тити, поч..пити. 3. Хлоп..ць, січ..нь, лип..нь.

453 І. Спишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергуються. Підкресліть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Поясніть написання цих слів.

1. Хочеш їсти калачі – не сиди на (піч). 2. Від своєї совісті не (втікати). 3. Кожна травичка на (свій) (корінь) росте. 4. З (вечір) пригожого аж до ранку вишивала дівчина вишиванку. 5. З ким поведешся, того й (набратися). 6. Під лежачий (каменя) вода не тече (*Нар. творчість*).

II. Поясніть, як ви розумієте подані прислів'я. Опишіть життєву ситуацію, за якої можна було б використати останнє з них.

ПОРІВНЯЙМО:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
берег – на берегу Кривой Рог – в Кривом Роге ходить – я хожу ездить – я езжу	берег – на б́ерезі Кривий Ріг – у Кривому Розі ходить – я ходжу їздити – я ї́жджу

§ 51. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як при творенні слів чи зміні їхньої форми замість [г], [к], [х] з'являються інші звуки, а також про чергування приголосних у коренях дієслів

ПРИГАДАЙМО. На які звуки змінюються приголосні [г], [к], [х] в іменниках перед закінченням [і]?

454 А. Простежте, які зміни відбулися в коренях слів кожної групи.

1. Друг – друзі, дружити. 2. Молоко – у молоці, молочний. 3. Кожух – у кожусі – козушок.

Б. Знайдіть у першій групі форму слова друг і спільнокореневе до нього слово.

В. На основі спостереження розкажіть, які можливі чергування приголосних в українській мові і за яких умов це відбувається.

Чергування

В українській мові під час творення слів або зміні їхньої форми можуть **чергуватися приголосні звуки**.

Звуки, що чергуються	Приклади
[г] $\begin{cases} \text{[ж]} \\ \text{[з']} \end{cases}$	нога $\begin{cases} \text{ні} \textcolor{blue}{ж}\text{ка} \\ \text{(на) нозі} \end{cases}$
[к] $\begin{cases} \text{[ч]} \\ \text{[ц']} \end{cases}$	рука $\begin{cases} \text{ру} \textcolor{blue}{ч}\text{ка} \\ \text{(в) руці} \end{cases}$
[х] $\begin{cases} \text{[ш]} \\ \text{[с']} \end{cases}$	вухо $\begin{cases} \text{ву} \textcolor{blue}{ш}\text{ко} \\ \text{(у) вуці} \end{cases}$

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосні [г], [к], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с'] перед голосним [л].

Чергування в дієсловах

У коренях дієслів можливі такі чергування приголосних:

Звуки, що чергуються	Приклади
[д] – [дж]	ходити – ход $\textcolor{blue}{ж}$ у
[т] – [ч]	летіти – ле $\textcolor{blue}{ч}$ у
[ст] – [шч]	мастити – ма $\textcolor{blue}{щ}$ у
[с] – [ш]	пи $\textcolor{blue}{с}$ ати – пи $\textcolor{blue}{ш}$ у
[з] – [ж]	возити – во $\textcolor{blue}{ж}$ у
[зд] – [ждж]	їздити – ї $\textcolor{blue}{ждж}$ у

455 Змініть слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб відбулися всі можливі для них чергування приголосних (письмово). Вимовте звуки, які чергуються.

ЗРАЗОК. Дорóга – у дорозі, доріжка.

Молоко, флешка, рік, Кременчук, берег, книга, Острог, ворог, горох, тихо, муха, птах.

456 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому подані слова є спільнокореневими, хоча в їхніх коренях є лише по одному спільному звуку.

1. Річний – у році. 2. Політ – полечу.

457 Поставте іменники у формі зазначеного біля них відмінка й запишіть. Вимовте звуки, які чергуються.

У давальному: Ольга, Галинка, учителька.

У місцевому: підлога, грядка, футболка.

У кличному: друг, парубок, козак.

458 Простежте, чи не відбувається чергування приголосних звуків при зміні форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці або назви річки, озера, урочища тощо, які є у вашій місцевості.

459 І. Поставте дієслова у формі 1-ї особи однини. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, які чергуються.

ЗРАЗОК. *Водити* – *воджу* [д] – [дж].

Радити, бігати, шепотіти, сказати, викосити, нагородити, випросити, хрестити, мостити, носити, їздити.

ІІ. З одним утвореним дієсловом (на вибір) складіть і запишіть просте речення з однорідними членами.

460 Прочитайте гумореску. Знайдіть слова, у яких можливі чергування голосних або приголосних звуків. Хто знайде чотири таких слова? А хто – шість? А хто – сім?

НЕКУЛЬТУРНІ ХАЗЯЇ

Із гостини по сніжку
Хлопчики вертались,
А товариш запитав:
– Як вам гостювалосьь?
– Та нічого, все як слід...
Тільки, бачиш, друже,
В тому домі хазяї
некультурні дуже.
Навіть з наших кожушин
Снігу не струсили...
То ми так, як увійшли,
І до столу сіли.

Грицько Бойко

461 І. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Запишіть утворені слова. Підкресліть букви на позначення звуків, які чергуються.

1. На (язык) медок, а на (думка) льодок. 2. (Друг у множині) знаходить щастя, а перевіряє біда. 3. По садочку ходжу́, кониченька (водити). 4. Писар пише, писар маже, так запише, як

- пан (сказати). 5. І короткий хвіст (муха) не подобається.
 6. Вербa водою живе, верба воду і (берегти) (Нар. творчість).
 7. Близько сорока нових зірок з'являється в нашій (Галактика) кожного року (З енциклопедії).

II. Поясніть особливості вимови та написання виділених слів.

462 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «Друзів знаходить щастя, а перевіряє біда»?

- ✓ зрадити у важку годину (рос. предать у трудный час)
- ✓ здолати труднощі (рос. преодолеть трудности)

§ 52. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ СЛІВ

Про те, як змінюються приголосні при творенні слів за допомогою суфіксів -ськ-, -ств-, -ин-

ПРИГАДАЙМО. З якими приголосними можуть чергуватися звуки [з], [к], [х]?

463 А. Розгляньте на схемах, як творяться прикметники за допомогою суфікса -ськ-.

Козак + **ськ** + ий → козацький.

Буг + **ськ** + ий → бузький.

Б. Які зміни звуків ви помітили на схемах?

В. На основі спостереження розкажіть про зміни приголосних при творенні слів.

Суфікси
-ськ-, -ств-

При творенні прикметників за допомогою суфікса -ськ(ий) та іменників за допомогою суфікса -ств(о) можуть змінюватися приголосні.

Зміни приголосних при збігові їх у процесі словотворення

<p>г, ж, з +</p> <ul style="list-style-type: none"> → -ськ(ий) = -зьк(ий) → -ств(о) = -зтв(о) 	<p>Риза – ризький</p> <p>боягуз – боягузтво</p>
<p>к, ч, ц +</p> <ul style="list-style-type: none"> → -ськ(ий) = -цьк(ий) → -ств(о) = -цтв(о) 	<p>козак – козацький</p> <p>ткач – ткацьтво</p>
<p>х, с, ш +</p> <ul style="list-style-type: none"> → -ськ(ий) = -ськ(ий) → -ств(о) = -ств(о) 	<p>товариш – товариський</p> <p>товариш – товариство</p>

ВИНЯТОК: *казах* – *казахський*, *тюрки* – *тюркський*, *Цюрих* – *цюрихський*, *Мекка* – *меккський*, *баски* – *баскський*, *Нью-Йорк* – *нью-йоркський*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо основа слова закінчується на [d] або [t], то на письмі ніяких змін не позначаємо. **НАПРИКЛАД:** *брат* – *братський*, *солдат* – *солдатський*, *студент* – *студентський*, *турист* – *туристський*.

464 І. Від поданих географічних назв утворіть і запишіть прикметники за допомогою суфікса *-ський*.

ЗРАЗОК. *Прилуки* – *прилуцький*.

Лейпциг, Дрогобич, **Іртиш**, Карпати, Оренбург, Сиваш, Овруч, **Південний Буг**, Воронеж, Черкаси, Біла Церква, Галичина, **Цюрих**, Острог, Кагарлик, Ніжин, Рига, Прилуки, **Ладога**, Норвегія, Запоріжжя, Бахмач.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
парижский	паризький
узбекский	узбецький
латышский	латиський

ІІ. Запишіть фонетичною транскрипцією прикметники, утворені від виділених слів.

465 Від поданих назв утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ський* і знайдіть для кожного з них місце в таблиці. Запишіть утворені прикметники в зошит послідовно за номерами.

Прага

Острог

Париж

Рига

Запоріжжя

1				з	ь				
2					з	ь			
3						з	ь		
4							з	ь	
5								з	ь

466 І. Від поданих іменників утворіть нові слова за допомогою суфікса *-ський*, а також, де це можливо, за допомогою суфікса *-ств*. Запишіть утворені слова, виділіть у них суфікси.

Чех, товариш, латиш, боягуз, студент, казах, гігант, ткач, парубок, узбек, таджик, завод, емігрант, Онега, Гадяч, хлібороб, ливарник, чумак.

ІІ. З двома утвореними прикметниками складіть речення. Підкресліть у них граматичні основи.

Суфікс
-ин(а)

При творенні іменників від прикметників на **-ськ(ий)**, **-зьк(ий)** за допомогою суфікса **-ин(а)** відбуваються такі зміни приголосних:

- суфікс **-ськ(ий)** змінюється на **-щ-** ([шч]). **НАПРИКЛАД:** харківський – Харківщина, львівський – Львівщина;
- суфікс **-цьк(ий)** змінюється на **-чч-**. **НАПРИКЛАД:** донецький – Донецщина, вінницький – Вінниччина. **Виняток:** Галичина.

-ськ- → щ

-цьк- → чч

467 I. Утворіть від поданих прикметників іменники за допомогою суфікса **-ин(а)**. Виділіть суфікси в утворених словах.

ЗРАЗОК. Сумський – Сумщина.

Вінницький, хмельницький, дніпропетровський, івано-франківський, київський, турецький, херсонський, переяславський, німецький, полтавський, білоцерківський, черкаський.

II. З двома утвореними іменниками складіть і запишіть речення, ускладнені однорідними членами. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

468 Знайдіть у кожному ланцюжку по одному слову з буквосполученням **-чч-**.

п о т у р е ч ч и а д о н е ч ч и н а в і н ч ч и н а д о

в і н н и ч ч и х м е л ь ч ч и н а н і м е ч ч и н а о л о

469 I. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. За потреби скористайтеся перекладним словником.

Братский, человеческий, подхалимство, товарищество, товарищеский, нищенство.

II. Виконайте письмово словотвірний розбір двох слів (на вибір).

470 Напишіть ліричну замальовку (6–8 речень) на одну із запропонованих тем: «Пахнуть яблука медом», «В ласкаві ширти місяць падав», «Такі пішли холодні ранки». Використайте спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті.

§ 53. ТВОРЕННЯ І ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ

*Про сполучні [e], [o] в складних словах,
написання слів з пів- та про дефіс у складних словах*

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають складними?

471 А. Скільки коренів має кожне з поданих складних слів?

звукозапис	сталевар
лісостеп	землетрус
сухофрукти	хвилеріз

Б. Яким звуком з'єднано частини слів першої колонки? А другої?

В. Зробіть висновок про деякі особливості складних слів.

*Складні
слова*

Складним (рос. сложным) називають слово, яке має два або більше коренів. **НАПРИКЛАД:** *спортзал, відеокамера, п'ятирічний.*

*Сполучні
голосні*

Частини складних слів поєднуємо за допомогою сполучних голосних [o], [e] або без них. **НАПРИКЛАД:** *вод+o+грай, земл+e+знавство, двохсотий, чотирикутник.*

472 І. Перекладіть складні слова українською мовою та запишіть, виділіть корені. За потреби скористайтесь перекладним словником.

Книгохранилище, землетрясение, лесостепь, сухофрукты, нефтепровод, одноклассник, птицелов, лунноход, земледелие, звукозапись.

ІІ. Підкресліть букви на позначення сполучних голосних.

Написання складних слів разом і через дефіс

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо ЧЕРЕЗ ДЕФІС:
слова, утворені поєднанням залежних одне від одного слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>снігопад, водоочисний</i>	слова, утворені поєднанням рівноправних слів (частини слова можна з'єднати сполучником і): <i>купівля-продаж, північно-східний, чорно-білий</i>
іменники, утворені за допомогою сполучного голосного: <i>лісостеп, верболози</i>	іменники, утворені без сполучного голосного: <i>жар-птиця, стоп-кран, блок-система</i>

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо ЧЕРЕЗ ДЕФІС:
слова, утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: <i>горицвіт</i>	відтінки кольорів: <i>темно-зелений, ніжно-рожевий</i> ; АЛЕ: <i>жовтогарячий, червоногарячий</i> близькі за значенням слова, що передають єдине поняття: <i>хліб-сіль, батько-мати</i>
слова з першими частинами: <i>авіа-, авто-, аеро-, аудіо-, біо-, водо-, гідро-, електро-, вело-, мото-, мікро-, мега-, супер-, псевдо-, кіно-, теле-, фото-</i> й подібні: <i>авіакаса, мікрохвильовий</i>	назви проміжних частин світу: <i>норд-вест</i> назви професій, звань, посад, спеціальностей: <i>лікар-еколог, генерал-майор</i> назви рослин: <i>брат-і-сестра, розрив-трава</i> назви казкових персонажів: <i>Лисичка-Сестричка</i> слова, утворені повторенням того самого слова, поєднанням слів з однаковим коренем, синонімічних або антонімічних слів: <i>білий-білий, тишком-нишком, більш-менш</i> слова, які мають першу частину <i>віце-, екс-, максі-, міні-, лейб-, обер-:</i> <i>екс-чемпіон</i>

473 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому словосполученні складне слово пишемо через дефіс, а в другому – разом.

М'ясо-молочний комбінат, кораблебудівний завод.

474 Запишіть слова під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть й обґрунтуйте орфограми.

Працевдатність, інтернет-магазин, шестиденка, краєзнавство, навчально-виховний, добрий-предобрий, далеко-далеко, рік-два, штрих-код, аквапарк, фан-клуб, автовідповідач, шеф-кухар, мотоспорт, Лисичка-Сестричка, м'ясо-молочний, видимо-невидимо, перекотиполе, льон-довгунець.

хліб-сіль
батько-мати
гуси-лебеді

475 Спишіть слова, знявши ризик. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Чорно/ліс, авто/сервіс, хліб/сіль, віце/прем'єр, екс/чемпіон, жук/рогач, носо/ріг, Івасик/Телесик, водо/спад, семи/струн-

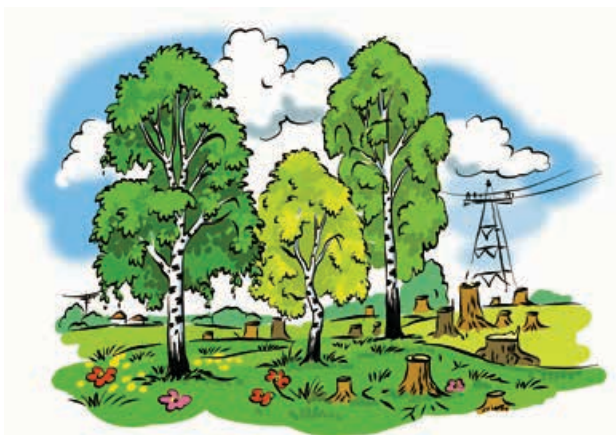
476 Знайдіть для кожного слова місце в таблиці. Запишіть ці слова в **зошит** послідовно за номерами, уставляючи, де потрібно, дефіс.

мікро/район	1											
міні/маркет	2											
світло/синій	3					—						
лікар/еколог	4						—					
лісо/степ	5						—					

До села вели нову лінію електропередач і через ліс прорубали просіку. Вийшла просіка якраз на трійцю берізок. Довелося спилати і їх.

Ті дві бензопилиць Кузьма обчухрав та одвіз на своє обійстя*. Гарна купа дровець вийшла. А третю поволокли прямо на сміттєзвалище, бо з нею й морочитися ніхто не захотів. Коли це нагодився землемір Микола, витяг коряку з купи та й поніс додому...

Заходжу якимось до Миколи, а в нього у вітальні на стіні висить дивовижний таріль** із такого візерунчастого дерева,

якого ще не доводилося бачити. Сусід помітив моє здивування і каже: «А це з тієї, розкоряки, що мало не згнила...».

Виходить, ота третя береза теж мала свою красу, а от розгледіти її не кожен міг (За Є. Шморгуном).

* *Обійстя* – садиба, двір.

** *Таріль* – велика тарілка, кругле блюдо; декоративна тарілка.

II. Знайдіть і випишіть із тексту п'ять складних слів. Виконайте письмово їхній словотвірний розбір та розбір за будовою. Обґрунтуйте написання.

III. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

478 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте вислів «Не одяг красить людину, а її справи».

- ✓ шляхетний вчинок (рос. благородный поступок)
- ✓ приваблива зовнішність (рос. привлекательная внешность)

479 I. Запишіть за 1–2 хвилини якнайбільше складних слів, першими частинками яких є *фото-*, *авто-*, *мікро-*, *VELO-*, *електро-*, *радіо-*.

II. З двома словами складіть і запишіть речення.

480 Утворіть від поданих парами слів складні слова і запишіть їх у дві колонки: а) ті, що пишемо разом; б) ті, що пишемо через дефіс. Підкресліть букви на позначення сполучних голосних [o], [e].

Хліб, завод; яхта, клуб; кіно, зірка; край, знати; бій, припаси; школа, інтернат; сухий, фрукти; земля, міряти; чорне, море; вугілля, видобуток; гуси, лебеді; сон, трава; картопля, сховище; перший, відкривач.

Слова з пів-

В українській мові складні слова з **пів-** пишемо **через дефіс**, якщо друга частина слова починається з великої букви (тобто є власною назвою). У решті випадків складні слова з **пів-** пишемо **разом**. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>пів-Запоріжжя</i>		<i>півдороги</i>
<i>пів-Одеси</i>		<i>півдерева</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо загальна назва починається буквами *я*, *ю*, *є*, *ї*, то після частинки **пів-** ставимо апостроф. **НАПРИКЛАД:** *пів'яблука*, *пів'ягоди*.

481 I. Спишіть слова, знявши risks. Обґрунтуйте написання.

Пів/ями, пів/дороги, пів/столиці, пів/України, напів/сон, пів/гривні, пів/юрти, пів/Англії, пів/Єгипту, пів/зошита,

пів/Канева, пів/поля, пів/Кропивницького, пів/їдальні, пів/відра, пів/апельсина, пів/життя, пів/Луганська.

II. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть два речення.

482 Знайдіть у таблиці й выпишіть два іменники з пів- (зразки можливого розміщення слів подано на с. 252).

в	и	п	о	н	в	п	і	в	з
п	і	в	д	п	і	в	т	н	е
п	і	в	а	ж	с	б	н	і	д
к	в	к	о	л	о	л	я	ч	ю

483 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Райдуга в полі (пів)неба схилила до колосків, до пшеничної ниви (*В. Грінчак*). 2. Не відцурайся слова при столі, не пошкодуй (пів)ночі на розмову (*А. Малишко*). 3. (Пів)Києва скаже, а (пів)Києва плаче (*Нар. творчість*). 5. З'їж (пів)біди та напийся води (*Нар. творчість*).

II. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.

§ 54. ТВОРЕННЯ І ПРАВОПИС СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ СЛІВ

*Про те, як з окремих частинок
або перших літер слів творяться нові слова*

484 А. Розгляньте зразки творення складноскорочених слів.

Донецький басейн → Донбас
Дніпровська гідроелектростанція → Дніпрогес
Організація Об'єднаних Націй → ООН

Б. З'ясуйте, з яких слів узято частини для утворення слова *Донбас*. А з яких слів узято початкові звуки для слова *ООН*?

В. Зробіть висновок про те, як утворюють складноскорочені слова.

Складно-
скорочені
слова

Складноскороченими (рос. *сложносокращёнными*) називають слова, які утворені скороченням початкових частин слів, початкових звуків чи букв.
НАПРИКЛАД: *зорепад* (*падають зорі*), *міськво* (*міський відділ освіти*), *юннат* (*юний натураліст*), *АТС* (*автоматична телефонна станція*).

Способи
творення

Правопис

Основні способи творення складноскорочених слів:

складання частин повнозначних слів	<i>дитсад</i> (дитячий садочок), <i>самбо</i> (самооборона)
складання початкових букв або звуків	<i>КВК</i> (клуб веселих і кмітливих), <i>НАН України</i> (Національна академія наук України)

Складноскорочені слова, утворені з початкових букв (**абрєвіатури**), записуємо **великими літерами** без крапок. **НАПРИКЛАД:** *НСК* (Національний спортивний комплекс).

Складноскорочені слова, утворені складанням частин слів, пишемо **разом**. **НАПРИКЛАД:** *завмаг, військкомат*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Власні складноскорочені назви пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *Донбас, Укррічфлот*.

485 І. Від поданих сполучень слів утворіть і запишіть складноскорочені слова. Усно поясніть особливості творення кожного слова.

ЗРАЗОК. *Заробітна плата – зарплата.*

Педагогічний інститут, листя падає, міряти землю, командир батальйону, фізична культура, біологічний факультет, соціальне страхування, лісове господарство, авіаційна база, дитячий будинок, медичний університет, педагогічне училище, аеродинамічні сани, Донецький басейн, завідувач господарства, міський виконавчий комітет, сільська рада, державний бюджет.

ІІ. Із трьома утвореними словами складіть і запишіть речення.

486 І. Утворіть від поданих сполучень слів складноскорочені слова – абрєвіатури. Розкажіть про особливість їхнього творення та написання. Запишіть утворені слова та прочитайте їх уголос.

Станція технічного обслуговування, Служба безпеки України, Організація Об'єднаних Націй, Міністерство закордонних справ, Міністерство охорони здоров'я, Національний банк України, Львівський автобусний завод, Академія педагогічних наук, теплоелектростанція, Світова організація торгівлі, Європейський Союз, Китайська Народна Республіка.

II. Які ви знаєте аббревіатури (назви навчальних закладів, підприємств, організацій, товариств тощо), що поширені у вашій місцевості? Запишіть ці аббревіатури.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Форму прикметника чи дієслова минулого часу при складноскороченому слові визначаємо за головним словом того сполучення, від якого утворено це складноскорочене слово. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
ЗМІ повідомили (засоби масової інформації)	ЗМІ повідомило
міська АТС (автоматична телефонна станція)	міський АТС

487 Знайдіть і виправте помилки в поданих реченнях. Обґрунтуйте свою думку. Відредаговані речення запишіть. За потреби скористайтеся довідкою.

1. НДІ розробила нові стандарти навчання. 2. НАН України провів конференцію археологів. 3. КПП розпочала прийом заяв від вступників. 4. ЗМІ оголосила конкурс юних літераторів. 5. ФК «Шахтар» виграла матч Ліги чемпіонів. 6. На Десні споруджено великий ГЕС.

Дніпровська ГЕС – одна з найпотужніших у світі

ДОВІДКА. Науково-дослідний інститут, Київський політехнічний інститут, Національна академія наук України, футбольний клуб, засоби масової інформації, гідроелектростанція.

488 Утворіть за 1 хвилину якнайбільше складних слів, використавши подані частини.

... маг, ... рада, ... провід, ... мір, ... поверховий.

489 Прочитайте подані сполучення слів, замінюючи складноскорочені слова їхніми повними відповідниками.

ЗРАЗОК. Співробітник АПН України – співробітник Академії педагогічних наук України.

Студент медуніверситету, працівник райво, приїхав із США, вихованець драмгуртка, голова міськради, розпорядження голови Харківської облдержадміністрації, стаття спецкора, рішення оргкомітету, тренування на спортбазі, депутат ВР України, продаж запчастин, рішення Херсонського міськвиконкому, шлюзи Дніпрогесу.

§ 55. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ»

490 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви дізналися для себе?

УКРАЇНЦІ – ЗІРКИ СВІТОВОГО БАЛЕТУ

Уродженці Києва Вацлав Ніжинський і Сергій Лифар стали одними з найяскравіших зірок за всю історію **світового балету**.

«Бог танцю» Вацлав Ніжинський на сцені повністю перевтілювався – глядачів вражали його легендарний стрибок і здатність зависати в повітрі, витончена грація, абсолютне розуміння стилю.

Сергія Лифаря називали «добрим генієм балету ХХ століття». У юності він співав у церковному хорі Софійського собору, відвідував клас фортепіано в Київській консерваторії. Понад тридцять років був солістом, хореографом, керівником балетної трупи «Гранд-опера» у Франції. Відірваний від батьківщини, він до кінця життя **думками** линув на береги Дніпра. І на своїй могилі на паризькому кладовищі заповів написати лише чотири слова: «Serg Lifar de Kiev» – «Серж Лифар із Києва».

Сьогодні естафету В. Ніжинського і С. Лифаря підхопив український танцівник, вихованець Київського хореографічного училища Іван Путров – одна з найяскравіших зірок світового балету. На його спектаклі в Лондоні спеціально приїздять шанувальники з Америки, Японії, Австралії та усієї Європи.

Н. Віллон. Балет

Неможливо уявити світовий балет без плеяди** яскравих талантів з України (*Із журналу*).

* *Унікальний* – винятковий, рідкісний.

** *Плеяда* – група визначних діячів у якійсь галузі.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по три слова із звуковим і нульовим закінченнями. Які граматичні значення виражають ці закінчення?
2. Випишіть кілька слів, які стосуються музичного й хореографічного мистецтва. Доберіть до них спільнокореневі. Виділіть корені.
3. Виконайте письмовий розбір за будовою виділених слів.
4. Випишіть 3–4 дієслова із префіксами. Якого значення надали ці префікси словам?
5. Доберіть три форми іменника *балет* та два спільнокореневих. З одним спільнокореневим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

491 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

1. **Вышло** из-за туч **солнце**, и **росинки** на траве заблестели.
2. Буря промчалась, но раскалённая за день **земля** не освежилась.
3. Зимой каждое воскресенье **либо** они ездили к друзьям, **либо** их друзья приезжали к ним.
4. Ребята возвращаются с прогулки в лесу, и каждый несёт полное лукошко с **грибами**.

II. З кожного речення виберіть по одному похідному слову та виконайте письмово їхній словотвірний розбір і розбір за будовою.

Словничок

Росинка – (укр.) *росінка*; раскалённый – (укр.) *розжарений, розпечений*; каждое воскресенье – (укр.) *щонеділі*; либо – (укр.) *або*; приезжали – (укр.) *приїжджали*; лукошко – (укр.) *кóзуб*.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Нульове закінчення має кожне слово в рядку

А вітер, кінь, плач

В ідуть, ідеш, ідемо

Б весна, прохолода, віхола

Г повільно, далеко, взимку

2. Спільнокореневими є всі слова в рядку

А читати, читання, чистити

В переходити, ходулі, вихід

Б читав, читали, читала

Г будувати, будильник, збудити

3. Безсуфіксним способом утворено слово

А перепис Б озеро В підмести Г кенгуру

4. Правильно написано всі слова в рядку

А спитати, знести, зфальшивити
Б зкосити, зшити, бездіяльний
В спалений, розвідка, бесхитрісний
Г спекти, безпечний, розтривожити

5. Букву *е* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А пр..їхати, пр..бігти, пр..нести
Б пр..красний, пр..хороший, пр..тихий
В пр..чудовий, пр..великий, пр..міський
Г пр..гасити, пр..милий, пр..чистий

6. Префіксальним способом утворено кожне слово рядка.

А приїхати, переписати В випускний, вишуканий
Б прочитати, простір Г розказати, вихідний

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є значущі частини слова? Яка частина слова є носієм лексичного значення?
2. Що таке закінчення слова? Наведіть приклади слів з нульовим закінченням.
3. Поясніть відмінність між змінними й незмінними словами. Чи однакові за змістом твердження «слово має нульове закінчення» і «слово не має закінчення»?
4. Які слова називають спільнокореневими? Чи однаковими є поняття «спільнокореневі слова» і «форми слова»? Проілюструйте відповіді прикладами.
5. Поясніть роль суфіксів і префіксів. Що спільного між префіксом і суфіксом, а що – відмінного?
6. Розкажіть про особливості написання префіксів. Наведіть приклади.
7. Розкажіть про основні способи творення слів. Наведіть приклади.
8. Розкажіть про написання складних слів разом і через дефіс.

Об'єднайтеся в групи і підготуйте **Проект** вікторину з 8–10 запитань на тему «Будова слова. Орфографія» (на основі теоретичного матеріалу та вправ цього розділу).

Проведіть вікторину для учнів інших груп.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В П'ЯТОМУ КЛАСІ

§ 56. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

492 І. Прочитайте виразно текст, правильно інтонуючи речення. Чому, на вашу думку, Мишкові сподобалося приходити в сад на світанку?

ЯБЛУКО І СВІТАНОК

Малий Мишко часто приходив у сад до свого дідуся. Дідусь пригощав онука смачними яблуками, грушами, медом. Та Мишко не міг відірвати очей від великого-великого, білого й ніжного яблука, яке виросло аж на вершечку однієї яблуні.

– Дідусю, милий, дозвольте мені, я полізу й зірву он те яблуко.

– Ні, – каже дідусь. – Це яблуко буде тому, хто прийде в сад на світанку й попрацює часинку.

Кілька разів збирався Мишко прийти в сад на світанку, та не міг подолати лінощів. Нарешті* зібрався-таки із силами, розплющив очі перед світом, ударив кулаком подушку й побіг до дідуся в сад. Налив бджолам води, позрізав сухі гіллячки.

Заграла ранкова зоря. Підходить Мишко до яблуні з омріяним** яблуком – і дух затаїв. Таке диво! Яблуко на самісінькому вершечку не біле, а рожеве, як небо на світанку.

В. Фомюк. Яблуня

- Ну, що ж, тепер яблуко твоє, – тихо каже дідусь. – Лізь і зривай.
- Ні, дідусю... Нехай завтра...
- Чому? – дивується дідусь і радіє.
- Хочу побачити ще один світанок (*В. Сухомлинський*).

* *Нарéшті* – (рос.) нарконец; нарконец-то.

** *Омріяний* – (рос.) овейанный мечтой.

II. Виконайте завдання до текстів.

1. Знайдіть у тексті спонукальні речення та окличне. З якою інтонацією їх слід вимовляти? Які емоції, почуття передав автор окличним реченням?
2. Назвіть ужиті в тексті звертання. Визначте частину мови та відмінок цього слова.
3. Знайдіть по одному реченню з однорідними додатками, означеннями та присудками. Яка роль цих однорідних членів речення у тексті?
4. Утворіть з двох перших речень одне складне й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.
5. Знайдіть діалог. Поясніть уживання розділових знаків при діалозі.
6. Випишіть усі словосполучення з першого речення. Виконайте синтаксичний розбір двох з них (на вибір).
7. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

493 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Відредагуйте по черзі словосполучення (усно). Правильність виконання перевірте за допомогою рубрики «Культура мовлення» на с. 20, вправи 51 та відповідей у додатках.

Вибачте мене, дякую вас, хворий грипом, сталося по неухважності, потребує допомогу, турбуватися за дітей, контрольна по історії, чемпіонат по тенісу, іти за хлібом, у десять годин.

494 Сформулюйте й запишіть 2–3 правила безпечної поведінки на воді або в громадських місцях. Використайте речення з одним головним членом.

495 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Хто **(в)літку** буде співати той **(у)зимку** буде танцювати (*Нар. творчість*). 2. За селом розлогі поля синіє ліс л(е,и)тять птахами хмаринки і хмаринками птахи (*У. Самчук*). 3. Відвічний ліс шумів над ним **тужливо** або стогнав і плакав і р(е,и)вів (*І. Франко*). 4. **Навшпиньки** тиша ходить у саду щоб гілку не труснути ненароком (*Г. Дудка*). 5. Нащо ж **ти** калино губиш свою вроду погляд **ясноокий** топ(е,и)ш в синю воду? (*О. Довгоп'ят*).

II. Визначте частини мови виділених слів.

496 Перекладіть усно речення українською мовою. Перебудуйте перекладені прості речення на складні й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. Из-за гор выглянуло солнце и быстро высушило росу на траве. 2. В саду цвели изумительные розы и радовали сердце маленькой хозяйки. 3. Начался сильный дождь и быстро намочил асфальт, траву и деревья.

§ 57. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

497 І. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тип і стиль мовлення. Що виражає заголовок до тексту – тему чи основну думку?

ТРИПІЛЬЦІ

У 1893 році **видатний** український учений Вікентій Хвóйка виявив біля містечка Трипíлля Київської області залишки поселення, вік якого сягав кількох тисячоліть. Нині в Україні знайдено багато подібних пам'яток. За назвою місця перших розкопок історики назвали племена, що колись давно населяли Україну, трипíльськими.

Свої жiтла трипíльці розташовували колами навколо великого майдану. Стіни помешкань **споруджували** на дерев'яному каркасі й обмазували глиною. Зовні їх розмальовували смугами червоного, жовтого та білого кольорів. Дах перекривали солом'яними або очерет'яними сніпками. В оселях була піч.

Трипíльці вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Розводили корів, овець, кіз і свиней. Полювали на благородного óленя, козулю та кабана, у річках ловили щуку, судака і сома.

З кременю* та ка́меню трипíльські майстри **виготовляли** різні знаряддя праці: сокири, серпі, свéрдла. З кістки, ро́гу, дерева і глини робили інструменти для обробки шкур, плеті́ння та в'язання. Дуже поширеним був глиняний посуд: мискі́, го́рщики, макітри, глечики. Характерна ознака цих виробів – витонченість форм і яскравий розпис (*З посібника*).

* *Кре́мінь* – дуже твердий мінерал чорного, бурого або жовтого кольору.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, чому племена, які колись населяли Україну, назвали трипíльськими. Як називають представників цих племен?

2. Поясніть лексичне значення слів *пам'ятка, поселення, макітра*. Скористайтеся тлумачним словником.

3. Поясніть пряме й переносне значення слова *кремінь*. З яким значенням (прямим чи переносним) це слово вжито в тексті?

4. Знайдіть слова й словосполучення, характерні для наукового стилю мовлення. Чи доречно ці слова вжито в тексті?

5. Знайдіть у другому абзаці синоніми й поясніть їхню роль.

6. Доберіть синоніми до виділених слів. Скористайтеся словником синонімів.

7. Випишіть з тексту назви: а) знарядь праці та виробів; б) рослин і тварин. Користуючись виписаними словами, розкажіть, чим займалися трипільці.

498

I. Складіть і запишіть по одному реченню зі словом *пливти* в прямому й переносному значенні.

II. Складіть і запишіть одне речення зі стилістично забарвленими словами.

499

Замініть у кожному реченні прикметник *крутий* найбільш доречним синонімом.

1. Вантажівка зупинилася за *крутим* поворотом. 2. Річка біжить між *крутими* берегами. 3. Характер у хлопця був *крутий*. 4. Із сушених яблук зварили *крутий* узвар. 5. З манки зварили *круту* кашу.

500

Доберіть синонім й антонім до виділеного слова в реченні.

Вітрець *рушив* – почало колесом сніг крутити (*Панас Мирний*).

501

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Відгадайте загадки. Які фразеологізми «приховано» в них?

1. Його вішають, коли засмучуються. 2. Цю кашу куштує той, кого лають, суворо карають. 3. Навколо нього обводять, коли хочуть обманути. 4. Їх продають, коли бездумно роздивляються на щось. 5. Їх продають, коли сміються. 6. Їх беруть на плечі, коли швидко біжать, тікають. 7. Вона болить, коли дуже переживаєш, страждаєш. 8. Вони нападають, коли не хочеться працювати, лінуєшся.

502

Складіть усно висловлення (4–5 речень) на одну з тем: «Добра людина – як сонечко, усяк біля неї зігріється», «Правда яскравіша за сонце», «Світ не без добрих людей», «Чужим добром не збагатієш». Використайте синоніми й антоніми для надання висловленню виразності.

§ 58. БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

503 І. Прочитайте текст. Як ви думаєте, чому саме до шкільного колодязя ходив набирати воду дідусь? Чому вода із цього колодязя здавалася йому найсмачнішою?

ДОБРОГО ВАМ ЗДОРОВ'Я!

Біля школи живе старий чоловік, дід Іван. Немає в нього нікого: ні рідних, ні близьких. Було два сини – й ті загинули на фронті. А дружина померла недавно.

Щодня приходить дід Іван до школи по воду.

– У шкільному колодязі дуже смачна вода, – каже він сусідам.

Як тільки дідусь підходить до колодязя, до нього підбігають діти.

– Дідусю, ми допоможемо вам витягти води, – кажуть вони. Дідусь усміхається, не встигне й відпочити біля колодязя, як відро вже повне.

– Доброго вам здоров'ячка, дідусю! – щебечуть діти.

Ці слова звучать для діда прекрасною музикою. Від них на серці стає тепло й радісно.

Ось і зараз вийшов дід Іван з хати та й сів на лавці біля тину. Сидить і прислухається. До чого ж він прислухається? На шкільній садибі пролунав дзвінок. Дідусь бере відро й іде по воду. Як хочеться йому почути гарячі слова:

– Доброго вам здоров'ячка, дідусю! (В. Сухомлинський).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по два слова з нульовим закінченням та без закінчення. Розберіть їх за будовою. Які із цих слів називають незмінними?
2. Випишіть два-три слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
3. Випишіть форми слова *колодязь*, позначте в них закінчення.

4. Доберіть усно до виділених слів по дві їхні форми та по два спільнокореневих слова.
5. Розберіть за будовою слова *шкільний*, *дзвінок*. Визначте спосіб їхнього творення.

504 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Які ваші плани на літні канікули?

505 Розгадайте ребуси. Слова-відгадки розберіть за будовою.

К КИД

100ВП

РО+ГА

НЕ СТИ

506 Розберіть за будовою подані слова. З одним словом (на вибір) складіть речення.

Прибережний, провідник, земляний, добирати.

507 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

1. (З,с)тихне м(е,и)лодія, й (з,с)хлипне поволі срібна хмаринка перлистим дощ(е,о)м (*З. Мороз*). 2. Та раптом пісня з закутків нічних ро(з,с)сипалась, як бісер, край* дороги (*Ю. Вавринюк*). 3. Настояна на матіолі тиша пр(е,и)спала смагли глеки на т(е,и)ну (*Д. Іванов*). 4. Стомившись, день (з,с)хилився на плечі (*Л. Гудзь*). 5. За 10 хвилин космічний корабель може (з,с)фотографувати до 1 млн км² з(е,и)мної поверхні (*З довідника*). 6. Я пр(е,и)горнусь до тебе тін(н)ю (*О. Довгон'ят*).

* *Край* – (рос.) у, возле, около.

508 Складіть і запишіть невеликий твір (5–7 речень) на тему «Шкільна родина». Використайте спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті. Який стиль мовлення ви оберете?

§ 59. ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

509 І. Прочитайте виразно текст уголос, правильно вимовляючи слова. Що переважає в ньому – опис чи розповідь? Обґрунтуйте свою думку.

ЛІТО ПРИЙШЛО

Скажіть, ви не знаєте, чому це небо стало таке синє-синє, а хмарки в ньому пливуть такі біленькі-біленькі? Чому так раненько **прокидається** сонечко, а коли настає йому час іти на спочинок, то ніяк не хоче лягати у свою колиску? Чому в нічному небі так мерехтять зорі, а місяць так пильно розглядає себе в тихому **дзеркалі** ставочка?

Чому крізь густу стіну хлібів так ласкаво усміхаються сині очі волошок*? Чому важкий сердитий джміль так низько хилить до землі солодку головку конюшини**?

Чому? Літо прийшло! (Ю. Старостенко).

* *Волошка* – (рос.) василёк. ** *Конюшина* – (рос.) клевер.

Віллон Н. Дивлячись у нічне небо

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
2. Знайдіть три слова, у яких звуків менше, ніж букв.
3. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінками звуками; в) глухими звуками.
4. Поясніть доцільність чергування *у-в, і-й*.
5. Виконайте фонетичний розбір слова *джміль*.
6. Випишіть слова з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.

510 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Під час вимови яких з них приголосні уподібнюються?

Вогкий, кігті, сережка, донечці, солодкий, просьба, боротьба, на стежці, зшити.

511 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми. Перевірте написання за орфографічним словником.

В(е,и)сняний, кр(е,и)ничний, л(е,и)монний, бері(з,с)ка, кі(г,х)ті, соло(д,т)кий, сте(ж,ш)ка, проїз(д)ний, контраст(т)ний, криничен(ь)ці, тон(ь)шого, сіл(л)ю, від(д)ілити, між(')ярусний.

512 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть кожен по 5–7 слів на вивчені в цьому розділі орфограми. Продиктуйте дібрані слова однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

513 I. Прочитайте прислів'я і поясніть, як ви їх розумієте. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Хто багато обіцяє, той рі(т,д)ко слова дотримує. 2. В(е,и)-селий гість – сім(')ї радість. 3. Лагідний язик може тя(ж,ш)ко вдарити. 4. Знай біл(ь)ше, а говори мен(ь)ше. 5. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че.

514 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що на канікулах ви поїхали на відпочинок. Напишіть у зошиті текст електронного листа другу (подрузі) з коротким повідомленням про своє місцеперебування, погодні умови тощо. Підкресліть орфограми.

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

Тема 1. МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

515 Уявіть, що вам потрібно пояснити п'ятирічній дитині, звідки береться дощ. Чи відрізнятиметься ваше пояснення від розповіді на цю ж тему на уроці природознавства? Чим саме?

Мовлення

Мовлення (рос. *речь*) – це використання мовних засобів (слів, речень, текстів тощо) для спілкування.

Спілкування

Спілкування (рос. *общение*) – це обмін інформацією, передача її однією людиною іншій.

Види мовлення

Види мовленнєвої діяльності

Аудіювання	Читання	Говоріння	Письмо
------------	---------	-----------	--------

Мовлення може бути **усним** (говоримо, слухаємо) і **письмовим** (пишемо, читаємо).

Адресат

Того, кому адресує сказане або написане мовець, називають **адресатом мовлення**.

516 I. Поміркуйте, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдаєтеся, коли:

- ✓ перебуваєте в музеї;
- ✓ граєте у футбол чи волейбол;
- ✓ переглядаєте кінофільм;
- ✓ надсилаєте смс-повідомлення;
- ✓ шукаєте інформацію в мережі

Інтернет.

II. Розгляньте малюнок. Розкажіть, для якого виду мовленнєвої діяльності може знадобитися кожен з предметів.

III. Доведіть, що мобільний телефон є універсальним засобом, за використання якого можливі всі види мовленнєвої діяльності.

517 Поміркуйте, хто може стати адресатом вашого висловлювання, коли ви завітаєте до: музичної школи; бібліотеки; аквапарку; поліклініки; магазину; театру.

518 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. І. Один з вас має прочитати гумореску вголос, а інший послухати й переказати її. Поміркуйте, про який недолік під час спілкування йдеться в цьому творі. Чи не потрапляли ви в подібні ситуації?

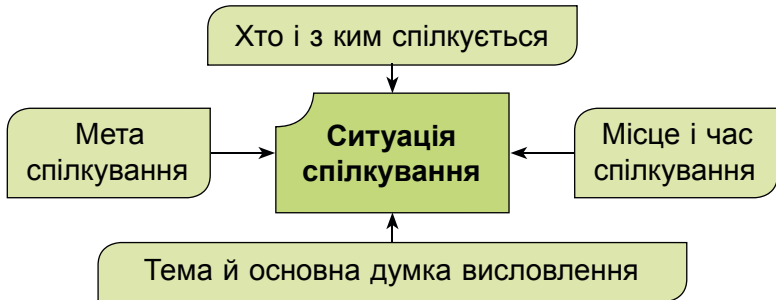
– Здоров, Андрію! Як поживаєш? Що робить сестра? Куди це ти поспішаєш? Котра година? Ти читав новий номер «Однокласника»? Як зіграли «Шахтар» – «Динамо»?

– Дякую. Добре. Вишиває. Додому. Десята тридцять. Не читав. 2:2.

ІІ. До якого різновиду мовлення (усного чи письмового) вдався той, хто прочитав гумореску? Той, хто її слухав? Той, хто переказав її зміст? Той, хто записав її зміст з пам'яті?

Ситуація спілкування

Будь-яке спілкування відбувається за певних умов, які впливають на наше мовлення. Із цих умов складається **ситуація спілкування**.

Мета спілкування

Мета спілкування – це те, чого ви прагнете (про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати, висловити почуття тощо).

519 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. І. Уявіть, що по дорозі до школи ви зустріли вчительку, у якої сьогодні день народження, і вирішили її привітати. Зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього визначте:

- ✓ хто є адресатом мовлення;
- ✓ яка мета спілкування;
- ✓ де і коли відбувається спілкування;
- ✓ яка тема й основна думка майбутнього висловлення.

ІІ. Складіть і запишіть висловлення (2–3 речення), можливе в цій ситуації спілкування.

520 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «Бережи честь змолоду»?

521 Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

І ТАКЕ БУВАЄ

П'ятикласниця Маринка намалювала листівку, щоб привітати свою маму з днем народження. Листівка була яскрава, красива. Мама дуже зраділа такому подарунку й одразу ж прочитала:

«Мамо! Користуючись нагодою, висловлюю тобі привітання з днем народження. Бажаю нових досягнень у праці, успіхів в особистому житті. З повагою Марина».

Мама засмутилася, з її обличчя зійшла радість.

Поясніть, чому засмутилася мама. Як би ви написали листівку?

Тема 2. МОНОЛОГІЧНЕ ТА ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ. ПРАВИЛА СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

Мовлення може бути монологічним і діалогічним.

Монолог – це висловлення однієї особи.

Діалог – це розмова двох осіб. Висловлення кожного з учасників діалогу називають **реплікою**.

522 Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

Правила спілкування

- ✓ Бути ввічливими, привітними й доброзичливими.
- ✓ Уважно, не перебиваючи, слухати співрозмовника.
- ✓ Заохочувати співрозмовника до висловлення власної думки.
- ✓ Уміти доброзичливо висловити незгоду з позицією співрозмовника.
- ✓ Не розмовляти без потреби голосно.
- ✓ Не використовувати грубих слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Спілкування є важливим складником культури людини.

523 І. Прочитайте крилаті вислови, у яких узагальнено народні погляди на культуру спілкування. Які правила спілкування можна сформулювати на їхній основі?

1. Що маєш казати – наперед обміркуй. 2. Не хочеш почути поганих і дурних слів – не кажи їх сам. 3. Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути. 4. Умій говорити – умій і слухати. 5. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. 6. Пташку пізнають по пір'ю, а людину – по мові й думці. 7. Де багато слів, там мало мудрості.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я з поданих (на вибір).

524 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на одну із запропонованих тем: «Зустріч із першою вчителькою», «Зустріч із колишнім однокласником», «Подяка за допомогу», «У майстерні художника», «Прощання на пероні», «У магазині». Використовуйте подані нижче слова ввічливості.

*Доброго ранку! Добрий ранок! Привіт!
Радий бачити вас. Радий був зустрітися.
До побачення! На все добре! Бувайте здорові! До зустрічі!
Бажаю успіхів! Хай щастить!
Вибачте. Пробачте. Прошу вибачити (пробачити).
Даруйте. Перепрошую. Вибачте, що турбую.
Щиро дякую вам. Велике спасибі. Я вам дуже вдячний.
Будь ласка. Нема за що.*

525 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. І. Уявіть, що один з вас опинився в чужому місті і йому потрібно з'ясувати, де розміщено стадіон (цирк чи театр). Інший живе в цьому місті. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік), можливий у цій ситуації. Уживайте слова ввічливості.

II. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

526 Складіть і запишіть діалог (5–7 реплік) за поданим початком (на вибір).

1. – Ти навіть не уявляєш, яка краса буде, коли в нашому дворі квіти зацвітуть.

– Так допоможи мені уявити.

2. – Мамо, що ти мені купила?

– Новий футбольний м'яч (набір для вишивання).

3. – Як пройшов твій вихідний?

– Чудово! Я весь день сидів(-ла) за комп'ютером.

527 I. Складіть діалог (5–6 реплік) за одним з поданих малюнків. У діалог уведіть звертання, а також слова й вислови, які виявляють вихованість, ввічливість, тактовність.

II. Послухайте діалоги своїх однокласників.

Тема 3. ТЕМА Й ОСНОВНА ДУМКА ВИСЛОВЛЕННЯ. ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ

528 Перекладіть усно текст українською мовою. Розкажіть, про що в ньому йдеться (тема тексту) і що стверджує автор, чого навчає (основна думка тексту). Для чого, на вашу думку, бути ввічливим?

ЗАЧЕМ БЫТЬ ВЕЖЛИВЫМ

Не только детям, но и очень многим взрослым людям хочется, чтобы все их друзья, и все соседи, и даже вовсе не знакомые прохожие всегда бы относились к ним внимательно, по-доброму, всегда бы любили и уважали их.

Весь секрет в том, что только к вежливому, воспитанному и доброму человеку окружающие люди всегда относятся по-доброму. Только такого человека все любят, уважают. И у него есть верные и надёжные друзья, с которыми никогда не бывает скучно.

А впрочем, вежливому человеку и некогда скучать... Он всегда заботится о близких и друзьях, готов помочь им (По Л. Гангус).

Словничок

Относится – (укр.) ставитися; *окружающий* – (укр.) який отбчує; *впрочем* – (укр.) а втім, втім, зрештою; *заботится* – (укр.) піклуватися.

529 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що у вас з'явилася нагода звернутися одним-двома реченнями до дорослих від імені всіх дітей планети. Що ви сказали б?

Тема

Основна думка

Будь-яке висловлювання має тему й основну думку.

Тема висловлювання – це те, про що в ньому йдеться.

Основна думка висловлювання – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.

530 I. Прочитайте прислів'я і поясніть їхній зміст. Які правила мовлення можна сформулювати на їхній основі?

1. Заторохтіла сорока, наче діжка з горохом. 2. Не мни слова, говори просто. 3. Спочатку подумай, а потім говори. 4. Бесіди багато, а розуму мало. 5. На горобі бузина, а в Києві дядько.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я з поданих (на вибір).

531 Користуючись таблицею, розкажіть про основні вимоги до мовлення.

Вимоги до мовлення	
<i>Змістовність</i>	Потрібно підпорядковувати висловлювання заздалегідь визначеним темі й основній думці
<i>Логічна послідовність</i>	Думки слід викладати логічно, послідовно
<i>Багатство</i>	Потрібно вживати різноманітні слова й речення, не повторювати тих самих слів
<i>Точність</i>	Слова необхідно використовувати відповідно до їхнього значення. Речення потрібно будувати так, щоб найточніше передати зміст висловлювання
<i>Виразність</i>	Потрібно добирати слова та будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку
<i>Доцільність</i>	Слід урахувувати ситуацію спілкування, гармонійно поєднувати слова, речення
<i>Правильність</i>	Потрібно правильно добирати, вимовляти й писати слова; правильно будувати речення й розставляти розділові знаки

532 I. Письменник *Анатолій Давидов* вирішив познайомити своїх читачів зі звірком сонєю (*тема*) й показати, що ця тварина дуже корисна і працююча (*основна думка*). Прочитайте текст і поміркуйте, чи вдалося автору підпорядкувати своє висловлення темі й основній думці.

СОНЯ

Цього літа дуб був страшенно здивований: у гущавині його гілля з'явилася небачена досі істота – дуже схожий на білочку звірок, тільки надто маленький. Мордочка гостренька, вуха великі, круглі, а хвіст довгий. Звірок спустився на землю, набрав сухої трави і звив собі кубельце. Перепочив і почав полювати на слима-

ків, гусінь, комах різних. Виходить, ще один захисник з'явився, зрадів дуб.

Пізніше всюдисуща сорока розповіла, що цього звірка сонею звуть. Дуб здивувався тоді незвичайній назві звірка, бо той спав дуже мало, усе нишпорив у гіллі, на землю спускався в пошуках їжі. І тепер, коли холоди настали, зрозумів, що соня справді любить спати, зі свого блаженного житла ще рано восени перебралася в міцне гніздо вівільги, вкрилася, немовби ковдрою, кількома дубовими листочками й міцно заснула. Нічого, до прильоту птахів прокинеться (А. Давидов).

II. Простежте, які слова добирає автор, щоб якнайкраще (виразніше) передати думку. Зверніть увагу на багатство й виразність мовлення.

III. Доведіть, що заголовок відображає тему тексту. Доберіть заголовок, який відображав би основну думку тексту.

533 Підготуйте невелике усне висловлення (5–7 речень), у якому дайте відповідь на одне з поданих запитань. Розпочніть роботу з визначення теми й основної думки майбутнього висловлення. Намагайтеся додержуватися вимог до мовлення.

1. Яку професію ви мрієте обрати і чому? 2. Яким видом спорту і чому ви порадили б займатися своїм однокласникам?
3. Як у вашій родині святкують Новий рік або Великдень?
4. Які телевізійні передачі ви любите дивитися і чому?

534 Проведіть спостереження за усним мовленням своїх однокласників на уроках та на перерві. Зафіксуйте помилки, які трапляються в їхньому мовленні. Розкажіть про результати своїх спостережень на уроці української мови, не називаючи прізвищ однокласників.

Тема 4. ТЕКСТ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке тема й основна думка висловлення? 2. Що таке вступ, основна частина й кінцівка тексту?

Ознаки тексту

Текст — це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

Істотні ознаки тексту:

→ наявність теми й основної думки

→ наявність двох і більше речень

→ пов'язаність речень за змістом

→ послідовність та завершеність викладу

Мікротема

Тема тексту розкривається за допомогою мікротем. **Мікротема** — це частина загальної теми.

Тематичне речення

Мікротему розкривають, як правило, кілька речень тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще — тематичне. **Тематичним називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротеми.**

Ключові слова

У мікротемах є слова, які мають істотне смислове навантаження. Такі слова називають **ключовими**.

Абзац

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац.

Абзац — це частина тексту, об'єднана однією мікротемою. Кожен абзац пишуть з нового рядка.

535 І. Прочитайте уривок.

ДЮКЛЕТІАНОВА КАПУСТА

З давніх-давен люди оцінили поживні* й цілющі властивості капусти. Вважалося, що вона містить усі сім благ — гаряче і холодне, сухе і вологе, гірке й солодке, а також гостре. Лікарі радили давати капустяний сік дітям, аби ті швидше виростали, радили вживати цілющу капусту при запаленнях та свіжих ранах.

Ми розкажемо тобі дивну історію про римського імператора Діоклетіана Августа. 305 року Діоклетіан зрікся престолу і виїхав до міста Салони. Там, на превеликий подив колишніх підданих, імператор почав вирощувати капусту. Чим можна було пояснити цей дивний і незбагненний вчинок?

Кілька років тому Діоклетіана мучив глухий біль у животі. Жерці в один голос пророкували йому швидке одужання, сто років життя, блискучі перемоги на суші й на морі. А йому вже не лише вночі, а й удень дошкуляли** болі. Діоклетіан уже почав думати про смерть.

Ось тут і нагодився старий грек, який сказав йому: «Вилікую, владику, але за умови, що цілком довіришся мені й виконуватимеш усі мої поради». Він повів імператора на горід і показав на капусту: «Ось у ній – твоє здоров'я». І справді, вилікував Діоклетіана свіжим капустяним соком.

...Здається, ще вчора імператор свято вірив, що кожен його крок – це сторінка історії. Нині ця віра розвіялася, мов туман. Діоклетіан дивиться у вікно, і погляд його зупиняється на капусті. Тепліє на душі: ось що вічне! Люди воюють, убивають, руйнують, а вона собі росте. Вона годує, лікує, тішить зір. Вона однаково потрібна і друзям, і ворогам, й імператорам, і найостаннішому рабові (За Є. Моргуном).

* *Поживний* – (рос.) питательный. ** *Дошкуляти* – (рос.) донимать.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що це текст, користуючись схемою «Істотні ознаки тексту». Свою відповідь розпочніть так: «Прочитаний уривок є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку...».
2. Визначте тему й основну думку тексту. Що відображає заголовок до тексту – тему чи основну думку?
3. Визначте мікротеми тексту і звірте свою відповідь з поданою нижче таблицею. Доведіть, що виділені в тексті речення є тематичними. Які слова в мікротемах є ключовими? Доповніть усно таблицю до тексту.

Мікротеми	Тематичні речення	Ключові слова
1. Цілющі властивості капусти	З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі якості капусти	Поживний, цілющий, сім благ, сік
2. Діоклетіан проміняв престол на капусту		
3. Хвороба імператора		

Мікротеми	Тематичні речення	Ключові слова
4. Капуста допомогла		
5. Імператор змінює свої переконання		

4. Знайдіть абзаци відступи. Простежте, чи співзвучний поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.

План

Для того щоб виділити у змісті тексту найбільш важливе й зазначити послідовність викладу думок, складають **план**.

ПАМ'ЯТКА

Як скласти простий план тексту

1. Уважно прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Визначити мікротеми, стисло й чітко їх сформулювати.

Це і є пункти плану.

4. Склавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

536 І. Прочитайте текст. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

КОЖУМ'ЯКА

На Україну часто нападали печеніги. Якось князь Володимир стояв з військом на лівому березі Дніпра, а печеніги стояли на правому. Ватажок печенігів переказав князеві, щоб вислав воїна для змагання з його богатирем. Чий воїн подолає супротивника, того буде й перемога.

Підійшов до Володимира старий воїн і сказав: «У мене є син. Він такий дужий, що ніхто не може його поборо́ти». Старий розповів, що колись син м'яв шкі́ру. Його щось розгнівало, і він ту шкі́ру руками роздер. Наказав князь покликати кожум'яку.

Борець печені́гів був чоловік величезного зросту. Кожум'яка був невеликий. Він схопив ворога й кинув ним об землю. Від удару велетень загинув. Печені́ги кинулися тікати.

На цьому місці Володимир заклав місто і назвав його Переяславом, тому що тут український богатир перейняв славу від печені́гів (За *І. Крип'якевичем*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би основну думку тексту.
2. Визначте мікротеми висловлення, тематичні речення та ключові слова.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте структуру тексту (вступ, основну частину, кінцівку).
5. Прочитайте поданий нижче план до тексту. Знайдіть у тексті частини, які відповідають кожному пункту плану. Складіть і запишіть свій варіант плану.
6. За складеним планом стисло перекажіть прочитане (усно).
7. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

П л а н

1. Військо Володимира навпроти печені́гів.
2. Розповідь старого воїна.
3. Поєдинок кожум'яки з велетнем.
4. Володимир заклав місто Переяслав.

Тема 5. МОВНІ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТІ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке займенники, прислівники, сполучники? 2. Які слова називають синонімами?

537 Утворіть з поданих речень текст, замінивши в другому реченні іменник *товариш* займенником, а в третьому – синонімічним іменником. Простежте, як займенник та синоніми допомогли зв'язати речення.

1. Немає нічого у світі кращого, ніж вірний товариш.
2. **Товариш** завжди прийде на допомогу.
3. У народі кажуть, що справжній **товариш** пізнається в біді.

538 Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, які є мовні засоби зв'язку речень у тексті. Поясніть подані приклади. До двох засобів (на вибір) доберіть власні приклади.

Мовні засоби зв'язку речень у тексті	
<i>Займенники</i>	Біля хати росли кущі барвінку . Здавалося, що він і зимою зеленіє.
<i>Прислівники</i>	Хлопці підійшли до великої купи листя. Звідти почувся якийсь писк.
<i>Сполучники</i>	Посіви потерпали від спеки. Але дощу не було.
<i>Синоніми</i>	Птахи мають неабиякий апетит. Деякі пернаті за день з'їдають кількість поживи, яка перевищує їхню вагу.
<i>Повтори слів</i>	Треба знати традиції народу, звичаї. І не тільки знати, але й зберігати те, що започаткувало старше покоління.
<i>Спільнокореневі слова</i>	Розстебнули хмари свої торби і сипонули на землю снігом . І полетіли, кружляючи в повітрі, снігові метелики.

539 I. Прочитайте мовчки текст. З якою метою створено це висловлення?

Яблуню можна вважати патріархом* нашого саду. Походить вона з Кавказу, Середньої Азії, Далекого Сходу. Там ще й досі живуть її дикі родичі.

Вирощують яблуні від Полярного кола до жарких субтропіків. Але все ж найкраще відчувається вона в районах, де клімат помірний.

У нас яблуневі сади розкинулися на величезній площі й займають майже три чверті всіх насаджень плодових дерев (С. Кургuzов).

* *Патріарх* – (перен.) найстарший, найвидатніший, найповажніший.

II. Назвіть виділені мовні засоби зв'язку речень у тексті й поясніть їхню роль. Яким засобом поєднано перше й друге речення, а яким – друге й третє?

540 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Запропонуйте одне одному по два засоби зв'язку. Користуючись запропонованими засобами, складіть кожен невеликий текст (3–4 речення).

541 Прочитайте текст. Який недолік ви помітили? Відредагуйте і запишіть текст, уникаючи невиправданого повтору слів.

Весь тиждень ішов сніг. Сніг ішов удень, ішов уночі, не переставав ні на хвилину. Будинки, вулиці, дерева – усе було покрите снігом.

Тема 6. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

542 І. Прочитайте текст мовчки. Що нового ви дізналися з прочитаного? У чому полягає цінність цієї інформації?

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

На північному сході України в межах вододілу басейнів* Дону та Дніпра розкинулася Харківська область.

Цікава та багатогранна історія краю. У давнину на цих землях, там, де річка Сальниця віддає свої води Сіверському Дінцю, в одному з боїв війни київського князя Володимира розбили половців. А майже через 75 років після тієї події, у травні 1185 року, на цьому місці стояли табором бойові дружини сіверського князя Ігоря Святославича. Переправившись уночі через Донеч, вони виступили в похід, який було поетично оспівано в пам'ятці давньоруської літератури – «Слові о полку Ігоревім».

Після спустошливих набігів монголо-татар велика територія басейну Сіверського Дінця залишалася тривалий час незаселеним краєм, який прозвали Диким полем. Дике поле стало своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки на міста й села південної окраїни держави.

У кінці XV – на початку XVI століття на території Дикого поля дедалі частіше стали з'являтися люди, які засновували тут слободи** (звідси – історична назва *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*). У XVII столітті були засновані такі міста й слободи, як Суми, Лебедін (сучасна Сумська область), Острогозьк (сучасна Воронежська область у Росії), Харків, Вальки, Зміїв, Великий Бурлук, Вовчанськ, та багато інших великих і

Річка Сіверський Донець

малих поселень. Слобідський край заселяли переважно українці з Правобережної України, яких називали черкéseами. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву укріплень, що зумовлювалося потребами захисту від татарських нападів, а також культових споруд. Церква ставала центром духовного та громадського життя міста чи слободі. При ній засновували школи.

Долаючи великі труднощі, слобожани за короткий історичний період перетворили Дике поле в край з розвиненим господарством і досить високим на ті часи рівнем культури (*З довідника*).

* *Басейн* – територія, яку охоплює річка з притоками.

** *Слобода* – велике село, селище.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, стиль і тип мовлення.
2. Визначте адресата та мету висловлення.
3. Виділіть структурні частини тексту (вступ, основну частину, кінцівку).
4. Виділіть мікротеми, доберіть до них заголовки. Складіть і запишіть план тексту.
5. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
6. Перегляньте текст швидко й знайдіть слова, написані з великої букви.
7. Роздивіться ілюстрацію до тексту. Що на ній зображено? Доберіть до неї назву.

III. Виберіть один із запропонованих варіантів продовження речення (за текстом).

1. Текст може бути вміщено в підручнику з

А математики	В природознавства
Б історії	Г етики

2. Свою розповідь про історію краю автор розпочинає зі згадки про

- А спустошливі набіги монголо-татар
 Б заснування слобід
 В перемогу київського князя Володимира над половцями
 Г будівництво укріплень

3. Край прозвали Диким полем, тому що

- А після спустошливих набігів монголо-татар він тривалий час залишався незаселеним
 Б він став своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки
 В тут воїни київського князя Володимира розбили половців
 Г тут водилися дикі звірі

4. На території Дикого поля було засновано такі міста, як

А Київ, Чернігів

В Донецьк, Луганськ

Б Львів, Тернопіль

Г Суми, Харків

5. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву

А укріплень і церков

В шкіл

Б жител і господарських споруд

Г доріг

6. Історична назва *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*, походить від слова

А свобода

В селище

Б слобода

Г лобода

Тема 7. СТИЛІ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які ви знаєте стилі мовлення? 2. У яких сферах життя використовуємо науковий стиль, а в яких – художній?

543 Прочитайте тексти. Визначте стиль мовлення кожного з них. У якій ситуації спілкування доречно кожне з висловлень?

• Ромашка – рід рослин з родини складноцвітних. Має розгалужене стебло і пірчаторозсічені листки. Найпоширенішими видами є ромашка лікарська, ромашка запашна із зеленувато-жовтими кошиками без язичкових квітів і ромашка незапашна. Ростуть ці види як бур'яни на відкритих місцях. Два перших види використовують у медицині (*З енциклопедії*).

• На високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша у світі квіточка: рівна, висока, із сумно нахиленою на бік яскраво-жовтою, у білих ніжних прозорих пелюстках голівкою, ще й зверху прикріплена дрібною, як вістря* стальної голки, росичкою (*Г. Тютюнник*).

* *Вістря* – (рос.) остріє.

544 Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про особливості кожного зі стилів мовлення. Чи часто доводиться вам використовувати той чи інший стиль?

Назва стилю	Сфера вживання	Основні види	Загальні ознаки
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Розмова на побутові теми, лист до близької людини	Невимушеність, жвавість бесіди; вияв авторського ставлення
Науковий	Наука, техніка, освіта	Наукова стаття, лекція, відповідь на уроці	Чіткість, точність, послідовність
Художній	Художня література	Оповідання, повість, казка, вірш	Образність, емоційність

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Крім зазначених у таблиці, ще є офіційно-діловий та публіцистичний стилі мовлення.

545 Прочитайте тексти різних стилів. У якій ситуації спілкування можливе кожне з висловлювань? Поясніть, як ви розрізнили тексти наукового, художнього та розмовного стилів.

- *Розмовний стиль*

- Привіт, Оленко. Брат удома?
- Ні, його немає. Десь погнався на велосипеді.
- Жаль. Нехай заїде до мене, коли повернеться. Бувай!
- До побачення.

- *Науковий стиль*

Іноді здається, що в метеликів лише два крила, але це не так. Насправді крил у них чотири, як і в більшості інших комах, однак передні крила розташовані в одній площині із задніми, до того ж ще й бувають з'єднані з ними. Ось чому може здаватися, що крил у метеликів удвічі менше, ніж є насправді (З довідника).

- *Художній стиль*

Прийшла журлива пора прощання з красним літечком. У зелені кучері дерев уже вплітаються жовті пасма. Чарівниця-осінь починає розвішувати на гілках перші золоті дукати чарівного листа. Поступово в золото та багрянець одягається все деревно-чагарникове багатство (Ю. Заверуха).

546 I. Розгляньте малюнки. Виберіть стиль висловлення, доречний у кожній із зображених ситуацій спілкування. Якщо це різні стилі, то чим вони різняться? Яке спілкування відбуватиметься за неофіційних обставин?

II. ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (4–6 реплік), можливий в одній із зображених ситуацій.

547 Виберіть з вашого підручника природознавства, історії чи математики приклад тексту наукового стилю (4–6 речень). Обґрунтуйте свій вибір. Перекладіть і запишіть цей текст українською мовою.

Тема 8. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки наукового стилю мовлення?

Докладний переказ – це повне, послідовне, близьке до тексту передавання змісту почутого або прочитаного.

548 I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи виділені слова. Чи можна стверджувати, що він належить до наукового стилю? Обґрунтуйте свою відповідь. Визначте тему висловлення.

ІСТОРІЯ КНИЖКИ

Давно-давно на землі не було книжок, бо люди ще не вміли їх робити.

«Сторінка́ми» найдавніших книжок були ка́мені, стіни печер, вояцькі щити. Писали на всьому. Бо ж не було тоді ані паперу, ані олівців. Далі люди додумалися писати на глині, яку потім сушили й випалювали у вогні. Та хіба на глиняних сторінках-цеглинках багато напишеш? До того ж ці книжки були важкі. Коли, скажімо, якийсь учений збирався в дорогу й брав із собою дві-три такі «книжки», йому потрібен був віз.

В. Рекуненко. В гостях у сказки

Із часом люди навчилися робити **зручні й легкі** книжки – з **тонкої козячої** або **телячої** шкіри. Першу таку книжку зробили в давньому місті Пергám, через те папір зі шкіри й назвали **пергаментом**.

Справжній папір, що на ньому пишуть зараз, люди навчилися робити дві тисячі років тому. Тоді й почали в багатьох країнах писати книжки на папері. Саме писати, бо книжки ж тоді були **рукописні**.

Тепер книжка всюди поруч із нами (*О. Єфімов*).

II. Дайте усні відповіді на запитання.

1. На чому писали люди, коли ще не було паперу?
2. Чи зручними були глиняні сторінки? Як про це сказано в тексті?
3. Що таке пергамент?
4. Коли люди навчилися робити справжній папір?
5. Як ви розумієте останнє речення тексту? Чи згодні ви з автором?

III. Складіть і запишіть план тексту.

IV. Прочитайте текст удруге й докладно перекажіть його за складеним планом (усно). Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися, виконуючи завдання?

Тема 9. ТИПИ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису та роздуму (міркування)?

Розповідь

Розповідь (рос. повествование) – це висловлення про події, що відбулися (відбуваються чи відбуватимуться) у певній послідовності.

До тексту-розповіді можна поставити загальне питання *що сталося (відбулося)?*

Опис

Опис (рос. описание) – це висловлення про певні ознаки, властивості предмета, особи чи явища.

До тексту-опису можна поставити загальне питання *який?*

Роздум

Роздум (рос. рассуждение) – це висловлення, у якому доводиться правильність чи неправильність певного твердження шляхом міркування та за допомогою аргументів.

До тексту-роздуму можна поставити загальне питання *чому?*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Інколи в одному тексті можуть поєднувати два або й три типи мовлення.

549 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що це висловлення є розповіддю. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

БІЛКА-ПАРАШУТИСТ

Рятуючись від куниці, все вище й вище по сучках лапатої ялини забирається білка. Куниця ось-ось наздожене руду. І раптом... білка розпластує лапки, розправляє хвоста й кидається вниз із самісінького вершечка високої ялини. Хвіст діє як парашут, і тварина плавно приземляється на галявині. У куниці хвіст не може правити* за парашут. І поки вона спускається з дерева, білка вже знаходить безпечний куточок (*З довідника*).

* *Правити* – (рос.) служить.

ІІ. Знайдіть займенники, спільнокореневі слова й повтори, які допомагають зв'язати речення в тексті.

МІРКУЙМО. У висловленні йдеться про кілька дій, виконаних кунцею та білкою. Ці дії виконуються одна за одною, послідовно. До тексту можна поставити загальне питання *що відбувається?* Отже, це висловлення є розповіддю.

550 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли до друга, а в його бабусі день народження. Ви цього не знали. Як ви привітаєте бабусю? Яким типом і стилем мовлення скористаєтеся?

551 I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть прикметники, за допомогою яких автор описує стебло, квітку та листя кульбаби.

Кульбаба – це багаторічна трав'яниста рослина. Стебло в неї безлисте, світле, у середині порожнє. На верхівці стебла красується одна велика жовта квітка, схожа на кошик. Увечері її пелюстки згортаються, а вранці розкриваються. Листочки цієї рослини видовжені, зубчасті. Ростуть вони від самого кореня. Кульбаба належить до лікарських рослин і є дуже корисною (*З енциклопедії*).

II. Розкажіть про особливості побудови цього тексту та визначте його тип мовлення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙМО. У тексті вказано постійні ознаки кульбаби. Крім того, названо ознаки частин цієї рослини – стебла, квітки, листків. До висловлення можна поставити загальне питання *яка?* Отже, цей текст є описом.

Побудова
роздуму

У будь-якому роздумі є дві частини. У першій – міститься **теза** (основна думка, твердження, яке потрібно довести), а в другій – докази (аргументи) висловленого твердження.

552 Складіть невеликий усний роздум (3–5 речень), розпочавши його одним з наведених висловів.

- Я люблю займатися спортом (малювати, читати), тому що...
- Українські пісні відомі у світі, тому що...
- Природу треба охороняти, тому що...

Тема 10. УСНИЙ ОПИС ПРЕДМЕТА

553 I. Розгляньте ілюстрацію. Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати зовнішній вигляд зображеного предмета.

Петриківський розпис

II. Чи є у вашій кімнаті, на подвір'ї будинку або в школі найбільш красивий чи улюблений вами предмет? Як ви його описали б?

Опис
предмета

Побудова
опису

Описати предмет означає назвати його ознаки, а також ознаки його частин.

Побудова твору-опису предмета

Частини	Про що пишемо (на вибір)
<i>Вступ</i>	Загальне враження від предмета, уявлення про нього; як цей предмет з'явився в мене; для чого використовується предмет (на вибір)
<i>Основна частина</i>	Опис: колір, форма, розмір, матеріал тощо
<i>Кінцівка</i>	Моє ставлення до предмета; місце предмета в моєму житті тощо (на вибір)

554 I. Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться предмет, його частини, назвіть його ознаки.
II. Складіть план твору-опису цього предмета. За планом усно опишіть предмет у художньому або науковому стилі. Скористайтеся поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план твору-опису предмета

1. Як предмет з'явився в мене?
2. Розмір і форма предмета.

3. Колір (запах, смак) предмета.
4. Матеріал, з якого зроблено предмет, оздоблення.
5. Частини предмета, їхні розміри, форма, колір.
6. Я люблю користуватися предметом.

555 Пригадайте якийсь із фантастичних предметів, які згадано в казках, мультфільмах чи кінофільмах (чарівну паличку, шапку-невидимку, меч тощо). Складіть усно художній твір-опис цього предмета. За бажання намалюйте цей предмет (на окремому аркуші).

Тема 11. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА

ПРИГАДАЙМО. 1. Які особливості опису предмета? 2. З якою метою створюють художні описи?

556 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Який предмет, на вашу думку, найважливіший для навчання? Назвіть характерні ознаки цього предмета.

557 I. Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться цей предмет, його частини, назвіть його ознаки. II. Складіть план і напишіть за планом твори-описи цього предмета в науковому і в художньому стилях. До творів доберіть заголовки. Скористайтесь орієнтовним планом на с. 229.

558 I. Пригадайте, що ви знаєте про життя і творчість відомої української художниці Катерини Білокур (параграф 5, вправа 38). II. Розгляньте репродукції картин К. Білокур. Що на них зображено? Чи можна якийсь із предметів вважати другорядним, зайвим? Яке враження справляють картини на вас?

К. Білокур. Богданівські яблука

К. Білокур. Натюрморт з колосками і глечиком

III. Складіть і запишіть твір-опис яблука або глечика за картиною К. Білокур у художньому стилі. Скористайтесь довідкою і пам'яткою, поданими нижче.

ДОВІДКА. Яблуко червонощоке, свіже, велике, кругле, стигле; відчуваєш аромат яблук; кольори яскраві, соковиті, теплі, весняні.

ПАМ'ЯТКА

Як складати твір-опис предмета чи тварини за картиною

1. Уважно розглянути картину. Визначити, що на ній зображено, відчуття настрою художника. Звернути увагу на кольорові особливості картини.
2. Розглянути предмет (тварину), звернути увагу на деталі.
3. Визначити тему й основну думку майбутнього висловлення. Скласти план.
4. У вступі назвати картину, її автора, стисло зазначити, що зображено на полотні.
5. В основній частині описати предмет (тварину).
6. У висновку передати своє враження від предмета (тварини): чи сподобався він вам? Чому?

Тема 12. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ ПРЕДМЕТА

559 I. Прочитайте текст. Під час читання запишіть ключові слова.

БЛАКИТНИЙ АЛМАЗ

У природі **трапляються** кольорові алмази: блакитні, рожеві, жовті. Один з блакитних алмазів **пов'язують** з іменем відомого мореплавця Васко да Гами.

Якось славетний капітан прогулювався палубою та **милувався** коштовним **каменем**. Алмаз було вправлено у **важкий** золотий перстень. Камінь було ретельно огранено. Така обробка мала назву «троянда», алмазові вона надавала особливої краси. **Блискучі** грані сяяли, здавалось, що алмаз **світиться із середини**.

Цієї миті повз капітана проходив кок, підсковзнувся та штовхнув його. **Спересердя** капітан **замахнувся** на матроса. Перстень зіскочив з пальця і впав в океан.

Через чотири роки каравели** Васко да Гама знову опинилися на тому самому місці. Кок готував сніданок для команди. В одній зі скумбрій*, що їх спіймали матроси, він знайшов капітанів перстень!

Так, перстень був той самий! Але його прозора колись «тро-янда» стала блакитною! Так подіяла на алмаз морська вода за ті роки, що він лежав на океанському дні (За Р. Валуєвим).

* Скумбрія – морська риба.

** Каравела – старовинний вітрильний корабель з трьома або чотирма щоглами.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, тип і стиль мовлення.
2. Зі скількох мікротем складається текст? Назвіть їх у порядку розміщення.
3. Складіть і запишіть план тексту.
4. Зверніть увагу на написання виділених слів. Запишіть слова і сполучення: *мореплавець Васко да Гама, ретельно огранено, обробка «троянда», кок, каравела, скумбрія*.
5. Доберіть синоніми до слів *ретельно, спересердя*.
6. Прочитайте текст удруге.
7. За планом напишіть докладний переказ на чернетці. Після опрацювання чорнового варіанта переписіть переказ у зошит.

Тема 13. ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЮ

560

I. Перекладіть усно текст українською мовою. Скористайтесь перекладним словником. Що нового ви дізналися із цього тексту?

БИОГРАФИЯ ЗЕРКАЛА

С давних времён люди желали видеть своё отражение. Поэтому в качестве зеркал использовались отполированное серебро и золото, медь и горный хрусталь. Чуть позже в качестве зеркал начали использовать металлические диски, которые были хорошо отшлифованы с одной стороны до зеркального блеска, а другая сторона диска была украшена разнообразными камнями.

К середине XII века в Европе уже использовались стеклянные зеркала. Их изготавливали путём выливания рас-

В. Рекуненко

плавленого олова на поверхню скла. Но таке зеркало получалося вогнутим, поєдому зображення в ньому искажалося.

Первое плоское зеркало появилось в XVI веке на острове Мурано. Его создали братья Андрео Доменико (*Из журнала*).

II. Визначте стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

561 Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скористайтеся перекладним словником. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

НОВЫЙ ГОД В УКРАИНЕ

Долгое время в Киевской Руси праздновали несколько вариантов Нового года: 1 марта и 1 сентября. Новый год, который наступал 1 марта, считали праздником весны, **солнца, тепла**, ожидания нового урожая. Обязательным элементом празднования весеннего Нового года было зажигание огней.

И только с 1700 года Новый год начали праздновать по **европейскому** обычаю – 1 января.

В **Украине** традиционным символом Нового года на протяжении очень многих веков была не зелёная ёлка, а дидух. Изготавливали его с первого **сжатого** в этом году снопа. Дидух украшали разноцветными лентами, бумажными или сухими цветами. В доме его ставили накануне Рождества (*Из журнала*).

Тема 14. УСНА РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості розповіді?

562 I. Прочитайте розповідь. Виділіть її складові (початок, розгортання та завершення дії). Доберіть заголовок. Чи сподобалося вам це висловлення?

З багатьох життєвих прикладів можна переконатися в тому, що хворі звірі виявляють безмежне довір'я до людини, яка їх лікує.

Якось в одного тигра у звіринці заломився кіготь і вріс у лапу. Це завдавало йому нестерпних мук. Треба було випилати пазур. Операція виявилася важкою, але мужній лікар усе-таки скінчив її. Минув рік, і той самий тигр загнав у лапу колючку. Цього разу він сам простягнув лікарю крізь ґрати зранену лапу й терпляче чекав, поки той порався біля неї. Після цього тигр став стрибати по клітці, виказуючи радість і вдячність лікарю-рятівникові (*За О. Губком*).

II. Укажіть слова, які передають послідовність дій.

563

Складіть усну розповідь на одну з поданих тем.

Теми:

- ✓ «Сім днів повної свободи, або Як я провів канікули»,
- ✓ «Зупинись мить, або Одна година мого життя»,
- ✓ «Усе за планом, або Мій робочий день»,
- ✓ «Один за всіх, або Мої друзі в школі»,
- ✓ «Поки всі вдома, або Вихідний день у нашій сім'ї».

Тема 15. ЛИСТ. АДРЕСА

564

Прочитайте гумореску. Про що в ній розповідається? Який висновок ми можемо зробити для себе із цього твору?

ЯК ВАСИЛЬКО «ВІДПОЧИВСЯ»

Писав із табору Василько:
 «Нових у мене друзів стільки!
 Я, мамо, добре відпочився!
 І опилсинів тут наївся!
 І накупався, як ніколи!..
 Пеши... Вітаїм... Я й Мекола».
 А мама так йому писала:
 «Без тебе дома скучно стало..
 Але тобі на користь море,
 І ми зустрінемося скоро..
 Ти молодець, що "відпочився", –
 Коли б ще й грамоти навчився!».

Г. Бойко

Лист – один із засобів спілкування між людьми, особливий вид творчості.

Структура листа:

- звертання до того, кому адресовано лист
- основний зміст листа
- побажання, прощання
- прізвище, ім'я того, хто написав
- дата

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Того, кому призначено лист, називають **адресатом**.

565 Прочитайте зразок листа. Зверніть увагу на те, як починається і як за-вершується лист. Чи дотримано вимог до мовлення?

Привіт, Максиме!

Пише тобі з табору відпочинку твій друг Сергій.

Я дуже задоволений, що поїхав саме до цього табору, адже тут весело й цікаво. Щодня проходять різні ігри, вікторини, спортивні змагання. Наш загін уже двічі був переможцем конкурсів, а мені навіть подарували конструктор за активну участь у шахових поєдинках.

Зараз ми готуємо театральну виставу, яку покажемо перед усіма дітьми табору.

Погода не підводить! Ми купаємося в басейні, загораємо, а завтра вранці разом з вихователем підемо ловити рибу на ставок.

До зустрічі!

Сергій.

25 липня 2018 року.

566 Напишіть листа другу (подрузі) або мамі (татові, дідусеві, бабусі). У якій формі (монологічній чи діалогічній) ви писатимете?

567 Розгляньте зразок оформлення адреси на конверті. Зверніть увагу, де пишемо адресу відправника, а де – адресата. Розкажіть, у якій послідовності зазначаємо складові частини адреси (індекс, назву міста тощо), де ставимо коми.

Зразок

Відправник →

Захаренко Дмитро
вул. Квітнева, 24, кв. 3,
м. Жмеринка,
Вінницька обл., 23100

Майборода Надія
вул. Грушевського, 63,
м. Чернівці,
58010

← Адресат

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова область, район, місто, село, вулиця, квартира тощо в запису адреси прийнято скорочувати (обл., р-н, м., с., вул., кв.).

568 Уявіть, що вам треба надіслати лист комусь із рідних чи знайомих. Накресліть уявний конверт і напишіть свою адресу та адресу адресата. Скористайтеся поданим вище зразком.

Лист у майбутнє

Проект

Уявіть, що вже промайнуло одинадцять років вашого навчання в школі, ви готуетесь до випускного балу... Якими ви себе бачите в майбутньому? Напишіть листа собі в майбутнє – випускнику школи. Розкажіть про себе «сьогоднішніх», свої бажання, плани на майбутнє, що найбільше цінуєте в житті тощо. Покладіть листи в конверти, підпишіть і здайте на зберігання вчителеві чи керівникові вашого навчального закладу. Попросіть, щоб ці листи вручили вам на випускному балі.

Тема 16. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ ПРО ВІПАДОК ІЗ ЖИТТЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке оповідання?

569 Пригадайте, які оповідання ви читали на уроках літератури. Хто їхні автори? Визначте тему, основну думку та композиційні елементи (зав'язка, кульмінація, розв'язка) одного з прочитаних оповідань.

Зміст
твору

Побудова

В основі **твору-оповідання** про віпадок із життя є подія (епізод), свідком або учасником якої ви були. У такому оповіданні потрібно розповісти про цю подію та висловити своє ставлення до неї.

Побудова твору-оповідання

1. **Вступ** (коли і де відбувалася подія; стисла характеристика персонажів).
2. **Основна частина** (докладна розповідь про подію).
3. **Закінчення** (враження від побаченого; власні зауваження чи побажання).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Основний тип мовлення оповідання – **розповідь**, але можуть бути й елементи опису та роздуму. Стиль мовлення – **художній**.

570 Напишіть твір-оповідання за поданим планом. Уведіть до тексту елементи опису пташки чи природи, а також діалог. Доберіть заголовок. Якого стилю ви будете дотримуватися, виконуючи завдання?

План

1. Сергій побачив синичку з пораненим крилом.
2. Хлопець вагався, чи брати пташку додому.
3. Бажання допомогти перемогло.
4. Сергій обігрів пташину.
5. Батьки похвалили сина.

571 I. Пригадайте подію, свідком або учасником якої ви були. На основі цієї події напишіть твір-оповідання (10–15 речень), попередньо склавши його план та визначивши тему й основну думку.

II. Послухайте оповідання, складені вашими однокласниками. Що вам сподобалося в цих творах? Про що в них ідеться (вияв людської доброти, милосердя, уваги до старших, хворих тощо)?

Збірник оповідань**Проект**

Під керівництвом учителя виберіть кращі оповідання, написані учнями вашого класу. Підготуйте збірник оповідань. Не забудьте проілюструвати книжку, указати рік та місце випуску, авторів оповідань, малюнків тощо.

Тема 17. УСНИЙ ОПИС ТВАРИНИ

ПРИГАДАЙМО. Чим художній опис відрізняється він наукового?

572 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи є у вас удома якась тварина? Розкажіть про неї (якої вона масті; які в неї лапи, очі, вуха; які в неї звички; зла вона чи добра; що вона любить, а що – ні). Як ви ставитеся до своєї тварини?

Описати тварину означає назвати її ознаки, а також ознаки частин її тіла.

Структура
твору

Побудова твору-опису тварини

Частина	Про що пишемо (на вибір)
<i>Вступ</i>	Де живе тварина, де я її бачив(-ла) тощо
<i>Основна частина</i>	Опис тварини
<i>Кінцівка</i>	Моє ставлення до тварини; значення тварини в моєму житті тощо

573 Складіть план опису вашої улюбленої тварини. За планом опишіть тварину в художньому стилі (усно). Використайте порівняння та епітети. Не забудьте, що опис має викликати в читача інтерес до тварини. Скористайтеся орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план твору-опису тварини

1. Де живе тварина?
2. Розмір (зріст) тварини, її масть (забарвлення), шерсть.
3. Голова, очі, вуха, лапи, хвіст.
4. Сила (спритність, енергійність, витривалість) тварини.
5. Я люблю спостерігати за твариною.

574 Послухайте описи своїх однокласників. Проаналізуйте висловлення за поданим планом.

План аналізу опису

1. Як побудовано висловлювання, чи відповідає воно структурі опису?
2. Чи відповідає висловлювання художньому стилю мовлення?
3. Чи послідовно викладено матеріал?
4. Чи розкрито тему й основну думку?

Тема 18. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ

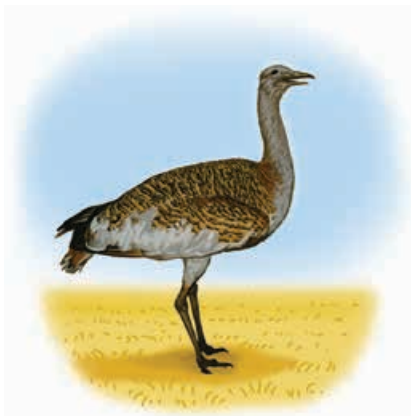
ПРИГАДАЙМО. Що означає описати тварину?

575 Об'єднайтеся в групи (за варіантами, рядами тощо). Учасник однієї групи називає ознаки тварини, а інша група має відгадати, про яку тварину йдеться. Виконайте завдання по черзі.

576 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в ньому? Доведіть, що це висловлення є зразком наукового стилю.

ДРОХВА

Останні сто років в Україні різко скорочується кількість дрохв, які свого часу були дуже поширені в степовій і лісостеповій зоні. Сьогодні дровхві належить до рідкісних, зникаючих видів і занесена до Червоної книги. Цих птахів у невеликій кількості можна зустріти в Криму, на Херсонщині, Харківщині, Запоріжжі.

Дрохва дуже полохлива, сторожка птиця. Вона гніздиться на відкритих ділянках степу, солончаках з бідною рослинністю, іноді на хлібних полях, але завжди у віддалених від людини місцях. Живиться рослинною та тваринною їжею.

Дрохви швидко бігають, витривалі, добре літають. Проте злетіти їм важко, адже важать вони в середньому 14–15 кг. Зверху птах коричнево-жовтого кольору, а знизу – білого. Шия у дрохви довга, хвіст – середньої довжини. Дзьоб великий, широкий при основі, випуклий, з вирізкою на кінці. Ноги довгі й сильні, на них – три пальці з короткими нігтями. Самці – з пучками білого пір'я на горлі.

Для збереження та відтворення популяцій* дрохви останнім часом в Україні та інших країнах створено спеціальні розплідники, у яких птах вирощується під наглядом людини (*З енциклопедії*).

**Популяція* – сукупність особин одного виду тваринних чи рослинних організмів, поширена в певній місцевості.

II. Розгляньте на малюнку дрохву. Розкажіть, чим ці птахи відрізняються від інших, наприклад синичок чи страусів. А чим подібні? У розповіді використовуйте антоніми.

III. Випишіть з тексту слова та словосполучення, які потрібні для опису птаха.

577

Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір)

Варіант А. Складіть колективно план твору-опису дрохви. За планом напишіть твір у художньому або науковому стилі. До твору доберіть заголовок. Скористайтеся матеріалом попередньої вправи.

Варіант Б. Складіть план і напишіть за ним твір-опис тварини, яка водиться в лісах чи степах України (у художньому або науковому стилі). До твору доберіть заголовок. Скористайтеся орієнтовним планом на с. 238.

578

I. Розгляньте репродукції картин. Що саме нам розповідають художники про тварин? Які почуття передають? Висловіть свої враження від картин.

Валентин Рекуненко. Дощик

Томас Гейнсборо.
Трістрам і Фокс

II. Складіть і запишіть твір-опис собаки чи кошеняти за однією з поданих картин (у художньому стилі).

Тема 19. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

579

Розкажіть, які казки чи оповідання про тварин ви читали. Чи були в цих творах описи тварин? Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати зовнішній вигляд однієї із цих тварин та її характер.

580

I. Прочитайте мовчки. Доведіть, що подане висловлювання є текстом.

НАТАЛЧИНА ВТІХА

Наталка жила в кривобокій халупчині на околиці села. Дівчина була **вродлива**, наче квіточка.

У наймах Наталка заробила теля, з теляти виросла телиця. Була то єдина Наталчина втіха. Та довелося продати телицю сусідові, бо не було чого їсти.

Вечорами, коли череда верталася в село, Наталка стояла біля воріт.

Ось показувалася сіра телиця, вона була гарна, сита. Шерсть на ній аж вилискувала. Телиця повертала до Наталки голову й мукала. Дівчина **прожогом*** кидалася до неї, обвивала руками її міцну шию, починала цілувати морду. Теличка стояла наче вкопана. Наталка виймала невеличку скибку хліба, давала теличці, а сама знов цілувала міцну сіру шию...

Тут на Наталку **гримав** пастух. Вона відпускала телицю, проводила рукавом по очах і сумно дивилася їй услід (За О. Ко-
ниським).

**Прожогом – (рос.) стремглав, со всех ног.*

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть вступ, основну частину й кінцівку.
2. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.
3. Яку тварину описує автор? Що ми дізнаємося про неї? Що значить ця тварина для Наталки?
4. З'ясуйте, зі скількох мікротем складається текст. Назвіть їх у порядку розміщення.
5. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Складіть і запишіть план тексту. Прочитайте текст удруге й докладно перекажіть його за планом (усно).

Тема 20. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

581

I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника. Визначте тип і стиль мовлення.

КРІТ

Ранньої весни ворухнулася раптом суха **бур'янина**, похиталася і впала. А на тому місці, де вона стояла, зробилася нора. У норі хтось важко посапував і **сердито** бурмотів. А трохи згодом **з-під землі** виткнувся гострий писок, за ним –

сердитющі настовбурчені вуса, а за вусами і вся голова. Вона була припорошена пилом, з маленькими ямочками замість вух. Кріт понюхав туман і прислухався.

У бур'янах було тихо. Тоді **підземельник** повільно підняв **угору** дві заслінки побіля вух, і з-під них вигулькнуло на світ двоє маленьких очей.

«Гм, де ж це я опинився?» – подумав Кріт сердито, бо йому дуже хотілося їсти, і вибрався з нори весь.

Він був кволий після **зимового** сну, тому ледве переставляв ноги. Наткнувшись на якийсь курінь, підземельник злякано присів, а що курінь мовчав і не ворухився, то він осмілів, покуштував язиком вологий мох і став **швидко** його лизати.

Ах, як прохолодно стало йому в грудях, скільки сили прибуло одразу! І кріт **повеселішав** (За Г. Тютюнником).

II. Зверніть увагу, як пишемо виділені слова. Знайдіть слова, за допомогою яких автор описує крота (його писок, вуса, очі, вуха).

III. Складіть і запишіть план тексту. Послухайте текст вдруге і напишіть за планом його докладний переказ.

IV. Якими видами мовленнєвої діяльності ви скористалися, виконуючи вправу?

Тема 21. ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЮ

582

I. Перекладіть усно текст українською мовою. Скористайтесь перекладним словником. Доберіть свій варіант заголовка.

БАРСУЧОНОК

Однажды мама позвала меня: «Юра, смотри, какого бутузика я принесла». Я бросился к дому. Мама держала кошёлку, там на подстилке из травы и листьев копошился кто-то толстый в серебристой шкурке.

Мы вошли в комнату, подошли к дивану. «Ну, вылезай, малыш, не бойся», – предложила мама.

Из кошёлки показалась продолговатая мордочка с чёрным носиком, блестящими глазками и очень маленькими стоячими ушками. Мордочка у зверька была презабавная: верхние и нижние части ее – серенькие, посредине от носа к ушам тянулись широкие чёрные полосы.

Малыш выбрался из кошёлки. Какой же он был занятный! Очень толстенький, настоящий бутузик. Шерстка светлая, се-

ребристая. Ножки темные, словно он нарядился в чёрные сапожки и чёрные варежки.

Мама достала из буфета пузырёк с соской и налила туда молока. Малыш сразу смекнул, в чём дело, всю соску в рот забрал и даже глаза зажмурил от удовольствия (По Г. Скребицкому).

II. Визначте стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

583 Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скористайтеся перекладним словником. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

КАНИКУЛЫ

«У нас сейчас каникулы!» – **радуются** школьники. Это простое земное слово «каникулы» обязано небу своим появлением.

В древности каникулой называли самую яркую* и самую главную звезду в созвездии Большого Пса. Она каждый раз появлялась на небосводе в разгар лета. В июле начиналось самое жаркое время года, когда школьникам и **студентам** давали передышку. В честь звезды эти дни и прозвали каникулярными.

Сначала каникулами называли только летний отдых. Потом слово «каникулы» стало относиться ко всякому перерыву в учении: летом, зимой, весной. Потому мы сейчас и говорим: «Летние каникулы, зимние каникулы, весенние каникулы» (По Г. Юрмину).

*Самая яркая – (укр.) найяскравіша.

Тема 22. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. Чим роздум відрізняється від розповіді?

584 I. Прочитайте текст. Які типи мовлення поєднано в ньому? Доберіть свій варіант заголовка.

МУДРИЙ СУДДЯ

Цар Соломон уславився своєю мудрістю. Щодня люди приходили до нього на суд.

Один чоловік перед смертю сказав, що всю свою спадщину* залишає найбільш гідному з двох своїх синів. Після смерті

батька сини посварилися, бо жоден з них не захотів визнати себе гіршим.

Брати прийшли до Соломона. Той спитав, хто вони такі. Обидва виявилися стрільцями.

Цар наказав поставити мертве тіло батька біля дерева. Братам звелів стріляти в тіло.

Перший стріляв старший брат. Він уцілив батькові в те місце, де в живій людини б'ється серце. А молодший син відмовився стріляти. Він опустив свій лук і заплакав.

Батьків спадок цар Соломон наказав віддати молодшому братові, тому що він виявився гідним сином і порядною людиною. Старший брат залишився ні з чим, адже він виявився жадібною людиною з оброслим шерстю серцем.

**Спа́дщина – (рос.) наследство.*

II. Складіть і запишіть план тексту. За планом докладно перекажіть прочитане (усно).

Тема 23. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

585

I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника. Визначте тему й основну думку.

КІНЬ УТІК

Це було в четвертому класі. Усі схилилися над зошитами. Учитель дав задачі – і діти працювали самостійно.

На останній парті сидить Вітя. Він уже закінчував розв'язувати, як на парту впала записка.

«Знову, мабуть, від Петрика, – подумав собі. – Знову просять ковзани. Чого я маю весь час йому їх давати?».

– Іване Петровичу, – сказав Вітя, – мені хтось записку кинув... Хіба ж можна записки на уроці писати?

– Записки на уроці писати не можна, – відповів Іван Петрович. – Але як уже тобі хтось написав, то розповідати про неї вчителю недобре, Вітю. Записка – це ж таємниця, що мусить бути відома тільки тобі й твоєму товаришеві. А ти розкриваєш свою таємницю. Візьми записку, заховай, на перерві прочитаєш...

Вітя почервонів. Тепер йому стало зрозуміло, що він немовби пішов з доносом на товариша.

У класі тиша. Хлопці час від часу піднімали голови, позирали на Вітю, і в їхніх поглядах він бачив подив і обурення.

Вітя розгорнув записку й прочитав: «Вітю, – писав Петрик, – я намалював вогнегривого коня. Якщо хочеш, дам тобі».

На перерві Вітя підійшов до Петрика.

– Давай коня... – сказав.

– Утік кінь, – тихо відповів Петрик (*В. Сухомлинський*).

II. Доведіть, що прослуханий текст є розповіддю з елементами роздуму.

III. Докладно перекажіть текст (усно), користуючись власним або поданим нижче планом.

IV. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

План

1. Це було в четвертому класі.
2. Записка від Петрика.
3. Записка – це таємниця.
4. Подив й обурення однокласників.
5. Утік кінь.

Тема 24. УСНИЙ РОЗДУМ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості роздуму?

586 Прочитайте зразок твору-роздуму. Яку думку висловлено в ньому? Чи згодні ви з автором?

У селі, куди я приїхав до дідуся, мене здивувало те, що навіть незнайомі люди вітаються: «доброго дня», «добридень», «доброго здоров'я». Тобто всім бажають добра.

І я замислився: чи часто в рідній мові вживають слово «добро»? Нерідко можна почути звертання «добродію» або «добродійко». Гарних, щирих людей називають доброзичливими. День зустрічають «добрим ранком», а проводжають «добрим вечором».

Я думаю, що якби люди частіше вживали такі слова, то стали б добрішими. Хіба ж можна відповісти грубістю, коли тобі побажали чогось доброго? Недарма ж кажуть, що добре слово й мед розтопить (*З посібника*).

587 I. Прочитайте твердження (тези). Доберіть переконливі аргументи, за допомогою яких можна було б довести кожне з них.

1. Кожна людина повинна знати послідовність розміщення літер в алфавіті.

2. Пропускати уроки без поважних причин не можна.

3. Діти повинні не лише вчитися, а й допомагати своїм батькам по господарству.

4. Говорити правду не завжди легко.

II. Складіть усно твір-роздум за одним із тверджень (на вибір), попередньо записавши план висловлення. Скористайтеся словами (сполученнями слів) з поданої нижче таблиці.

ПАМ'ЯТКА

Слова та сполучення для використання у творі-роздумі		
<i>я думаю я вважаю на мою думку,</i>	<i>тому що через те, що наприклад</i>	<i>отже, тому таким чином,</i>

ДОДАТКИ

Додаток 1

ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

А

актíвність [актíвн'іс'т']
ателье́ [ате'л'йе́]

Б

ба́читися [ба́чи'єти'єс'а], -чишся
[чи'єс':а], -читься [чи'єц':а], -чаться
[чац':а]
безжу́рний [бе'ж:у́рний]
безме́жжя [бе'змéж':а]
бері́зка [бе'р'ізка], -зці [з'ц'і]
блі́зько [бліз'ко]
боро́тьба [бород'ба]

В

везті́ [ве'зті́]
виба́чатися [ви'єбача́ти'єс'а], -чся
[ц'с'а]
вмива́тися [вми'єва́ти'єс'а], -аєшся
[а́йе'єс':а], -аються [а́йуц':а]
во́гкий [во́хкий]
вокза́л [вог'зál]
ву́дка [вуд'ка]
ву́зько [вуз'ко]

Д

да́леч [да́ле'ч], -ччю [ч':у]
до́відка [дóв'ідка]
дочка́, дочці́ [доц':і]
до́шка, до́шці́ [до́с'ц'і]
ду́жка [дуж'ка], -жці́ [з'ц'і]

З

зжа́ти [ж:а́ти]
злі́сть [з'л'іс'т']
зо́зюля [зо'зю́л'а]
зсу́нути [с:у́нути]
зшива́ти [ш:и'єва́ти]

К

ка́зка [ка́зка], -зці́ [з'ц'і]
кі́готь [к'ігот'], -гтя́ [хт'а]
кни́жка [кні́жка], -жці́ [з'ц'і]

кожу́х [ко'ужу́х]
кори́тце [кори́ц:є]

Л

ле́гко [ле́хко]
ло́жка [ло́жка], -жці́ [з'ц'і]
лю́дський [л'уд'с'кый]

М

мере́жка [ме'ре́жка], -жці́ [з'ц'і]
молот'я́ба [молод'ба́]
моту́зка [мо'уту́зка], -зці́ [з'ц'і]

Н

ни́зький [ни'єз'кый]
ні́готь [н'ігот'], -гті́ [хт'і]
ні́ч [н'іч], ні́ччю [н'іч':у]

П

пі́сня [п'іс'н'а]
прему́дрий [пре'мудрий]
прині́сши [при'єн'іш:и]
про́сьба [про́з'ба]

Р

рі́дня [р'ід'н'а]
ро́зшити́ [рожші́ти] і [рош:і́ти]
рюкза́к [р'у'гза́к]

С

скі́бка [скі́бка]
смі́ятися [с'мі'йа́ти'єс'а], -ієшся
[і́йєс':а], -іється [і́йєц':а]
соро́чка, -о́чці́ [о́ц'і]
сте́жка [сте́жка], -жці́ [з'ц'і]
студе́нтський [студе́н'с'кий]

Ф

футбо́л [фудбо́л]

Ш

швидкі́й [шви'єдкий]
шелесті́ти [ше'ле'єс'т'і́ти]
ші́стдесят [ш'ізде'с'ат]
ші́стна́дцять [ш'існа́дз'ц'ат']
ші́стсо́т [ш'іс:о́т]

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А

абі́хто
алфа́віт

Б

близькі́й
босо́ніж
борю́чись
б'ю́чі

В

верба́
верете́но
везті́
вести́
віга́дка
визна́ння
вимо́ва
вимо́га
віна́городити
віпа́док
віпря́гти
вира́зність
виставко́вий
виче́рпний
возз'е́днання
во́їнський

Г

гетьма́нський
горо́біна
горо́діти
горо́шіна
груше́вий

Д

далечи́на
дворо́вий
дециме́тр
ді́хання
діа́лог
ді́дів
ді́точкі
ді́тьми
дове́сті
дові́дник
до́нька

допі́зна
досхо́чу
дочка́
до́щечка
дощові́й

Ж

жали́ти
жалю́зі
жаркі́й
живо́пис
житло́
житлові́й

З

завда́ння
завдо́вжки
зага́дка
за́йнятий
запита́ння
застре́лити
зібра́ння
зле́гка
зо́всім
зру́чний

І

іду́чі
і́скра

Ї

ї́стівний

К

ка́жучи
ки́дати
кіломе́тр
ко́взатися
ко́лесо
ко́рісний
ко́сий
кропи́ва

Л

леگی́й
листопа́д
літо́пис
льо́довий

М

медикаме́нт
мере́жа
месті́
міліме́тр
морочи́ти

Н

наві́ки
навколо́
навча́ння
наса́мперед
нена́видіти
нена́висть
нести́
нові́й
нудні́й

О

оби́цянка
обра́ння
обру́ч
одина́дцять
одноразо́вий
оле́нь
оле́нячий
острі́вний
о́тже

П

пізна́ння
плига́ти
поблизу́
по́друга
поза́очі
по́милка
поле́жати
поя́рковий
посі́діти
посла́ння
посто́яти
по́суха
при́йняти
при́язний
про́стий

Р

ра́зом
ранко́вий
річко́вий
розв'язáння
розпові́сті
русло́

С

са́дно
сантима́тр
све́рдло
сере́дина
спи́на
ста́рання́сть
сто́ляр

Т

то́впитися
товсти́й
тонкі́й
торф'яни́й

У

украї́нець
украї́нський
уро́чистий

Ц

це́нтнер
цукро́вий
чарі́вний

Ч

черго́вий
черпа́ти
черстві́й
чита́ння
чорно́зем
чоти́рна́дцять

Ш

швидкі́й
шовко́вий

Я

ялі́новий
ярмарко́вий

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК

Б

безвре́менно – доча́сно, передча́сно
 безмо́лвно – безмо́вно; мовча́сно,
 мо́вчки; безгомі́нно; німотно, ні́мо
 безуко́ризненно – бездога́нно

В

весьма́ – ве́льми, ду́же, на́дто
 вмиг – уми́ть, миттю; (*вдруг*) ура́з
 втихомо́лку – нішко́м, нищечко́м,
 тишко́м-нішко́м, тихце́м; (*молча*)
 мо́вчки; (*украдкой*) крадькома́

Г

гостепри́имный – гості́нний
 губи́тельный – згу́бний

Д

добропо́рядочный – порядни́й, до-
 бропо́рядни́й
 добросо́вестный – сумлі́нний, совіс-
 ний, добросо́вісний

Е

единоду́шно – односта́йно

Ж

жела́нный – ба́жаний, жадáний
 жури́ть – докоря́ти, карта́ти

З

закады́чный – нерозлу́чний, щіри́й
 зама́нчивость – прина́дність, прива́б-
 ливі́сть

И

избегáть – уникáти, ухиля́тися, об-
 ми́нати
 избы́точность – надмі́рність, надмі́р

К

кичи́ться – чванитися, хизува́тися
 кова́рство – підсту́пність; лука́вство

Л

ла́дный – до́брий, га́рний
 ла́комый – ла́сий
 лиші́ться – утрати́ти, стра́тити, по-
 зба́витися, позбу́тися
 любова́ние – милува́ння, люби́вання

М

ме́длить – барі́тися, га́ятися
 милові́дный – милові́дий, милолі-
 ций; гарне́нький

Н

незаура́дный – незвичáйний, неабі-
 який
 нра́вственный – мора́льний

О

обвора́живать – очаро́вувати, чару-
 ва́ти
 обо́дительность – вві́чливість, при-
 ві́тливість

П

плени́тельный – чарі́вний, чарі́влі-
 вий, прина́дний
 по́тчевать – частува́ти, пригоща́ти

Р

расхо́ждение – розхо́дження, роз-
 бі́жність
 ро́скошь – ро́зкіш, пи́шність

С

со́вестливый – сумлі́нний, сові́сний
 соде́йствовать – спри́яти; (*помо-
 гать*) допомага́ти
 сообщá – спі́льно, гурто́м, разо́м

Т

такти́чность – такто́вність
 торже́ственная – урочи́стість

У

упова́ние – поклада́ння наді́ї; споди-
 ва́ння
 упо́ение – за́хват, захо́плення, насо-
 ло́да

Ц

целесоо́брáзный – доці́льний

Ч

ча́яние – споди́вання, споди́ванка

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Скорочені відповіді до вправ

36. 1. Весело. 3. Навесні. 4. Навколо.
72. 1. Обставини – *сьогодні, на ставку*; додатки – *рогозу, комиш*.
94. Слід поставити 3 двокрапки і 7 ком.
100. 1. Звертання *Тарасику*.
150. Ямпіль [й'амп'іл'].
157. Треба вставити 6 знаків м'якшення.
165. Знака м'якшення немає в 5 словах.
180. Треба врахувати, що в деяких словах маємо не [д], а м'який приголосний [д'] або злитий звук [дж].
192. Сполучення букв *ьо* пишемо в 4 словах.
220. Клейка стрічка.
288. 1. Митрополит. 2. Лівія, Вашингтон, Париж, Мексика, Чикаго.
242. Уподібнення приголосних відбувається в словах *засніжене, ніжить* та ін. Усього – у 6 словах.
274. Зловісний, жалісно та інші.
290. Марокканський, ніццький.
293. Реклама, колектив, бравісимо, Шиллер.
300. Заздалегідь – завчасно, наперед.
309. II. Спектакль, балкон, партер, бінокль, антракт, браво, гардероб, прем'єра, декорація, опера, бенефіс, диригент тощо.
313. *Тріумф* – успіх, удача, перемога; *дефект* – недолік; *діапазон* – обсяг.
332. 1. Колодязний журавель (довга жердина, приладнана біля колодязя). 2. Голкою хвойного дерева, їжака. 3. На футбольному. 4. Стрілка рослини, на панчохах, залізнична. 5. Корінь слова, зуба. 6. Залізничного, художнього (картина художника).
333. 5. (У) полі, плавало, козаки, молодії, напувати.
339. 1. Час, думка тощо. 2. Час, звуки, слова тощо. 3. Вітер, свічка, душа тощо. 4. Теплим. 5. Промінь надії, щастя тощо.
345. Омоніми – *чайка* (степова) і *чайка* (козацька) та ін.; багатозначні слова – чашечка та ін.
356. Добрий урожай – багатий, великий, рясний, щедрий.
360. Помітивши – виявивши, побачивши.
366. Глибокі знання – поверхові; тихий сон – неспокійний, тривожний; свіжий хліб – черствий.
369. 3. На поганому. 5. Дорогу. 6. Лінь.
379. Пропущено слова *окропі, скрипку, ступі, землю, гати, вітром, рябу* та ін.
387. Больничный – лікарняний. Масло – олія. Два часа – дві години. Любе – будь-яке. Музикальна школа – музична.
405. Окоп, викопати, копати, копанка, копальник, копач.
432. Біатлоніст, монтажник, парашутист, танцівник, масажист.
452. У першій групі пишемо *и* в тих двох словах, у яких є наголошений суфікс *-а-*. У другій групі пишемо *е*, якщо сумнівний голосний при зміні слова чергується з [л].

- 443.** Присьорбнути, присьорбувати.
455. Кременчук – у Кременчуці, Острог – в Острозі.
485. Землемір, комбат, біофак, соцстрах, дитбудинок, медуніверситет, Донбас, педучилище, аеросани, держбюджет.
486. СТО, СБУ, МЗС, МОЗ, ЛАЗ, КНР.
493. Турбуватися про дітей, чемпіонат з тенісу, потребує допомоги.
499. Крутий узвар – міцний, насичений; круті береги – обривисті, прямовисні; крута каша – густа; крутий характер – суворий.
501. 1. Ніс. 2. Березова. 3. Палець. 4. Витрішки. 5. Зуби. 6. Ноги. 7. Душа. 8. Лінки.
506. Накидка, стовп, дорога, піднести.

Відповіді до тестових завдань

- Тести на с. 61–62. 1.А; 2.В; 3.Г; 4.Б; 5.А.
 Тести на с. 89–90. 1А; 2Б; 3Б; 4В; 5Б.
 Тести на с. 126–127. 1Г; 2.Б; 3.А; 4.А; 5В.
 Тести на с. 160–161. 1.А; 2.Б; 3.Г; 4 1/В, 2/Г, 3/Б, 4/Д.
 Тести на с. 201–202. 1.А; 2.В; 3.А; 4.Г; 5.Б; 6.А.

Відповіді до веселих вікторин

- Вікторина на с. 44.** 1. Префікс і суфікс. 2. Д-і-д. 3. Й. 4. Букви р. 5. Буква м. 6. Букви к.
Вікторина на с. 96. 1. Алфавіт, абетка, азбука. 2. Звук [й]. 4. Клад – склад. 5. Джміль – хміль. 6. Звук [дз] позначаємо буквами дзъ.
Вікторина на с. 128. 1. Звук [о]. 2. Звук [а]. 3. Омар – комар. 4. Звук [к]. 5. Ворота – воротар.
Вікторина на с. 162. 1. Морської або тієї, якою косять. 2. Ключем-джерелом. 3. На вулканічній (розплавлена маса). 4. Та, за допомогою якої прицілюються. 5. Ту, яка має листочки і квітки (лікарська рослина).

Зразок розміщення слів у таблицях до окремих вправ

т	а	с	т	о	р	о	ж	щ
е	у	к	д	с	б	т	ф	р
а	о	в	е	с	и	я	а	т
т	и	р	а	н	и	ю	т	а
р	з	б	у	а	а	б	и	о

ЗМІСТ

Дорогі п'ятикласники та п'ятикласниці!	3
--	---

ВСТУП

Значення мови в житті людей. Місце і роль української мови в Українській державі.	4
---	---

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 1. Іменник	8
§ 2. Прикметник	10
§ 3. Займенник. Особові займенники. Дієслово	13
§ 4. Числівник. Прислівник	15
§ 5. Прийменник. Сполучник	17

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ Й ПУНКТУАЦІЇ.
ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

§ 6. Словосполучення	22
§ 7. Речення. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення	26
§ 8. Граматична основа речення	29
§ 9. Другорядні члени речення	32
§ 10. Речення з однорідними членами	36
§ 11. Узагальнювальне слово перед однорідними членами речення	40
§ 12. Звертання. Вставні слова	44
§ 13. Складне речення	49
§ 14. Пряма мова	54
§ 15. Діалог	57

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 16. Звуки мови й мовлення. Голосні й приголосні звуки	66
§ 17. Приголосні тверді та м'які. Позначення м'якості приголосних на письмі	69
§ 18. Правила вживання букви ь	72
§ 19. Приголосні дзвінки й глухі	75
§ 20. Позначення звуків на письмі. Алфавіт. Співвідношення звуків і букв	78
§ 21. Орфограма	81
§ 22. Сполучення йо,ьо	83
§ 23. Правила вживання апострофа	86
§ 24. Склад. Основні правила переносу частин слова	90
§ 25. Наголос	92
§ 26. Вимова й позначення на письмі голосних звуків	97
§ 27. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних	102

§ 28. Подвоєні букви на позначення збігу однакових приголосних	106
§ 29. Подвоєні букви на позначення подовжених приголосних . . .	109
§ 30. Спрощення в групах приголосних	112
§ 31. Чергування <i>у-в, і-й, з-із-зі-зо</i>	115
§ 32. Написання слів іншомовного походження	119
§ 33. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія»	124

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

§ 34. Словниковий склад української мови. Походження слів	130
§ 35. Загальновживані (нейтральні) та стилістично забарвлені слова	133
§ 36. Лексичне значення слова	137
§ 37. Однозначні та багатозначні слова	140
§ 38. Пряме та переносне значення слів	142
§ 39. Омоніми	145
§ 40. Синоніми	148
§ 41. Антоніми	151
§ 42. Фразеологізми	155
§ 43. Узагальнення вивченого з розділу «Лексикологія. Фразеологія. Елементи стилістики»	159

БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

§ 44. Основа слова та закінчення	164
§ 45. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова	167
§ 46. Префікс і суфікс	170
§ 47. Вимова і написання префіксів <i>з- (зі-, с-), роз-, без-</i>	174
§ 48. Змінювання і творення слів. Способи словотворення	177
§ 49. Вимова і правопис префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	182
§ 50. Чергування голосних звуків	185
§ 51. Чергування приголосних звуків	187
§ 52. Зміни приголосних при творенні слів	190
§ 53. Творення і правопис складних слів	193
§ 54. Творення і правопис складноскорочених слів	197
§ 55. Узагальнення вивченого з розділу «Будова слова. Словотвір. Орфографія. Елементи стилістики»	200

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В П'ЯТОМУ КЛАСІ

§ 56. Синтаксис і пунктуація	203
§ 57. Лексикологія. Фразеологія	205
§ 58. Будова слова. Словотвір. Орфографія	207
§ 59. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія	208

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

<i>Тема 1.</i> Мовлення і спілкування.	210
<i>Тема 2.</i> Монологічне та діалогічне мовлення. Правила спілкування. Складання діалогів	212
<i>Тема 3.</i> Тема й основна думка висловлення. Вимоги до мовлення	214
<i>Тема 4.</i> Текст	217
<i>Тема 5.</i> Мовні засоби зв'язку речень у тексті	220
<i>Тема 6.</i> Читання мовчки	222
<i>Тема 7.</i> Стилi мовлення	224
<i>Тема 8.</i> Усний докладний переказ тексту наукового стилю	226
<i>Тема 9.</i> Типи мовлення	228
<i>Тема 10.</i> Усний опис предмета	230
<i>Тема 11.</i> Письмовий твір-опис предмета	231
<i>Тема 12.</i> Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета . . .	232
<i>Тема 13.</i> Переклад з російської мови українською	233
<i>Тема 14.</i> Усна розповідь на основі власного досвіду	234
<i>Тема 15.</i> Лист. Адреса	235
<i>Тема 16.</i> Письмовий твір-оповідання про випадок із життя	237
<i>Тема 17.</i> Усний опис тварини.	238
<i>Тема 18.</i> Письмовий твір-опис тварини	239
<i>Тема 19.</i> Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини. . . .	241
<i>Тема 20.</i> Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини. . . .	242
<i>Тема 21.</i> Переклад з російської мови українською	243
<i>Тема 22.</i> Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	244
<i>Тема 23.</i> Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	245
<i>Тема 24.</i> Усний роздум	246

ДОДАТКИ

Орфоепічний словничок.	248
Словничок наголосів	249
Російсько-український словничок.	250
Перевір себе. Скорочені відповіді до вправ	251

Навчальне видання

**ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович**

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти
з навчанням російською мовою**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Наталя Заблоцька*

Редактор *Ольга Дубчак*

Обкладинка *Тетяни Куш*

Макет, художнє оформлення,

комп'ютерна обробка ілюстрацій *Олени Мамаєвої*

Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*

Комп'ютерна верстка *Олени Білохвост*

Коректор *Любов Федоренко*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 20,8. Обл.-вид. арк. 19,27.

Тираж 28 879 пр. Вид. № 1153.

Зам. №

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.